

4

2023

ISSN 0042-8426 ■ UDK 355/359
eISSN 2683-5703

ВОЈНО ДЕЛО

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ НАУЧНИ ЧАСОПИС

ВОЈНО ДЕЛО

4
2023

ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА

ВОЈНО ДЕЛО

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ
НАУЧНИ ЧАСОПИС

БРОЈ 4/2023 ГОДИНА LXXV октобар – децембар *Излази тромесечно*

UDK 355/359 ISSN 0042-8426 eISSN 2683-5703

МИНИСТАРСТВО ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

УНИВЕРЗИТЕТ ОДБРАНЕ У БЕОГРАДУ

РЕКТОР

бригадни генерал проф. др *Бобан Ђоровић*, дипл. инж.

ИЗДАВАЧКИ САВЕТ

- бригадни генерал проф. др *Бобан Ђоровић*, дипл. инж, Ректорат, Универзитет одбране у Београду, председник;
- пуковник ван. проф. др *Срђан Благојевић*, Војна академија, Универзитет одбране у Београду, заменик председника;
- пуковник доц. др *Иван Вулић*, дипл. инж., Ректорат, Универзитет одбране у Београду, члан;
- ван. проф. др *Јованка Шарановић*, Институт за стратегијска истраживања, Универзитет одбране у Београду, члан;
- пуковник *Мићо Сувајац*, Школа националне одбране, Универзитет одбране у Београду, члан;
- проф. др сц. мед. *Соња Марјановић*, Медицински факултет ВМА, Универзитет одбране у Београду, члан;
- потпуковник *Слађан Ђорђевић*, дипл. прав, Ректорат, Универзитет одбране у Београду, члан.

ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА

ДИРЕКТОРКА

ван. проф. др *Јованка Шарановић*

ГЛАВНИ УРЕДНИК

ван. проф. др *Станислав Стојановић*
Институт за стратегијска истраживања
Универзитет одбране у Београду
e-mail: stanislav.stojanovic@mod.gov.rs

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК

потпуковник асист. мр *Владимир Ристић*
Институт за стратегијска истраживања
Универзитет одбране у Београду
e-mail: vladimir.ristic@mod.gov.rs
тел: 011/3603-484

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

- ванр. проф. др *Бранко* Крга, Факултет за дипломатију и безбедност, Универзитет Унион „Никола Тесла“, председник;
- проф. др *Митар* Ковач, Факултет за пројектни и иновациони менаџмент, Универзитет Едуконс, Сремска Каменица, заменик председника;
- проф. др *Владимир* Цветковић, Факултет безбедности, Универзитет у Београду, члан;
- проф. др *Виолета* Рашковић Таловић, Факултет за међународну политику и безбедност, Универзитет Унион „Никола Тесла“, Београд, члан;
- проф. др *Зоран* Павловић, Правни факултет за привреду и правосуђе, Универзитет Привредна академија у Новом Саду, члан;
- пуковник др *Дејан* Вулетић, научни сарадник, Институт за стратегијска истраживања, Универзитет одбране у Београду, члан;
- пуковник доц. др *Саша* Деветак, Војна академија, Универзитет одбране у Београду, члан;
- проф. др *Душко* Вејновић, Факултет безбједносних наука, Универзитет у Бањој Луци, Босна и Херцеговина, инострани члан;
- проф. др *Синиша* Таталовић, Факултет политичких знаности, Универзитет у Загребу, Република Хрватска, инострани члан;
- проф. др *Марјан* Гјуровски, Факултет за безбедност – Скопље, Универзитет „Свети Климент Охридски“ – Битољ, Република Северна Македонија, инострани члан;
- проф. др *Изток* Подбрегар, Факултет за организационе науке, Универзитет у Марибору, Република Словенија, инострани члан;
- пуковник проф. др *Alexandre* Негсиу, Командни и штабни колеџ, Национални Универзитет одбране „Карољ Први“, Букурешт, Румунија, инострани члан;
- пуковник ванр. проф. др *Zoltan* Jobbagy, Факултет за војне науке и обуку официра, Лудовика – Универзитет за јавне службе, Будимпешта, Мађарска, инострани члан;
- потпуковник асист. мр *Владимир* Ристић, Институт за стратегијска истраживања, Универзитет одбране у Београду – секретар

Адреса: Институт за стратегијска истраживања (часопис Војно дело)
Вељка Лукића Курјака 1, 11000 Београд
Република Србија
e-mail: vojno.delo@mod.gov.rs
www.vojnodelo.mod.gov.rs

Рукописи се не враћају
Штампа: Војна штампарија – Београд, Ресавска 406
e-mail: vojna.stamparija@mod.gov.rs

САДРЖАЈ

<i>Дејан Ж. Николић</i> Поузданост и факторска ваљаност конструисане скале за процену задовољства послом професионалних војника Војске Србије.....	I/1–21
<i>Игор И. Баришић</i> <i>Милинко С. Врачар</i> Теоријска полазишта у разматрању концепта асиметричног ратовања	I/22–33
<i>Марина Х. Дабетић</i> <i>Владимир М. Јањић</i> Нуклеарна безбедност и нуклеарна сигурност: појмовно одређење, правни аспекти и холистички приступ концептима.....	I/34–45
<i>Небојша П. Кљајић</i> Значај медијске писмености за припаднике Војске	I/46–59
<i>Вељко Б. Благојевић</i> Основне карактеристике албанске стратешке културе	I/60–73
Списак рецензената	I/74–76

CONTENT

<i>Dejan Ž. Nikolić</i> Reliability and Factorial Validity of the Constructed Scale for Assessing Job Satisfaction of Professional Soldiers of the Serbian Armed Forces.....	II/1–21
<i>Igor I. Barišić</i> <i>Milinko S. Vračar</i> Theoretical Starting Points in Considering the Concept of Asymmetric Warfare	II/22–33

<i>Marina H. Dabetić</i> <i>Vladimir M. Janjić</i> Nuclear Security and Nuclear Safety: Definition, Legal Aspects and Holistic Approach to the Concepts	II/34–45
<i>Nebojša P. Kljajić</i> The Importance of Media Literacy for Members of the Military	II/46–59
<i>Veljko B. Blagojević</i> Basic Characteristics of Albanian Strategic Culture	II/60–73
List of External Associates	II/74–76

ПОУЗДАНОСТ И ФАКТОРСКА ВАЉАНОСТ КОНСТРУИСАНЕ СКАЛЕ ЗА ПРОЦЕНУ ЗАДОВОЉСТВА ПОСЛОМ ПРОФЕСИОНАЛНИХ ВОЈНИКА ВОЈСКЕ СРБИЈЕ*

Дејан Ж. Николић**

Достављен: 30. 12. 2023.

Језик рада: Српски

Кориговано: 05. 02. и 02. 03. 2024.

Тип рада: Оригинални научни рад

Прихваћен: 11. 03. 2024.

DOI број: 10.5937/vojdela2304001N

Циљ овог истраживања јесте провера поузданости и факторске ваљаности конструисане скале за процену задовољства послом професионалних војника. Конструисана скала обухвата седам субскала. Иницијална верзија упитника садржала је укупно 49 ставки, укључујући пет социодемографских питања. Емпиријска провера је обухватила узорак од 157 професионалних војника Гарде. Анализа метријских карактеристика, поузданост ставки и субскала, као и факторска ваљаност теоријски претпостављене скале за процену задовољства послом професионалних војника, извршена је анализом унутрашње сагласности субскала и факторском анализом. Након извршених анализа добијена је скала која садржи 33 ставке. Факторска анализа је понудила 7 фактора, са објашњених 70,945% варијансе. Утврђена је задовољавајућа поузданост емпиријски добијених субскала: примања (5 ставки; $\alpha=0,840$), руководилац (5 ставки; $\alpha=0,897$), степен оптерећења (4 ставке; $\alpha=0,818$), врста посла (7 ставки; $\alpha=0,919$), могућност напредовања (4 ставке; $\alpha=0,901$), услови радног окружења (4 ставке; $\alpha=0,862$) и међуљудски односи (4 ставке; $\alpha=0,820$). Може се закључити да конструисана скала омогућава поуздану и валидну процену задовољства послом професионалних војника и погодна је за примену у истраживачке сврхе.

Кључне речи: *људски ресурси, руковођење, радна средина, оптерећење послом, каријерно напредовање.*

* Истраживање је обављено у оквиру израде докторске дисертације под насловом „Утицај задовољства послом на флукуацију професионалних војника Војске Србије” на Војној академији у Београду.

** Војска Србије, Гарда, Београд, Република Србија, ana65@ptt.rs, <http://orcid.org/0009-0007-8233-9647>.

Увод

Последњих двадесетак година многе оружане снаге извршиле су транзицију система попуне својих састава из регрутног система у попуну професионалним саставом. То је резултирало стављањем фокуса на концепт задовољства послом због његовог израженог утицаја на апсентизам и флукутацију професионалних војника. Ако томе додамо да је регрутовање и задржавање професионалних војника у Војсци Србије постало све теже, увиђамо да је задржавање постојећих професионалних војника све важнији задатак (Ђокић и Ignjatijević, 2020).

У принципу, права и обавезе уговора о раду на одређено време система одбране и других радних организација у Србији су исти или слични и могу се лако упоредити. Професионални војник који одлучи да напусти Војску Србије решава свој статус у кратком временском року. Другим речима, он није у обавези да остане у систему цео период трајања уговора, па сами тим раскид уговора не доводи до правних последица по њега.

Међутим, за Војску Србије, као организацију, последице великог одлива људства могле би бити драматичне, како у финансијском, тако и у смислу испуњавања њених мисија и задатака, што доводи до закључка да је важно сазнати који све аспекти утичу на задовољство послом професионалног војника. На постојање ове врсте проблема указује и спроведено истраживање у оквиру којег: „најнижи скор је добијен на димензији задовољство организацијом (ЗО) у којој раде испитаници” (Војчић, Павловић и Стојановић-Вишић, 2018: 367).

Може се рећи да знање о задовољству послом професионалних војника и факторима који утичу на њега могу бити кључ за дневно усмеравање понашања професионалних војника на радном месту, а далекосежно посматрано, оно омогућава одржавање Војске Србије и њених чланова у оквирима стратешког плана (Вишачки и Сарановић, 2014). Због тога „Задовољство и мотивација све више постају главна преокупација менаџмента у организацији” (Павловић и Марковић, 2014: 302).

Задовољство послом

Када говоримо о задовољству послом обично мислимо на ставове запослених. Према Робинсу и Џаџу (2017), задовољство послом је „позитивно осећање о послу који произилази из оцене његових карактеристика” (стр. 119).

Хулин и Џаџ (2003) приметили су да став запослених о задовољству послом има мултидимензионални психолошки одговор, односно да има когнитивну (спознајну), афективну (осећајну) и бихејвиоралну (понашајну) компоненту. Због тога истраживачи и посматрају задовољство послом са два аспекта: утврђивање фактора утицаја и испитивање последица које оно испољава на запосленог, односно организацију (Павловић и Марковић, 2014).

У погледу мерења задовољства послом постоје неслагања између истраживача, односно уочавају се различите перцепције тумачења овог феномена (Adamopoulos, 2022). Поставља се питање да ли је исправно мерити једним

глобалним индикатором или је потребно извести композитну меру задовољства кључним аспектима посла из различитих фактора (Carvajal i Popović, 2018; Robbins i Judge, 2017). Наравно, први начин је лакши али не упућује на специфичне аспекте задовољства послом, односно не пружа податке који омогућавају дефинисање адекватних мера ради креирања доброг плана управљања организационим понашањем професионалних војника (флукуацијом, апсетизмом..).

До сада су истраживачи утврдили општи степен задовољства послом који радници достижу, али не и које аспекте посла они воле или не воле (Barbu, 2020). Можемо се сложити да је процена задовољства послом запосленог сложена сума многих дискретних елемената, што није уочљиво из саме дефиниције задовољства послом (Robbins i Judge, 2017).

Досадашња истраживања су груписала факторе задовољства послом у две категорије: личне и организационе факторе задовољства послом (Bešlić и Bešlić, 2008; Franceško и Mirković, 2008; Pavlović и Marković, 2014).

Спектор (1997) у организационе факторе убраја: плату, напредовање, руковођење, бенефиције, награђивање, радне процедуре, колеге, природу посла, комуникације. Наши аутори (Franceško и Mirković, 2008) у организационе факторе убрајају: посао сам по себи, систем награђивања, пријатне радне услове, колеге на послу и организациону структуру. Према Абхишеку и Локу (2006), фактори задовољства послом су: рад, плата, промоције, колеге, супервизор, топ менаџмент, предности и политике.

Главни разлози који утичу на задовољство послом, према Робинсу и Џаџу (2017), јесу: услови рада, личност, плата и друштвено одговорно пословање организације. Они указују на то да и социјална подршка, интеракција са колегама ван радног места и менаџери такође имају важну улогу на креирање става о задовољству послом.

Анализом литературе и доступних истраживања можемо увидети да, упркос дугој историји истраживања ове проблематике, још увек постоје питања о релативном доприносу различитих фактора задовољства послом. У поменутој литератури испитаници нису били војна лица. Додатни мотив за ово истраживање, поред специфичности радног места, представља и специфична ситуација у којој се наша држава налази већ неколико деценија уназад –постојање, па укидање обавезног војног рока, не тако давни ратови на простору бивше СФРЈ, непрекидне тензије у јужној покрајини, убрзано наоружавање и опремање држава у окружењу, као и постојање ратних жаришта у свету.

Димензије задовољства послом

У теорији постоје различите поделе фактора који утичу на задовољство послом, јер је оно увек актуелна тема у проучавању организационог понашања. Ово истраживање је за полазиште у одређивању димензија које утичу на задовољство послом узело истраживање Лија, Јанга и Лиа (2017). Они су, полазећи од Минесота упитника о задовољству послом у комбинацији са доступним релевантним студијама о задовољству послом, извршили потпуно и прецизно истраживање конститутивних димензија задовољства послом из микроперспективе.

На основу њихове студије, у комбинацији са претходно наведеним истраживањима, у овом раду су дефинисане следеће димензије задовољства послом: примања, руководилац, степен оптерећења, међуљудски односи, могућност напредовања, сама врста посла и услови радног окружења.

Примања. Истраживање Абухашеша, Ал-дмура и Маса'деа (2019) указује да је плата у односу на природу посла, организациону културу и обуку најважнији фактор који утиче на задовољство и учинак запослених. Висина примања, као једног од најутицајнијих фактора на задовољство послом, детектована је у одређеном броју спроведених истраживања (Lorber и Savič, 2012; Mumin и Iddrisu, 2022; Sija, 2021; Skalli, Theodossiou и Vasileiou, 2008; Vidić, 2009). Резултат истраживања међу припадницима Министарства одбране (МО) и Војске Србије (ВС), спроведеног 2014. године, показује њихово незадовољство материјалним статусом (Višački и Šaranović, 2014).

Руководилац. Подршка, комуникација и начин опхођења руководиоца могу негативно деловати на задовољство професионалних војника. Спроведено истраживање у војсци САД указало је да на задовољство послом највећи удео има квалитет руководиоца и оптерећење захтевима (Sanchez, Bray, Vincus и Bann, 2004).

Резултати истраживања утицаја конструктивног и деструктивног руковођења на задовољство послом међу шведским војницима показало је да је конструктивно руковођење значајно повезано са задовољства послом (Brandebo, Osterberg и Berglund, 2019). На значајану повезаност варијабле *руководилац на задовољство послом* упућују и скорашња истраживања (Herminingsih, 2017; Quek, Thomson, Houghton, Bramley, Davis и Cooper, 2021; Kazimi, Khan и Shorish, 2023; Limpo и Junaidi, 2023; Nguon, 2022).

Степен оптерећења. Превелико оптерећење се често наводи као извор незадовољства послом. У својој студији Амир и Хусаин (2018) потврђују да оптерећење послом значајно утиче на задовољство послом.

Међуљудски односи. За запослене су међуљудски односи изузетно важни, што је и доказано у великом броју спроведених истраживања (Đorđević, Milanović и Stanković, 2021; Sypniewska, 2014; Videnović, 2012). Људи на послу теже да раде у групама које имају заједничку сврху (Robbins и Judge, 2017). Ако при томе имамо у виду нашу колективистичку културу, утицај пријатне социјалне атмосфере и одсуство сукоба, међуљудски односи представљају битан фактор задовољства запослених (Videnović, 2012).

Могућност напредовања. Истраживање спроведено 2014. године указало је на незадовољство припадника МО и ВС због немогућности личног усавршавања и напредовања (Višački и Šaranović, 2014). Сија (2021) у својој студији показује да развој каријере има најјачу везу са задовољством запослених, док Гартнер (1999) у свом истраживању утврђује постојање значајне везе између могућности напредовања и задовољства послом.

Врста посла. „Сматрају се занимљивима они послови који пружају могућност додатне обуке, независности и контроле других, те који садрже разноврсне активности” (Robbins и Judge, 2017, стр. 127). Спроведена студија међу официрима кинеске војске показује да је каријерни позив у значајној и позитивној корела-

цији са задовољством послом (Peng, Zhang, Zheng, Guo, Miao и Fang, 2020). То потврђује и истраживање спроведено код нигеријских полицијских службеника (Obodo, Okonkwo и Aboh, 2019).

Услови радног окружења. На задовољство послом запослених утиче и њихова перцепција о различитим физичким аспектима радног простора (Tomovska, Stefanovska, Ralev и Krlju, 2014). Иако у истраживању које су спровели Перић, Драмићанин и Санџанин (2019) испитаници нису припадници војске ни полиције, сличност са овом популацијом испитаника је хијерархијска структура руковођења. Њихови резултати истраживања задовољства послом запослених у хотелу „Радан“ упућују на закључак да је радно окружење у снажној корелацији са задовољством послом (Perić, Dramićanin и Sančanin, 2019).

Предмет и циљ истраживања

Циљ овог истраживања била је провера поузданости и факторске ваљаности конструисане скале за процену задовољства послом професионалних војника.

Популација и узорак

Подаци коришћени у овом раду део су истраживања у оквиру докторске дисертације под насловом „Утицај задовољства послом на флукуацију професионалних војника Војске Србије“ које је спроведено у периоду од 15. 8. до 30. 9. 2023. године.

Истраживање је обављено на узорку који је обухватио 157 професионалних војника јединица Гарде Војске Србије. У узорак су укључени професионални војници чији је радни однос у ВС отпочео 1. 8. 2022. године, јер се сматра да је 12 месеци минимално време које им је потребно за креирање устаљених ставова о јединици и руководиоцима (Živković, 2019).

Узорак у оквиру јединица и установа Гарде чији припадници су анкетирани био је случајан; анкетирана су она лица која су се у моменту прикупљања података затекла на радном месту и имала могућност да присуствују анкетирању. Из анализе је искључено 5 испитаника због неадекватно попуњених анкета, што даје стопу одговора од 96,82% процената.

Испитаници су били мушкарци (78,7%) и жене (21,3%) старости 40 година или млађи (84,6%, у односу на 15,6% старијих од 40 година) са средњом стручном спремом (85,8% са средњом стручном спремом трећег односно четвртог степена, 1,3% са завршеном основном школом и 12,5% са факултетским образовањем) који су били самци (49,3%) или у браку/ванбрачној заједници. Приближно 70% испитаника је изјавило да има до 10 година радног стажа, 24,2 % да има од 10 до 20 година радног стажа, а 6 % више од 20 година радног стажа. Узорак је приказан у табели 1.

Табела 1
 Фреквенцијска дистрибуција демографских карактеристика

		Фреквенција	Процент	Валидни процент	Кумулативни процент
Пол	женски	33	21,7	21,7	21,7
	мушки	119	78,3	78,3	100
	укупно	152	100	100	
Старост (година)	до 20	1	0,7	0,7	0,7
	21-25	32	21,1	23,2	23,9
	26-30	18	11,8	13,0	37,0
	31-35	36	23,7	26,1	63,0
	36 – 40	30	19,7	21,7	84,8
	41- 45	15	9,9	10,9	95,7
	од 46	6	3,9	4,3	100
	укупно	138	90,9	100	
	нед.податак	14	9,2		
Породично стање	самац	75	49,3	49,3	49,3
	у заједници	77	50,7	50,7	100
	укупно	152	100	100	
Радно искуство (година)	1-5	50	32,9	33,1	33,1
	6 – 10	55	36,2	36,4	69,5
	11-15	28	18,4	18,5	88,1
	16-20	9	5,9	6,0	94,0
	21-25	4	2,6	2,6	96,7
	26-30	3	2,0	2,0	98,7
	31-39	2	1,3	1,3	100
	укупно	151	99,3	100	
	нед.податак	1	0,7		
Образовање	основна шк.	2	1,3	1,3	1,3
	средња – 3	33	21,7	22,0	23,3
	средња – 4	96	63,2	64,0	87,3
	остало	19	12,5	12,7	100
	укупно	150	98,7	100	
	нед.податак	2	1,3		

Инструмент

Коришћен је упитник који садржи 5 социодемографских варијабли, које су од значаја за ово истраживање. Оне су категоричног типа. Инструмент намењен провери структуре задовољства послом међу професионалним војницима Гарде

садржи 44 ставке/тврдње. Испитаници су степен слагања са сваком од наведених тврдњи изражавали на скали Ликертовог типа (од 1 – уопште се не слажем, до 5 – потпуно се слажем).

Основа за креирање субскала (прилагођена и модификована комбинација тврдњи) задовољства степеном оптерећења, задовољства могућношћу напредовања и задовољства међуљудским односима преузета је од Лија и сарадника (2017).

Задовољство примањима и задовољство руководиоцем мерила се прилагођеном и модификованом комбинацијом тврдњи преузете од Лија и сарадника (2017) и Швепкера (2001).

Задовољство самом врстом посла мерила се прилагођеном и модификованом комбинацијом тврдњи преузете од Алиа и Анвара (2021), као и тврдњи преузетих и модификованих од Лија и сарадника (2017).

Субскалу задовољство условима рада формирао је аутор истраживања.

Резултати

Као што налаже методологија развијања упитника, након концептуализације упитника, његове конструкције и извршеног пилот истраживања следи метријска анализа скале (Cohen и Swerdlik, 2010). Анализа поузданости ставки и субскала и факторска ваљаност извршене су анализом унутрашње сагласности субскала и експлоративном факторском анализом (Kostić, 2007). За извођење анализе података коришћен је програмски пакет SPSS (верзија 26).

Факторска анализа

Ради утврђивања факторске ваљаности теоријски конструисане скале извршена је експлоративна факторска анализа. Она је изведена коришћењем анализе главних компонената и варимак ротације. Вредности коефицијента корелације изворних варијабли и компонената мање од 0,4 (по апсолутној вредности) нису се разматрале у анализи.

Пре спровођења анализе била је оцењена прикладност података за факторску анализу. Вредност Kaiser-Meyer-Olkin показатеља износи 0,907, што премањује препоручену вредност 0,6 и показује да је матрица погодна за спровођење факторизације (Pallant, 2009). Такође, висока вредност Bartlett теста сферичности ($\chi^2_{(n=152)} = 4872,833$) уз достигнуту статистичку значајност ($p = 0,000$) указује на могућност факторизације корелационе матрице.

Табела 2
Укупно објашњена варијанса (44 ставки)

Ком- поне- нта	Иницијална сопствена вредност			Екстрахована сума квadratног пуњења			Ротирана сума квadratног пуњења		
	Сума	% ва- ријан- се	кумул. %	Сума	% ва- ријан- се	кумул. %	Сума	% ва- ријансе	кумул. %
1	16,994	38,624	38,624	16,994	38,624	38,624	5,715	12,989	12,989
2	3,144	7,146	45,770	3,144	7,146	45,770	5,446	12,377	25,366
3	2,194	4,985	50,755	2,194	4,985	50,755	4,132	9,391	34,756
4	1,947	4,425	55,180	1,947	4,425	55,180	3,807	8,653	43,409
5	1.805	4,102	59,282	1,805	4,102	59,282	3,118	7,086	50,495
6	1,547	3,516	62,798	1,547	3,516	62,798	2,797	6,358	56,853
7	1,278	2,905	65,704	1,278	2,905	65,704	2,422	5,505	62,358
8	1,102	2,504	68,208	1,102	2,504	68,208	1,828	4,155	66,514
9	1,020	2,317	70,525	1,020	2,317	70,525	1,765	4,011	70,525
10	0,946	2,151	72,676						

Факторска анализа теоријски конструисане скале (44 ставке) детектовала је присуство девет компоненти који објашњавају 70,525% варијансе (табела 2).

Почетна експлоративна факторска анализа утврдила је да се четири ставке (П5, Р5, МН5 и МО6) прикључују неким сасвим другим факторима, којима ни по садржају не одговарају. Поред наведених ставки, још пет ставки (П4, Р1, Р6, УР2 и МО4) учитавају се на фактор који није основни. Због тога су искључене из даље анализе (35 ставки се задржавају).

Поновљена експлоративна факторска анализа, након избацивања (9) незадовољавајућих ставки, утврдила је присуство 7 фактора који објашњавају 70,092% варијансе. За поновљену факторску анализу вредност Kaiser-Meyer-Olkin показатеља износила је 0,918, а вредност Bartlett теста сферичности $\chi^2_{(n=152)} = 3778,463$ уз достигнуту статистичку значајност $p = 0,000$. Поновљена експлоративна факторска анализа је утврдила да се две ставке (Р1, Р2) прикључују другим димензијама које им по садржају не одговарају. Оне су искључене из наредне анализе.

Након избацивања незадовољавајућих ставки, поново је извршена експлоративна факторска анализа која је утврдила постојање 7 димензија. Седам фактора објашњавају 70,945% варијансе. Вредност Kaiser-Meyer-Olkin показатеља износила је 0,921, а вредност Bartlett теста сферичности $\chi^2_{(n=152)} = 3484,428$ уз достигнуту статистичку значајност $p = 0,000$ (табела 3).

Табела 3
Укупно објашњена варијанса (33 ставки)

Ком- поне- нта	Иницијална сопствена вредност			Екстрахована сума квadratног пуњења			Ротирана сума квadratног пуњења		
	Сума	% ва- ријан- се	кумул. %	Сума	% ва- ријансе	кумул. %	Сума	% ва- ријансе	кумул. %
1	13,918	42,177	42,177	13,918	42,177	42,177	4,638	14,055	14,055
2	2,394	7,255	49,432	2,394	7,255	49,432	3,999	12,120	26,175
3	1,841	5,578	55,010	1,841	5,578	55,010	3,194	9,677	35,852
4	1,599	4,847	59,857	1,599	4,847	59,857	3,123	9,463	45,316
5	1,379	4,179	64,036	1,379	4,179	64,036	3,122	9,460	54,775
6	1,233	3,735	67,771	1,233	3,735	67,771	2,810	8,514	63,289
7	1,047	3,174	70,945	1,047	3,174	70,945	2,527	7,656	70,945
8	0,833	2,525	73,471						

Седам фактора индентификоваих експлоративном факторском анализом након избацивања 11 ставки у складу су са теоријским предлогом у истражи-вању. Фактор 1 укључује ставке ВП3 до ВП9, које се односе на задовољство врстом посла који обављају професионални војници. Фактор 2 обухвата ставке Р2 до Р4, Р7 и Р8 које представљају задовољство својим руководиоцем. Фактор 3 укључује ставке УР1, УР3, УР4 и УР5, које се односе на задовољство усло-вима радног окружења. Фактор 4 обухвата ставке МН1 до МН4, које се односе на задовољство могућношћу напредовања. Фактор 5 окупља ставке П1 до П3, П6 и П7 које представљају задовољство примањима. Фактор 6 укључује ставке МО1 до МО3 и МО5, које се односе на задовољство међуљудским односима. Коначно, фактор 7 обухвата ставке О1 до О4, које се односе на задовољство оптерећењем на послу. Факторска оптерећења су представљена у табели 4.

Табела 4
Ротирана матрица факторског оптерећења

СТАВКА 1 2			КОМПОНЕНТА							
			3	4	5	6	7			
1	П1	Сматрам да је мој рад адекватно плаћен.						0,693		
2	П2	Када помислим на плату коју ми Војска исплаћује, осећам да нисам адекватно вреднован.						0,596		
3	П3	Принадљности и бенефиције у нашој јединици су праведне.						0,494		
4	П6	Плата је ниска у поређењу са сличним радом на другим местима.						0,798		
5	П7	У Војсци је плата нижа него у другим организацијама.						0,799		
6	Р2	Мог претпостављеног старешину не интересују потчињени.		0,676						
7	Р3	Допада ми се мој претпостављени.		0,755						
8	Р4	Мој претпостављени је поштен према потчињенима.		0,854						
9	Р7	Мој претпостављени старешина разматра идеје и сугестије потчињених.		0,834						
10	Р8	Мој претпостављени старешина додељује признања и похвале потчињенима.		0,731						
11	О1	Док добро радим свој посао, остаје ми довољно времена да се посветим породици и пријатељима.							0,623	
12	О2	Због прековременог ангажовања немам времена за слободне активности.							0,732	

Поузданост и факторска ваљаност конструисане скале за процену задовољства...

СТАВКА 1 2			КОМПОНЕНТА							
			3	4	5	6	7			
13	О3	Процедуре у јединици ме веома исцрпљују.	0,403						0,539	
14	О4	Моје оптерећење стално превазилази моју издржљивост.							0,700	
15	ВП3	Посао ми је често досадан.	0,602							
16	ВП4	Прилично сам задовољан својим садашњим послом.	0,674							
17	ВП5	Скоро свакодневно сам одушевљен својим послом.	0,695							
18	ВП6	Разочаран сам својим радним местом.	0,638							
19	ВП7	Осећам се испуњено и поносно што се бавим овим послом.	0,779							
20	ВП8	Понекад осећам да је мој рад бесмислен.	0,569							
21	ВП9	Могу да уживам у свом послу.	0,632							
22	МН1	Све док добро радим, имаћу изгледе за напредовање у служби.				0,788				
23	МН2	Могу побољшати способности током процеса обуке.				0,722				
24	МН3	Осећам се задовољно због могућности за напредовање у јединици.				0,771				
25	МН4	Могу стално да добијам нова знања и искуства из свог рада.	-0,45			0,604				
26	УР1	Задовољан сам материјалном опремљеношћу радног места.			0,782					

		СТАВКА 1 2	КОМПОНЕНТА					
			3	4	5	6	7	
27	УР3	Задовољан сам условима смештаја у својој јединици.			0,726			
28	УР4	Задовољан сам интендантском опремом.			0,835			
29	УР5	Задовољан сам исхраном у јединици.			0,622			
30	МО1	Задовољан сам међуљудским односима у јединици.						0,711
31	МО2	Осећам задовољство у раду са својим колегама.	-0,43					0,560
32	МО3	Много је препирки међу колегама и избегавања одговорности.						0,750
33	МО5	Због необучености мојих колега морам да уложим више напора у свом раду.						0,772

Метода екстракције: Анализа главних компоненти
 Метода ротације Varimax са Kaiser нормализацијом
 а. Ротација конвергирана у 7 понављања

Анализа унутрашње сагласности идентификованих субскала

Унутрашња сагласност, односно поузданост субскала, изражена је преко коефицијента Кронбах алфа (α) и креће се у распону од 0,818 до 0,919 (табела 5). Посматрајући уопштено, поузданост субскала је задовољавајућа, посебно ако узмено у обзир број ставки у оквиру истих.

Из табеле 5 можемо уочити да је корелација међу ставкама веома снажна у оквиру идентификованих субскала. Након извршене анализе унутрашње сагласности може се закључити да свака субскала има задовољавајућу поузданост. Коефицијент Кронбах алфа (α) за скалу за процену задовољства послом професионалних војника у целини је 0,684.

Табела 5

Интерна поузданост ставки и субскала после уклањања 11 ставки

Субскале	Кромбах алфа (α)	Средња вредност корелације између ставки	Вредност корелације парова ставки	Број ставки
Примања	0,840	0,514	0,420 – 0,708	5
Руководилац	0,897	0,638	0,520 – 0,784	5
Степен оптерећења	0,818	0,531	0,449 – 0,649	4
Врста посла	0,919	0,622	0,524 – 0,720	7
Могућност напредовања	0,901	0,695	0,636 – 0,779	4
Услови радног окружења	0,862	0,613	0,506 – 0,731	4
Међуљудски односи	0,820	0,537	0,404 – 0,674	4

Дескриптивна анализа идентификованих субскала

Дескриптивна статистичка анализа (табела 6) урађена је на нивоу укупних скорова субскала задовољства послом. У табели можемо уочити да се вредности Min и Max поклапају са теоретским вредностима. Добијене вредности Скјуниса и Куртозиса указују да не постоје значајна одступања од нормалне дистрибуције. Вредности M указују да су у структури задовољства послом професионалних војника Гарде највише задовољни руководиоцем (M=18,697), врстом посла (M=17,842), док су најмање задовољни условима радног окружења (M=10,671).

Табела 6
Описна статистика скале за процену задовољства послом професионалних војника

Субскале	N	Min	Max	M	δ	Асиметрија		Сплљоштеност	
						Статистика	Стат. грешка	Статистика	Стат. грешка
Примања	152	5,0	25,0	13,651	4,9411	0,160	0,197	-0,493	0,391
Руководилац	152	5,0	25,0	18,697	4,4035	-0,770	0,197	0,465	0,391
Степен оптерећења	152	4,0	20,0	12,967	4,3313	-0,191	0,197	-0,729	0,391
Врста посла	152	7,0	35,0	17,842	6,8775	0,470	0,197	-0,390	0,391
Могућност напредовања	152	4,0	20,0	12,842	4,4856	-0,313	0,197	-0,831	0,391
Услови радног окружења	152	4,0	20,0	10,671	4,4001	0,153	0,197	-0,868	0,391
Међуљудски односи	152	4,0	20,0	13,796	3,6509	-0,157	0,197	-0,543	0,391

Дискусија

Сврха истраживања била је провера поузданости и факторске ваљаности конструисане скале за процену задовољства послом професионалних војника. Резултати потврђују седмодимензиону структуру предложене скале, развијене након проучавања литературе. Сам упитник је претрпео измене, тако да је смањен број ставки (са 44 на 33).

Експлоративна факторска анализа утврдила је да 11 ставки има незадовољавајуће карактеристике или се прикључују неким сасвим другим факторима. Због тога су искључене из даље анализе. Након искључења спорних ставки спроведена експлоративна факторска анализа је показала седам фактора који објашњавају 70,945%. Тиме је потврђено постојање седам димензија теоријски претпостављене скале за процену задовољства послом. Ово истраживање, у односу на шестодимензионални модел задовољства послом, који су предложи-

ли Ли и сарадници (2017), додало је димензију услови радног окружења. Факторска анализа сугерише да највећи допринос даје субскала *врста посла*, односно тај фактор објашњава највећи део варијансе (42,177%) овог конструкта, затим следи субскала *руководилац, услови радног окружења, могућност напредовања, примања и оптерећења*. Најмањи допринос даје скала *међуљудски односи*. Овај закључак није у потпуности у складу са резултатима истраживања Лија и сарадника код којих *могућност напредовања* има највећи допринос у разумевању задовољства послом, па затим *примања, врста посла, међуљудски односи, руководилац*, а најмањи утицај има *оптерећење*. Ова разлика можда се огледа у разликама које постоје између цивилних и војних организација (Griffeth, Hom i Gaertner, 2000).

Поузданост емпиријски добијених субскала тестирана је помоћу вредности коефицијента Кромбах алфа као мере унутрашње доследности. Према Клину (2016), поузданост „резултата коефицијенти који се крећу око 0,90 се сматрају 'одличним', а вредности око 0,80 као 'веома добри'..." (стр. 92). На основу вредности коефицијента Кромбах алфа, приказаних у табели 5, може се закључити да све димензије скале за процену задовољства послом имају високу поузданост, односно потврђују да је скала ваљани инструмент за процену задовољства послом професионалних војника.

У табели 6. може се уочити да се на свим субскалама минималне и максималне вредности поклапају са теоретским вредностима. Анализом аритметичких средина уочава се позитивна асиметричност код дистрибуције субскала *врста посла, примања и услова радног окружења*. Код субскала *руководилац, међуљудски односи, могућност напредовања и оптерећења* вредности аритметичких средина иду ка вишим вредностима, те су оне негативно асиметричне. Вредности аритметичких средина субскала указују на то да су у структури задовољства послом професионални војници Гарде највише задовољни руководиоцем ($M=18,697$), док су најмање задовољни условима радног окружења ($M=10,671$). Резултати аритметичких средина сваке димензије/субскале задовољства послом сугеришу да постоји простор да се ниво задовољства послом професионалних војника Гарде може поправити, а највише на субскалама где су вредности аритметичке средине најнижа.

Оригинални допринос овом истраживању представља седма димензија задовољства послом – *услови радног окружења*, коју је формирао и увео аутор. Потребно је нагласити да су субјекти истраживања искључиво професионални војници Гарде, те се добијени налази не могу уопштавати на популацију професионалних војника Војске Србије. Они могу имати веће или мање задовољство у неким аспектима од целокупне популације професионалних војника ВС, па садашње налазе треба тумачити с опрезом.

Остварени резултати истраживања представљају добру основу за наредна проучавања како би се добили поздани и ваљани инструменти за прикупљање података о задовољству послом који би се односили на целокупну популацију професионалних војника Војске Србије.

Закључак

Недостатак адекватних инструмената за процену предложених фактора задовољства послом у функцији смањења флукуације професионалних војника указује на теоријски и практични значај овог истраживања.

Резултати указују да предложене субскеале имају прихватљиве метријске карактеристике, те да се могу користити приликом процене задовољства послом професионалних војника.

Експлоративна факторска анализа је идентификовала једанаест потенцијално проблематичних ставки које емпиријски не припадају очекиваном конструкту, те су она уклоњена из процене валидности мерног инструмента. Експлоративна факторска анализа је верификовала латентну структуру (седам димензија) теоријске скале за процену задовољства послом професионалних војника и доказала факторску валидност мерног инструмента.

Интерна поузданост ставки и субскеала верификована је анализом унутрашње сагласности која је показала постојање значајне повезаности међу ставкама субскеала. У целини, конструисана скала омогућава поуздану и валидну процену задовољства послом професионалних војника. Можемо закључити да је конструисана скала погодна за примену за даља истраживања овог проблема на овој популацији.

Креирана скала за процену задовољства послом отвара могућност испитивања претпоставки утицаја задовољства послом професионалних војника на друге зависне варијабле организационих понашања (флукуацију, апсентизам, продуктивност, девијантна понашања на радном месту), што има дијагностички значај у оквиру праксе. Да би се предузеле адекватне мере и креирао добар план управљања организационим понашањем професионалних војника, а поред осталог и њиховом флукуацијом, свакако је потребно процењивати њихово задовољство послом.

Литература

[1] Adamopoulos, I. P. (2022). Job Satisfaction in Public Health Care Sector, Measures Scales and Theoretical Background. *European Journal of Environment and Public Health*, 6(2), 1-12. <https://doi.org/10.21601/ejeph/12187>

[2] Abhishek, S., & Locke, E. A. (2006). Dispositional Causes of Job Satisfaction: Seeking complexity in Job as a Mediator. *Academy of Management Proceedings*, 2006(1), 1-6. <https://doi.org/10.5465/ambpp.2006.27169037>

[3] Abuhashesh, M., Al-Dmour, R., & Masa'deh, R. (2019). Factors that impact job satisfaction and performance among employees in the Jordanian industrial sector. In: Soliman, K. S. (Eds.), *Proceedings of the 32nd International Business Information Management Association Conference, IBIMA 2018 - Vision 2020: Sustainable Economic Development and Application of Innovation Management from Regional expansion*

to *Global Growth* (4285-4305). Seville, Spain: International Business Information Management Association (IBIMA).

[4] Ali, B. J., & Anwar, G. (2021). Employee Turnover Intention and Job Satisfaction. *International Journal of Advanced Engineering, Management and Science*, 7(6), 22-30. <https://dx.doi.org/10.22161/ijaems.76.3>

[5] Amir, S., & Hussain, F. (2018). The Effecting Job Security and Work Load on Job Satisfaction of Teachers among heigher Education Institution in Southern Punjab. In: Satapathy, S. (Eds.), *3rd International Conference on Emerging Trends in Engineering, Management and Scineces* (511-518). Peshawar, Pakistan: City University of Science and Information Techmology.

[6] Armstrong, M. (2014). *Armstrong's Handbook of Human Resource Management Practic* (13 ed.). London: Kogan Page Limited.

[7] Barbu, D.C. (2020). Motivation and job satisfaction in Military organization. In: Popa, M. (Eds.), *The 15th International Scientific Conference "Defense Resorces Management in the 21st century"* (27-35). Braşov: Regional Department of Defense Resources Management Studies (DRESMARA)

[8] Bešlić, I. i Bešlić, D. (2008). Zadovoljstvo poslom. *Škola biznisa*, 3, 154-162.

[9] Bojčić, R., Pavlović, M. i Stojanović-Višić, B. (2018). Zadovoljstvo poslom u EU, Rusiji i Srbiji – komparativna analiza. *Vojno delo*, 70(4), 354-369. <https://doi.org/10.5937/vojdelo1807354B>

[10] Brandebo, F. M., Osterberg, J., & Berglund, A. K. (2019). The Impact of Constructive and Destructive Leadership on Soldier's Job Satisfaction. *Psychological Reports*, 122(3), 1068-1086. <https://doi.org/10.1177/0033294118771542>

[11] Carvajal, M. J., & Popovici, I. (2018). Gender, age and pharmacists job satisfaction. *Pharmacy Practice*, 16(4), 1-11. <https://doi.org/10.18549/PharmPract.2018.04.1396>

Cohen, R. J., & Swerdlik, M. E. (2010). *Psychological Testing and Assessment: An Introduction to Tests and Measurement* (7th ed.). New York: McGraw-Hill.

[12] Đokić, K. i Ignjatijević, M. (2020). *Zašto ljudi napuštaju sistem odbrane*. Beograd: Beogradski centar za bezbednosnu politiku.

[13] Đorđević, B., Milanović, S. i Stanković J.(2021). Uticaj zadovoljstva komunikacijom na zadovoljstvo poslom - primer zaposlenih u Republici Srbiji. *Ekonomski horizonti*, 23(2), 173-187. <https://doi.org/10.5937/ekonhor2102173D>

[14] Franceško, M. i Mirković, B. (2008). *Organizaciono ponašanje - Moć poznavanja organizacionog ponašanja* (1 izd.). Banja Luka: Univerzitet za poslovni inžinjeriing i menadžment.

[15] Gaertner, S. (1999). Structural Determinants of Job Satisfaction and Organizational Commitment in Turnover Models. *Human Resource Management Review*, 9(4), 479-493.

[16] Griffeth, R. W., Hom, P. W., & Gaertner, S. (2000). A Meta-Analysis of Antecedents and Correlates of Employee Turnover: Update, Moderator Tests, and Research Implications for the Next Millennium. *Journal of Management*, 26 (3), 463-488.

- [17] Herminingsih, A. (2017). The influence of the Organizational Justice and Trust to the Leaders on Employee Engagement with Job Satisfaction as Intervening Variable. *Archives of Business Research*, 5(2), 56-69. <https://doi.org/10.14738/abr.52.2602>.
- [18] Hulin, C. L., & Judge, T. A. (2003). Job Attitudes. *Handbook of psychology: Industrial and organizational psychology*, 12, 255–276. <https://doi.org/10.1002/0471264385.wei1211>
- [19] Kazimi, A. A., Khan, S., & Shorish, I. (2023). The Effect of Servant Leadership Style on Teachers Job Satisfaction. *American Journal of Economics and Business Innovation*, 2(3), 32-43. <https://doi.org/10.54536/ajebi.v2i3.1908>
- [20] Kline, R. B. (2016). *Principles and Practice of Structural Equation Modeling (4th ed.)*. New York: The Guilford Press.
- [21] Kostić, P. (2007). *Psihometrija: Konstrukcija mernih instrumenata*. Kosovska Mitrovica: Filozovski fakultet.
- [22] Lee, X., Yang, B., & Li, W. (2017). The influence factors of job satisfaction and its relationship with turnover intention: Taking early-career employees as an example. *Anales de Psicología*, 33(3), 697-707. <https://doi.org/10.6018/analesps.33.3.238551>
- [23] Limpo, L., & Junaidi, J. (2023). Influence of empowering and ethical leadership on employees' job satisfaction, performance, and organization commitment. *Humanities and Social Sciences Letters*, 11(1), 22-36. <https://doi.org/10.18488/73.v11i1.3241>
- [24] Lorber, M., & Skela-Savič, B. (2012). Job satisfaction of nurses and identifying factors of job satisfaction in Slovenian Hospitals. *Croatian Medical Journal*, 53(3), 263-270. <https://doi.org/10.3325/cmj.2012.53.263>
- [25] Mumin, A. A., & Iddrisu, S. (2022). Employee turnover and job satisfaction: A synthesis of factors influencing employee turnover in institutions of higher learning in Ghana. *International Journal of Educational Policy Research and Review*, 9(4), 104-111. <https://doi.org/10.15739/IJEPRR.22.012>
- [26] Nguon, V. (2022). Effect of Transformational Leadership on Job Satisfaction Innovative Behavior, and Work Performance: A Conceptual Review, *International Journal of Business and Management*, 17(12), 75-89. <https://doi.org/10.5539/ijbm.v17n12p75>
- [27] Obodo, P. A., Okonkwo, E. A., & Aboh, U. J. (2019). Job Characteristics and Job Satisfaction among Police officers in Enugu Urban. *Practicum Psychologia*, 9(1), 139-157.
- [28] Pallant, J. (2009). *SPSS: Priručnik za preživljavanje (Prevod trećeg izdanja izd.)*. Beograd: Mikro knjiga.
- [29] Pavlović, M., & Marković, D. (2014). Teorijski pristup zadovoljstvu poslom i motivaciji zaposlenih. *Vojno Delo*, 66(1), 289-302.
- [30] Peng, J., Zhang, J., Zheng, L., Guo, H., Miao, D., & Fang, P. (2020). Career Calling and Job Satisfaction in Army Officers: A Multiple Mediating Model Analysis. *Psychological Reports*, 123(6), 2459-2478. <https://doi.org/10.1177/0033294119862990>
- [31] Perić, D. (1996). *Operacionalizacija 2*. Beograd: FINEGraf.
- [32] Perić, G., Dramićanin, S. i Sančanin, B. (2019). Employee satisfaction in Hotel Industry: The case of Hotel Radan in Prolom Banja. *BizInfo*, 10(2), 25-41. <https://doi.org/10.5937/bizinfo1902025P>

- [33] Quek, S. J., Thomson, L., Houghton, R., Bramley, L., Davis, S., & Cooper, J. (2021). Distributed leadership as a predictor of employee engagement, job satisfaction and turnover intention in UK nursing staff. *Journal of Nursing Management*, 29(6), 1544-1553. <https://doi.org/10.1111/jonm.13321>
- [34] Robbins, S. P., & Judge, T. A. (2017). *Organizational Behavior - Always learning (17th ed.)*. Essex, England: Person Education Limited.
- [35] Sanchez, R. P., Bray, R. M., Vincus, A. A., & Bann, C. M. (2004). Predictors of Job Satisfaction Among Active Duty and Reserve/Guard Personnel in the U.S. Military. *Military Psychology*, 16(1), 19-35. https://doi.org/10.1207/s15327876mp1601_2
- [36] Schwepker, C. H. (2001). Ethical climate's relationship to job satisfaction, organizational commitment, and turnover intention in the salesforce. *Journal of Business Research*, 54(1), 39-52.
- [37] Sija, A. (2021). The Influence of Job Satisfaction and its Effect on Employee Turnover Intention in Financial Service Industry of Malaysia. *European Journal of Economic and Financial Research*, 5(1), 31-47. <https://doi.org/10.46827/ejefr.v5i1.1066>
- [38] Skalli, A., Theodossiou, I., & Vasileiou, E. (2008). Jobs as Lancaster Goods: Facets of Job Satisfaction and Overall Job Satisfaction. *The Journal of Socio-Economics*, 37(5), 1906-1920. <https://doi.org/10.1016/j.socec.2008.04.003>
- [39] Spector, E. P. (1997). *Job Satisfaction: Application, Assessment, Causes, and Consequences*. Thousand Oaks, California: SAGE Publications Inc. <https://doi.org/10.4135/9781452231549>
- [40] Sypniewska, B. A. (2014). Evaluation of Factors Influencing Job Satisfaction. *Contemporary Economics*, 8(1), 57-72. <https://doi.org/10.5709/ce.1897-9254.131>
- [41] Tomovska, A., Stefanovska, M., Ralev, M. i Krliu, V. (2014). Workspace as a factor of Job Satisfaction in the Banking and ICT Industries in Macedonia. *Serbian Journal of Management*, 9 (2), 159-171. <https://doi.org/10.5937/sjm9-6347>
- [42] Videnović, S. D. (2012). Najvažniji faktori uticaja na ljudske resurse. *Tokovi osiguranja*, 3, 48-56.
- [43] Vidić, T. (2009). Zadovoljstvo poslom učitelja u osnovnoj školi. *Napredak*, 150(1), 7-20.
- [44] Višački, T., & Šaranović, J. (2014). Sociodemografske varijable kao determinante zadovoljstva poslom zaposlenih u vojnoj sredini. U: Papić, Lj. (ured.), *17th International Conference Dependability and Quality Management (735-742)*. Belgrade: Istraživački centar DQM, Prijedor, Srbija.
- [45] Živković, A. (2019). *Organizacijski aspekti i apsentizam kao prediktori fluktuacije zaposlnika*. Doktorski rad. Osijek: Ekonomski fakultet

Резиме

Последњих двадесетак година многе оружане снаге извршиле су транзицију система попуне својих састава из регрутног система у попуно професионалним саставом. То је резултирало стављањем концепта задовољства послом у фокус, због његовог израженог утицаја на апсентизам и флукуацију професионалних војника. Може се рећи да знање о задовољству послом професионалних војника и факторима који му доприносе може бити кључ за дневно усмеравање понашања професионалних војника на радном месту, а, посматрајући далекосежно, оно омогућава одржавање Војске Србије и њених чланова у оквирима стратешког плана.

Циљ овог истраживања био је да се провери поузданост и факторска ваљаност конструисане скале за процену задовољства послом професионалних војника. Конструисана скала процењује задовољство послом професионалних војника кроз седам различитих димензија: примања, руководилац, степен оптерећења, међуљудски односи, могућност напредовања, услови радног окружења и сама врста посла.

У истраживању је коришћен упитник који садржи 5 социодемографских варијабли, значајних за ово истраживање. Оне су категоричног типа. Инструмент намењен провери структуре задовољства послом међу професионалним војницима Гарде садржи 44 ставке/тврдње. Испитаници су степен слагања са сваком од наведених тврдњи изражавали на скали Ликертовог типа (од 1 –уопште се не слажем, до 5 – потпуно се слажем).

Подаци коришћени у овом раду део су истраживања у оквиру докторске дисертације под насловом „Утицај задовољства послом на флукуацију професионалних војника Војске Србије“ које је спроведено у периоду од 15. 8. до 30. 9. 2023. године.

Истраживање је обављено на узорку који је обухватио 157 професионалних војника јединица Гарде Војске Србије. У узорак су укључени професионални војници чији је радни однос у ВС отпочео 1. 8.2022.године.

Анализа метријских карактеристика, поузданост ставки и субскала и факторска ваљаност, теоријски претпостављене скале за процену задовољства послом професионалних војника је извршена анализом унутрашње сагласности субскала и факторском анализом. За извођење анализе података коришћен је програмски пакет SPSS (верзија 26).

Након извршених анализа добијена је скала која садржи 33 ставке. Експлоративна факторска анализа је идентификовала једанаест потенцијално проблематичних ставки које емпиријски не припадају очекиваној субскали, те су уклоњена из процене факторске ваљаности мерног инструмента. Експлоративна факторска анализа је верификовала латентну структуру (седам димензија) теоретске скале за процену задовољства послом професионалних војника, са објашњених 70,945% варијансе, и доказала факторску ваљаност мерног инструмента. Интерна поузданост субскала верификована је анализом унутрашње сагласности која је утврдила веома снажну корелацију међу ставкама субскала: примања (5 ставки; $\alpha=0,840$), руководилац (5 ставки; $\alpha=0,897$), степен оптерећења (4 ставки;

$\alpha=0,818$), врста посла (7 ставки; $\alpha=0,919$), могућност напредовања (4 ставке; $\alpha=0,901$), услови радног окружења (4 ставке; $\alpha=0,862$) и међуљудски односи (4 ставке; $\alpha=0,820$). У целини, конструисана скала омогућава поуздану и валидну процену задовољства послом професионалних војника и погодна је за примену у истраживачке сврхе.

Да би се предузеле адекватне мере и креирао добар план управљања организационим понашањем професионалних војника, а, поред осталог, и њиховом флукуацијом, свакако је потребно процењивати њихово задовољство послом. Креирана скала за процену задовољства послом отвара могућност испитивања претпоставки утицаја задовољства послом професионалних војника на друге зависне варијабле организационих понашања (флукуацију, апсентизам, продуктивност, девијантна понашања на радном месту), што има дијагностички значај у оквиру праксе. Резултати овог истраживања сугеришу да на свим субскалама/ димензијама постоји простор да се ниво задовољства послом професионалних војника Гарде може поправити, а највише у делу који се односи на услове радног окружења и могућност напредовања.

© 2023 Аутори. Објавило *Војно дело* (<http://www.vojnodelo.mod.gov.rs>). Ово је чланак отвореног приступа и дистрибуира се у складу са лиценцом Creative Commons (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

ТЕОРИЈСКА ПОЛАЗИШТА У РАЗМАТРАЊУ КОНЦЕПТА АСИМЕТРИЧНОГ РАТОВАЊА

Игор И. Баришић*
Милинко С. Врачар**

Достављен: 25. 09. 2023.

Језик рада: Српски

Кориговано: 17. 10. 2023. и 30. 10. 2023.

Тип рада: Прегледни рад

Прихваћен: 08. 11. 2023

DOI број: 10.5937/vojdela2304022B

Питање концепта асиметричног ратовања изузетно је важно за савремену војну теоријску мисао будући да се савремени ратови темеље на асиметричној стратегијској релацији сукобљених страна. Досадашњи концепти нерегуларног ратовања, који су се бавили проблематиком асиметрије, попут гериле, побуњеништва или партизанског ратовања, не пружају целовит увид у комплексну природу стратегијске релације асиметричних противника. Они прозилазе из једностраног сагледавања слабијег актера у сукобу. Недостатак једностраног приступа у наведеним концептима може се превазићи кроз концепт асиметричног ратовања који омогућава сагледавање обе стране у сукобу; управо је у томе аналитичка вредност овог концепта у односу на претходне. Међутим, због своје теоријске некохерентности, концепт асиметричног ратовања је често критикован јер има слабу употребну вредност. Стога је циљ овог рада да се укаже на суштинске карактеристике тог концепта, при чему, свакако, могу послужити Клаузевицева размишљања о рату, затим наведени концепти нерегуларног ратовања, али и различити погледи на асиметрично ратовање, настали након хладног рата.

Кључне речи: *теорија, рат, ратовање, асиметрија, герила, побуњеништво, тероризам*

* Универзитет одбране у Београду, Институт за стратегијска истраживања, Београд, Република Србија, igor.barisic@va.mod.gov.rs, <https://orcid.org/0000-0003-4593-9196>

** Универзитет одбране у Београду, Институт за стратегијска истраживања, Београд, Република Србија, <https://orcid.org/0000-0002-2851-1043>

Увод

Концепт асиметричног ратовања заснива се на размишљању да се победа у рату може остварити измештањем сукоба из војне у друге димензије рата експлоатацијом сопствених предности, а слабости противника. Такав приступ омогућава победу и далеко компаративно слабијег противника. Без обзира што примена силе остаје основни садржај рата, у овом концепту тежишно се разматрају политички, идеолошки и социолошки аспекти рата. Фундаменталне теоријске поставке овог концепта налазе се у Клаузевицевој концептуализацији рата, па ће његова теорија бити разматрана у првом делу рада. У наставкуће бити анализирано неколико најзначајних концепта неконвенционалног (нерегуларног) ратовања, као што су герилско ратовање, побуњеништво и тероризам, како би се идентификовале теоријске подударности и различитости са концептом асиметричног ратовања. У трећем делу рада разматране су најзначајније теоријске замисли и модели асиметричног ратовања како би се идентификовале суштинске карактеристике овог концепта.

Клаузевицева концептуализација рата као теоријско упориште

Упркос бројним одређењима рата, најцеловитије и суштинско схватање рата везује се за теоријску мисао пруског генерала и теоретичара из 19. века Карла фон Клаузевица (Carl von Clausewitz). Залазећи у саму суштину рата, Клаузевиц уочава да сваки рат има двојаку природу, ону објективну, која је стална, непроменљива и заједничка за све ратове и, другу, субјективну природу, која је променљива и јединствена за сваки рат понаособ. У теорији савремених стратешких студија, управо због своје променљивости, субјективна природа рата назива се и „карактером рата” (Gray, 2007a: 24). Док објективна природа рата садржи непроменљиве елементе, које Клаузевиц метафорички назива „чудесним тројством”, затим, „климом” и „маглом рата”, као и „фрикцијом” (Види: Clausewitz, 1976), „карактер рата”, с друге стране, представља сет пролазних, условљених и променама склоних карактеристика. Оне су специфичне за одређени историјски период у којем се рат одвија, и понајвише су везане за начин употребе силе (Sheehan, 2007: 216).

Клаузевиц је посматрао рат не као изоловани оружани сукоб, већ као инструмент политике. Инструменталну подређеност рата политици објаснио је користећи се метафорама „логика рата” и „граматика рата” (Herberg-Rothe, 2007: 151-152). „Логика рата”, заправо, представља сет императива и принципа којима се обликују политички односи између сукобљених страна и дефинишу концептуална ограничења стратегије (употребе силе), кроз формулацију сврхе рата, обима и величине ратних напора, опсега и интензитета оружаног насиља. „Грамматика рата”, или начин вођења рата, с друге стране, представља сет опште-

прихваћених војних принципа, правила и процедура на основу којих се управља ангажовањем оружаних снага у рату. Она се препознаје у војним доктринама, правилима и упутствима, али и у неписаним, искуственим нормама које се примењују у војним организацијама (Echevarria, 2007: 5).

Како је рат комплексна друштвена појава, „граматика рата“ не може се свести само на оружану борбу, као једини садржај рата. Такав приступ разумевању рата запоставља логистички, економски, политички, информациони и друштвено-културни контекст сукоба. Уско сагледавања рата, само кроз призму његове војне димензије, то јест употребу силе, по правилу изазва неделотворну стратегију, односно пораз оне стране која тако посматра сукоб, без обзира на учинак њене војне компоненте на бојном пољу (Gray, 2007b: 32-33). Наиме, историја ратовања показује да рат није само сукоб у војној димензији, иако је тај његов сегмент суштински важан (Browning, 2002: 2). Бројни су случајеви у којима је војно надмоћнија страна у сукобу поражена од друге стране која је ратовала у свим димензијама тежећи постизању политичких, а не само војних ефеката (Gray, 2007b: 33). С тим у вези, претходна разматрања указују на две основне категорије ратовања: регуларно (конвенционално) и нерегуларно (неконвенционално). Њихова суштинска разлика огледа се у начину на који се примењује оружана сила. За разлику од конвенционалног ратовања, у којем се оружана сила тежишно примењује офанзивно са циљем да се војни капацитети противника униште, у нерегуларном начину ратовања сила се примењује ограничено, као средство изнуривања непријатеља. Слабија страна у сукобу остварује политичке ефекте кроз избегавање сукобљавања и пораза у војној димензији рата (Gray, 2007c: 44-45). Такав начин примене силе сматра се асиметричним и није у складу са традиционалним правилима ангажовања регуларних војних снага.

Еволуција нерегуларног (неконвенционалног) ратовања

Без обзира на постојање јасно уочљивих разлика између регуларног и нерегуларног начина ратовања, војна теорија по том питању, ипак, није довољно развијена. То потврђују различити погледи на ову проблематику, садржани у бројним концептима нерегуларног ратовања, попут партизанског и герилског ратовања, затим у концептима тзв. малих ратова и сукоба ниског интензитета, побуњеништва и тероризма. Такав проблем теорије генерише потребу за ближжим појашњењем наведених концепата како би се разумела еволуција нерегуларног ратовања.

Герилско ратовање сматра се најстаријом формом нерегуларног ратовања. У војној теорији термин „герила“ први пут се помиње током Наполеонових ратова, како би се указало на активности шпанских и португалских побуњеника на Иберијском полуострву против регуларне француске војске. Данас се најчешће користи како би се означила форма ратовања војно слабије стране у сукобу која,

избором начина, места и времена напада, настоји да задржи иницијативу, а да истовремено избегне директан оружани сукоб са војно надмоћнијим противником (Huntington, 1962: xvi). Тиме се оспорава војна победа јачег противника, а предузимају корака ка његовом изнуривању и слабљењу (Kalyanaram 2003: 172). Поред термина „герилско ратовање” почео је да се користи и други термин – „партизанско ратовање”, којим се указивало на истоветну проблематику. Под овом врстом ратовања најчешће су се подразумевале самосталне и изоловане активности јединица квазивојног и полурегуларног карактера, извођене дубоко унутар непријатељске територије са циљем изнуривања противника (Laqueur, 1976: 148). Ван европског континента, герилски начин ратовања примењивали су домородачки народи против колонијалних армија, избегавајући отворен сукоб са војно надмоћнијим противником. Такве сукобе британски официр Чарлс Калвел (Charles Callwell) називао је „малим ратовима”, (Callwell, 1990: 21).

Герилско ратовање је примењивано и током Првог светског рата, нарочито на Арабијском полуострву. Користећи своју брзину, покретљивост и познавање локалног терена, арапске герилске снаге успешно су угрожавале удаљене турске војне гарнизоне, њихове логистичке и транспортне комуникације (Laqueur, 1976: 179-171). У то време појавио се и ирски модел герилског ратовања, као специфичан начин вођења рата у урбаним срединама. Ирски републиканска армија спроводила је оружану кампању путем терористичких напада на полицију и представнике британског режима, њихове сараднике, симпатизере и шпијуне. Тиме су класичне герилске активности у руралним срединама прерасле у урбано политичко насиље, које је изазвало претерану насилну реакцију британских војних и полицијских снага, затим кохезију и општу мобилизацију ирског народа против британског режима, што је, у коначном, довело до замора британских власти и јавности, и признања ирске независности (Laqueur, 1976: 177-182).

Током 20. века герилско ратовање је постепено еволуирало ка сложенијим и развијенијим моделима неконвенционалног начина вођења рата, првенствено ка побуњеништву (Kerinevich, 1986: 7), док је, упоредо са технолошким развојем, посебно у домену информационих технологија, дошло до развоја тероризма. Тако су побуњеништво и тероризам постале доминантне форме неконвенционалног ратовања крајем 20. и почетком 21. века (Види: Бериша, Баришић, 2017). Оно што свакако чини заједничке и суштинске одлике побуњеништва и тероризма јесу доминантна употреба насиља у политичке сврхе и тајност деловања (Marks at al., 2010: 84-85). Код тероризма насиље доминира као „логика” деловања, као једини начин да се остваре политички циљеви и противник примора на политичке уступке. С друге стране, побуњеништво користи насиље само као једну од метода на располагању (Wieviorka, 1995: 597-606). За разлику од побуњеништва, тероризам је обично одвојен од шире популације, јер му није неопходна његова кадровска и материјална подршка (Crenshaw, 1981: 384), док побуњеништво често зависи од подршке локалног становништва (Marks at al., 2010: 85).

Побуњеништво треба разумети као вишеструко сложенији и опаснији облик неконвенционалног ратовања од тероризма, јер представља политичко-војни концепт у којем се борба води за политички простор између зараћених страна, односно за легитимитет међу становништвом. (McCormick at al., 2007: 322). По-

себно делотворан облик побуњеништва, који је примењиван током хладног рата у Кини, Куби и у Вијетнаму, јесте Мао Цедунгов модел масовне мобилизације. Суштина овог модела јесте у масовној мобилизацији и регрутацији становништва. Насилје се, у овом случају, примењује за стварање политичког простора, успостављање контроле над територијом и изградње институција контрадржаве. (Marks, 2005: 188-189). Политички аспект у овом начину ратовања је много важнији од војног, односно тежиште рата је пребачено изван војне у политичку, социјалну и економску димензију (Marks, 2005: 198-199).

Анализом свих претходно наведених облика нерегуларног ратовања уочава се њихова кључна карактеристика – сви они примењују се у условима изразите асиметрије моћи сукобљених страна. У таквој стратегијској релацији слабији противник је принуђен да води рат на начин који фаворизује његове предности, док, с друге стране, експлоатише слабости надмоћнијег противника (Gray, 2007а: 246). Међутим, треба нагласити да нити један од разматраних концепата не пружа целовит увид у комплексну природу стратегијске релације асиметричних противника. Они произилазе из сагледавања слабије стране у сукобу са компаративно јачом страном. Међутим, рат је сукоб две стране непомирљивих воља; он представља двосмеран интерактивни процес, те објашњење асиметричног ратовања захтева познавање стратегијског промишљања и деловања обе стране у сукобу. Тако се недостатак једностраног приступа у наведеним концептима може превазићи кроз концепт асиметричног ратовања. Разматрањем стратегијске релације две сукобљене стране неједнаке моћи, овај концепт пружа неопходан теоријски оквир за свеобухватно разумевање, како слабијег, тако и јачег актера, кроз призму иновативних концептуалних решења у погледу превазилажења њихових слабости, а бољег искоришћења предности.

Настанак и развој концепта асиметричног ратовања

У делима класичне војне мисли под асиметријом се најчешће подразумевао неједнак однос материјалних и људских ресурса сукобљених страна, њихових војних капацитета, вештине ратовања, али и политичке воље и борбеног морала. Међутим, до првих покушаја одређења асиметрије као концепта ратовања дошло је у оквирима академских и војних кругова САД, током прве деценије 21. века. Они су настали на темељу ургентне потребе америчких оружаних снага да одговоре на пост-хладноратовске претње недржавних актера, попут Ал Каиде и Талибана, који су оспоравали њихову конвенцијалну војну супериорност (Vračar, Tikhova, 2018: 319-324). Таква потреба довела је до генерисања врло различитих погледа на концепт асиметричног ратовања, што се потврђује коришћењем бројних доктринарних термина, попут: „асиметричне претње“, „асиметрични актери“, „асиметрична средства“, „асиметрична техника“, „асиметрични сукоб“, „асиметрично ратовање“, „асиметрична операција“, „асиметрични

напад” и слично (Види: Metz, Johnson, 2001; Buffaloe, 2006; Blagojević, Subotić, 2018; Митровић, 2017).

Ургентност потребе за одговором на претње неконвенционалних противника довела је до теоријске неконзистентности у објашњењу концепта асиметричног ратовања, што је изазвало бројне критике (Види: Blank, 2004; Freedman, 2001:71; Gray, 2002: 14; Lambakis at al., 2002; Стојановић и др, 2019, 15-41). Поједини теоретичари сматрали су да је ратовање одувек било асиметрично (Plant, 2008: 6), док су други тврдили да нема ничег новог у концепту асиметрије и асиметричног ратовања, будући да у оружаним сукобима никада није ни било потпуно једнаких противника (Gray, 2002: 14). Несумњиво, асиметрија јесте константна одредница оружаних сукоба, али је постхладноратовско доба, прожето снажним утицајима глобализације и информационе револуције, повећало способности слабијих противника да, вођењем рата у свим његовим димензијама, постигну веће политичке ефекте и тако оспоре конвенционалну војну супериорност САД и других западних војних сила. Стога су теорије тог времена, настале на таласу идеје о новим ратовима, биле прожете покушајима објашњења концепта асиметричног ратовања.

Немачки политиколог Херфрид Мунклер (Herfried Munkler) говори о асиметрији у то време као о надметању у брзини деловања сукобљених страна, при чему посебно издваја асиметрију засновану на снази (*Asymmetrie*), односно на способностима да се убрза темпо извођења борбених дејстава и тиме брзо реши исход рата. Такође, истиче и асиметрију засновану на слабостима (*Asymmetrierung*), односно способностима да се успори темпо рата и продужи његово трајање. Мунклер формулише четири основна облика асиметрије: физичку асиметрију, која је заснована на неједнакости у ресурсима, простору, способностим и технологији; доктринарну асиметрију, која почива на разликама у погледу доктрина и начина на који се води рат; асиметрију засновану на снази воље, која је усмерена ка урушавању и сламању воље за отпором, и онтолошку асиметрију, која се сагледава као сукоб два система са различитом логиком мишљења и деловања (Munkler, 2006).

Амерички теоретичари Стивен Мец (Steven Metz) и Даглас Џонсон (Douglas Johnson) формулисали су концепт стратегијске асиметрије који сагледавају као процес максимизације сопствених предности и искоришћења противникових слабости у сврху задобијања иницијативе и веће слободе деловања у односу на противника. Истовремено, они издвајају више димензија, облика и нивоа асиметрије. У практичном погледу, стратегијска асиметрија обухвата скуп различитих метода, технологија, вредности и перспектива које се комбинују са конвенционалним приступима ратовању (Metz, Johnson, 2001: 5-12).

Важан допринос у покушају одређења концепта асиметричног ратовања дао је Дејвид Бафалоу (David Buffaloe). По њему, асиметрично ратовање је популационо-центричан и нетрадиционалан начин ратовања између војно супериорније силе и војно слабих актера. У свом моделу асиметричног ратовања истиче неколико важних садржаја, као што су процена асиметричне претње, спровођење асиметричних операција, културна асиметрија и процена трошкова асиметрије (Buffaloe, 2006: 15-25).

Асиметрију у оружаним сукобима разматра и британски теоретичар Лукас Милевски (Lukas Milevski). Он сматра да је сваки рат асиметричан по својој природи и да се суштина сваке стратегије може свести на „генерисање и експлоатацију асиметрије у сврху рата”. По њему, онај који успе да генерише најважније облике асиметрије у односу на противника побеђује у сукобу. У зависности од метода ратовања које примењују сукобљене стране, Милевски издваја конвенционалну и неконвенционалну асиметрију, сматрајући да се „стварањем ефективне асиметрије у односу на противника, на одређеном простору, и у одређено време, могу вишеструко повећати ефекти сопственог деловања, а умањити и ограничити моћ противника“ (Milevski, 2014: 79-83).

Амерички теоретичар Џон Луис Гедис (John Lewis Gaddis) посматра асиметрију у рату као процес премештања сукоба у простор или у димензију која је погоднија за искоришћење сопствених предности и експлоатацију слабости непријатеља (Gaddis, 1981: 80), а Мајкл Фицсимонс (Michael Fitzsimmons) потврђује његове ставове, сматрајући да се асиметрија може испољити и у другима димензијама сукоба (Fitzsimmons, 2019: 96). У војној димензији, како истиче овај теоретичар, асиметрија се може реализовати у виду хоризонталне ескалације, односно проширивањем сукоба на већи простор или путем вертикалне ескалације, појачавањем интензитета сукоба (Види: Morgan et al., 2008:).

Један од најразвијенијих модела асиметричног ратовања понудио је британски теоретичар и официр Џулс Итон (Jules Eaton). Он издваја четири основна облика асиметрије. Први облик, тзв. асиметрија у конфигурацији, обухвата неједнакост између зараћених страна у погледу политичког статуса, идентификације непријатеља, организације и логистике, технологије и начина прикупљања информација. Асиметрију у полазиштима сагледавао је као неједнакост у култури, политичким, правним и морално-етичким нормама. Под асиметријом у улозима подразумевао је неједнакост у погледу посвећености циљевима, решености и истрајности у рату. Последњи облик асиметрије сагледавао је као неједнакост у стратегији, методама и техникама, која се користи да експлоатише, комбинује и мултиплицира ефекте свих осталих облика асиметрије (Eaton, 2002: 54-75).

Упркос томе што не постоји јединствено одређење концепта асиметричног ратовања, теоретичари, као и војни практичари, деле став да је питање асиметричног односа у савременим оружаним сукобима изузетно важно. Наиме, потрага за асиметријом је од фундаменталног значаја за ратовање (Dunlap, 1998: 1), јер се неравнотежом снага може створити стратешка предност и тиме доћи до коначне победе (Buffaloe, 2006: 3; Riggs, 2021). Иако досадашњи погледи на ово питање нису изнедрили јасно разумевање наведеног концепта, они представљају погодну основу за даља истраживања и његову надоградњу на темељу већ постојећих модела. Оно што се кроз те погледе може закључити јесте да се сви они свode на разумевање концепта којим сукобљене стране неједнаке моћи настоје да искористе своје компаративне предности у односу на релативне слабости непријатеља, при чему се тежиште деловања слабије стране усмерава на примену неконвенционалних метода ратовања. Такав начин ратовања најчешће је заснован на претпоставци да је конвенционално оријентисан противник организован, обучаван и опремељен за борбу са непријатељем налик себи,

ограничен у свом ангажовању одређеним конвенцијама, правилима и обичајима ратова и да, као такав, није спреман да води рат у свим његовим димензијама (Mazarr, 2008: 42). Тако се суштина концепта асиметричног ратовања најприближније може формулисати као „организовање, размишљање и деловање на начин другачији од противника, у намери да се максимизују сопствене предности и експлоатишу противникове слабости” (Metz, Johnson, 2001: 5).

Закључак

Клаузевицева теорија о рату указује на то да се рат, као комплексна друштвена појава, не може свести само на ратовање у војној сфери већ и у другим димензијама. Свако занемаривање поменуте чињенице, у крајњем, може изазвати пораз, без обзира на војни учинак на бојном пољу.

Претходно анализирани облици нерегуларног вођења рата, попут герилског ратовања, побуњеништва и тероризма, не пружају целовит увид у начине на које вишеструко инфериорнији противници компензују своје ресурсне и војне слабости и остварују стратешку предност у оружаном сукобу. Управо концепт асиметричног ратовања омогућава анализу противника из перспективе његових снага и слабости и олакшава превазилажење сопствене инфериорности.

У првој деценији 21. века, у војној теорији настале су различите концептуалне замисли у погледу феномена асиметрије, при чему није постигнут теоријски консензус у погледу јединственог одређења концепта асиметрије у оружаном сукобима. Уместо тога, постоји заједничко разумевање о овом феномену.

У савременој војној теорији асиметрија се најчешће објашњава као неједнакост у погледу политичког и правног статуса актера у сукобу, несразмерности у релативној моћи и способностима зараћених страна, као и њиховим стратегијама и тактикама које се примењују у сукобу. С друге стране, у војној пракси, асиметрија је најчешће схваћена као одсуство поређења у погледу оперативних способности зараћених страна.

У војној теорији и пракси термин асиметрија најчешће се користи у смислу вођења рата, односно асиметричног ратовања, означавајући приступ којим зараћене стране настоје да искористе сопствене компаративне предности у односу на релативне слабости непријатеља.

Асиметрично ратовање, у најопштијем смислу, обухвата деловање, организовање и размишљање, другачије од противника, у намери да се максимизују сопствене предности, експлоатишу противникове слабости, преузме иницијатива и задобије већа слобода акције. Асиметрично ратовање се, као процес, може свести на генерисање нове и/или експлоатацију старе релативне неједнакости између зараћених страна са циљем да се оствари одређени ефекат стратегијског значаја.

Претходно разматрани модели операционализације концепта асиметричног ратовања представљају различите приступе и погледе на асиметрију, при чему је њихова свеобухватност само отежала њихову применљивост у доктринарној пракси. Међутим, анализирани модели, и поред својих недостатака, омогућавају

даље концептуално апстраховање и теоријску надоградњу, систематизацију најважнијих теоријских поставки и синтезу доктринарне праксе у погледу феномена асиметрије.

Уколико прихватимо став да су рат и ратовање одувек били асиметрични, онда је потрага за асиметријом у оружаном сукобу питање од фундаменталног значаја за зарађене стране. Стога даљи развој концепта асиметричног ратовања може бити један од најважнијих проблема у војној теорији и пракси.

Литература

- [1] Blagojević, V. Subotić M. (2018). Defence Diplomacy in Strategic Context of Asymmetric Threat to National Security. (in Stanislav Stojanovic eds.) *Asymmetry and Strategy: thematic collection of papers*. Belgrade. Media Centar Odbrana.
- [2] Бериша, Х. Баришић, И. (2017). Глобални цихадизам - теоријска полазишта супротстављања претњи. *Српска политичка мисао*, 2/2017, год 23, вол. 52. 265-280.
- [3] Blank, S. (2004). "Rethinking the Concept of Asymmetric Threats in U.S. Strategy" *Comparative Strategy* 23, no. 4. 343-367.
- [4] Browning, P. (2002). *The Changing Nature of Warfare: The Development of Land Warfare from 1792 to 1945*. Cambridge. Cambridge University Press.
- [5] Buffaloe, D. (2006). *Defining Asymmetric Warfare*, Arlington. The Institute of Land Warfare.
- [6] Callwell, C. (1990). *Small Wars: A Tactical Textbook for Imperial Soldiers*. London. Greenhill Books.
- [7] Clausewitz, C. (1976). *On War*, (Howard, M. Paret, P. trans.). New Jersey. Princeton University Press.
- [8] Crenshaw M. (1981). The Causes of Terrorism. *Comparative Politics*, Vol. 13, No. 4, Jul 1981, p. 379-399.
- [9] Dunlap, C. (1998). Preliminary Observations: Asymmetrical Warfare and the Western Mindset, in Matthews, L.J. (eds.). *Challenging the United States Symmetrically and Asymmetrically: Can America be Defeated?*. Carlisle. Strategic Studies Institute. 1-17.
- [10] Eaton J. G. (2002). The beauty of asymmetry: An examination of the context and practice of asymmetric and unconventional warfare from a western/centrist perspective. *Defence Studies*, 2:1, 51-82.
- [11] Echevarria, A. (2007). *Clausewitz and Contemporary War*, New York, Oxford University Press.
- [12] Fitzsimmons, M. (2019). Horizontal Escalation: An Asymmetric Approach to Russian Aggression?. *Strategic Studies Quarterly*, Spring 2019. 95-133.
- [13] Freedman L. (2001). The Third World War?. *Survival* 43, no. 4, 61-88.
- [14] Gaddis, J. L. (1981). Containment: Its Past and Future. *International Security* 5, no. 4 (Spring 1981). 74-102.
- [15] Gray, C. (2002). Thinking Asymmetrically in Times of Terror. *Parameters XXXII*, no. 1, Spring 2002. 5-14.

- [16] Gray, C. (2007a). *War, Peace and International Relations: an Introduction to Strategic History*, New York. Routledge.
- [17] Gray, C. (2007b). *Fighting talk: forty maxims on war, peace, and strategy*. London. Praeger Security International.
- [18] Gray, C. (2007c). Irregular Warfare - One Nature, Many Characters, *Strategic Studies Quarterly, Winter 2007*.
- [19] Herberg-Rothe, A. (2007). *Clausewitz's Puzzle: The Political Theory of War*. New York. Oxford University Press.
- [20] Huntington, S. (1962). Introduction, in Franklin Osanka (eds.). *Modern Guerrilla Warfare: Fighting Communist Guerrilla Movements, 1941-1961*. New York. The Free Press.
- [21] Kalyanaraman S. (2003). Conceptualisations of Guerrilla Warfare, *Strategic Analysis*, Vol. 27, No. 2, Apr-Jun 2003, 172-185.
- [22] Krepinevich, A. (1986). *The Army and Vietnam*. Baltimore. Johns Hopkins University Press.
- [23] Lambakis, S. Kiras, J. Kolet K. (2002). Understanding 'Asymmetric' Threats to the United States. *Comparative Strategy 21, no. 4 (October 2002)*. 241-277.
- [24] Laqueur, W. (1976). *Guerrilla warfare: a historical and critical study*. Boston. Little, Brown.
- [25] Marks, T. (2005). Counterinsurgency and operational art. *Low Intensity Conflict & Law Enforcement 13(3). December 2005*. 168-211.
- [26] Marks, T. Gorka, S. Sharp, R. (2010). Getting the Next War Right: Beyond Population-Centric Warfare. *Prism 1/3. June 2010*.
- [27] Mazarr, M. (2008). The Folly of 'Asymmetric War'. *The Washington Quarterly, Summer 2008*. 33-53.
- [28] McCormick, G. Horton S. Harrison, L. (2007). Things fall apart: the endgame dynamics of internal wars. *Third World Quarterly 28:2*. 321-367.
- [29] Metz, S. Johnson, D. (2001). *Asymmetry and U.S. military strategy: definition, background, and strategic concepts*, Carlisle, Strategic Studies Institute.
- [30] Milevski, L. (2014). Asymmetry is Strategy, Strategy is Asymmetry. *JFQ 75, 4th Quarter 2014*. 77-83.
- [31] Митровић, М. (2017). Хибридно ратовање и асиметричне безбедносне претње. *Војно дело 5/2017*. 333-347.
- [32] Morgan F. E., Mueller, K. P., Medeiros E. S., Pollpeter, K. L., Cliff, R. (2008). *Dangerous Thresholds: Managing Escalation in the 21st Century*. Santa Monica. RAND Corporation. Preuzeto 27. juna 2023. sa <https://www.rand.org/pubs/monographs/MG614.html>.
- [33] Münkler, H. (2006). *Der Wandel des Krieges: von der Symmetrie zur Asymmetrie*. Weilerswist. Velbrück Wiss.
- [34] Plant, J. T. (2008). Asymmetric Warfare: Slogan or Reality ?. *Obrana a Strategie/ Defence & Strategy 1/2008*. 5-15.

[35] Riggs, D. (2021). "Re-Thinking the Strategic Approach to Asymmetrical Warfare", *Military Strategy Magazine, Volume 7, Issue 3*, Summer 2021, Preuzeto 9. juna 2023. sa <https://www.militarystrategymagazine.com/article/re-thinking-the-strategic-approach-to-asymmetrical-warfare/>.

[36] Sheehan, M. (2007), The Changing Character of War, in Baylis, J. at al. eds. *The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations*, 4th ed, Oxford, Oxford University Press, 215 – 228.

[37] Стојановић, С. Суботић, М. Благојевић, В. Милосављевић, Б. Миленковић, М. (2019). Асиметричне форме угрожавања безбедности на примеру Југоисточне Европе. Београд. Медија центар Одбрана.

[38] Wieviorka, M. (1995). Terrorism in the Context of Academic Research. in Crenshaw, M. eds., *Terrorism in Context*. University Park. The Pennsylvania State University Press. 597-602.

[39] Враџар, М. Тихова, В. (2018). Diskurzivni pristup fenomenu "hibridnog ratovanja". *Vojno delo* 3/2018. 317-342.

Резиме

Асиметрија у оружаним сукобима била је предмет разматрања зараћених страна још од античког доба. Према традиционалном начину војног мишљења, асиметрија се сводила на генерисање и експлоатацију ресурсне и војне неједнакости, како би се остварила надмоћ и превласт на одређеном простору и у одређено време, преузела иницијатива над противником и остварила победа.

Међутим, ратови у Алжиру, Вијетнаму, Сомалији и Авганистану указују да вишеструко слабији противник може остварити победу у условима ресурсне асиметрије између зараћених страна. У раду се полази од становишта да је концепт асиметричног ратовања и даље релевантан, иако је, у извесној мери, замењен теоријски развијенијим концептима, попут хибридног, неконвенционалног и нерегуларног ратовања.

Имајући у виду да у војној теорији не постоји консензус у погледу суштинског одређења концепта асиметрије, у раду се сагледавају најзначајнија теоријска полазишта и ставови на којима се заснива овај концепт, како би се идентификовале његове суштинске одреднице и најважнији садржаји.

Клаузевицева теорија о рату указује на то да се рат мора водити подједнако у свим сферама сукоба, а не само у његовој војној димензији. Свако занемаривање невојних области оружаног сукоба, у крајњем, може изазвати пораз, без обзира на војни учинак на бојном пољу.

Теоријски блиски облици нерегуларног вођења рата, попут герилског ратовања, побуњеништва и тероризма, не пружају комплетан увид у начине на које се превазилази или експлатише асиметрија у оружаном сукобу. Управо концепт асиметричног ратовања омогућава изналажење начина компензације сопствених слабости, максимизације снага и експлоатације противникових слабости.

У војној теорији и пракси термин асиметрија се најчешће користи у смислу вођења рата, односно асиметричног ратовања. У најопштијем смислу, овај начин ратовања обухвата деловање, организовање и размишљање, другачије од непријатеља, са циљем да се максимизују сопствене предности, експлоатишу противникове слабости, преузме иницијатива и створе услови за већу слободу деловања. Као процес, своди се на генерисање нове и/или експлоатацију старе релативне неједнакости између противника, а ради остваривања одређеног ефекта стратегијског значаја.

Иако у војној теорији постоје различити приступи и погледи који отежавају примену концепта асиметрије у доктринарној пракси, разматрани модели представљају добру основу за даљу теоријску надоградњу и систематизацију најважнијих теоријских поставки концепта асиметричног ратовања.

Уколико прихватимо став да су рат и ратовање одувек били асиметрични, онда је потрага за асиметријом у оружаном сукобу питање од фундаменталног значаја за зараћене стране. Несумњиво, разумевање асиметрије као релације између зараћених страна и изналажење начина на који се она може генерисати или експлоатисати представља фундаментално питање за остваривање победе у рату. Стога даљи развој концепта асиметричног ратовања може бити један од најважнијих проблема у војној теорији и пракси.

Кључне речи: *теорија, рат, ратовање, асиметрија, герила, побуњеништво, тероризам*

© 2023 Аутори. Објавило *Војно дело* (<http://www.vojnodelo.mod.gov.rs>). Ово је чланак отвореног приступа и дистрибуира се у складу са лиценцом Creative Commons (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

НУКЛЕАРНА БЕЗБЕДНОСТ И НУКЛЕАРНА СИГУРНОСТ: ПОЈМОВНО ОДРЕЂЕЊЕ, ПРАВНИ АСПЕКТИ И ХОЛИСТИЧКИ ПРИСТУП КОНЦЕПТИМА*

Марина Х. Дабетић**
Владимир М. Јањић***

Достављен: 13. 04. 2023.

Језик рада: Српски

Кориговано: 14. 06., 09. 10. и 03. 11. 2023.

Тип рада: Прегледни рад

Прихваћен: 14. 11. 2023.

DOI број: 10.5937/vojdela2304034D

Предмет рада представља научну дескрипцију појмова нуклеарна безбедност и нуклеарна сигурност, са освртом на међународноправне аспекте и неопходни холистички приступ овим концептима. Имајући у виду да у домаћој и страниј литератури често долази до преклапања и неконсеквентне употребе поменутих термина, циљ рада јесте да их прецизно опише, укаже на главне термилошке сличности и разлике, како би се омогућило њихово разумевање, адекватна употреба у научној и стручној литератури, као и холистички приступ у пракси. Веза између термина произилази из њиховог заједничког циља –заштита људи и животне средине од штетног утицаја радиоактивности, а размимоилазе се у областима у којима се захтеви за постизање нуклеарне безбедности и нуклеарне сигурности налазе у потпуној супротности. Нуклеарна безбедност се односи на заштиту нуклеарних материјала и постројења од неовлашћеног приступа, крађе и злоупотребе, где је примарни фокус спречавање криминалних активности. Нуклеарна сигурност, с друге стране, има за циљ спречавање акцидентата на нуклеарним постројењима, као и заштиту људи и животне средине од потенцијално штетног утицаја радиоактивности. Холистички приступ захтева да мере нуклеарне безбедности и сигурности буду интегрисане, тако да се постигне синергија између оба концепта, а да се истовремено обезбеди да њихова имплементација не угрози једна другу. На тај начин, друштва

* Рад је настао као резултат ангажмана у оквиру Програма научних истраживања Института за нуклеарне науке „Винча” за 2021–2030. годину. Финансирало га је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

** Универзитет у Београду, Институт за нуклеарне науке „Винча” – Институт од националног значаја за Републику Србију, Београд, Република Србија, fmarina@vin.bg.ac.rs, <https://orcid.org/0000-0003-0903-0110>

*** Директорат за радијациону и нуклеарну сигурност и безбедност Србије, Београд, Република Србија, <https://orcid.org/0009-0004-4072-1635>

и државе могу смањити ризике по нуклеарне материјале и објекте, како од неовлашћеног приступа, тако и од потенцијалних опасности које произлазе из нуклеарних процеса и постројења.

Кључне речи: *нуклеарна безбедност, нуклеарна сигурност, нуклеарно право, тероризам, безбедност*

Увод

Нуклеарна безбедност и нуклеарна сигурност представљају два кључна концепта који се често користе у научној и стручној литератури, међународним односима, безбедносним и одбрамбеним стратегијама, правним актима појединих држава, као и другим документима. Премда се ови термини често погрешно користе као синоними, важно је нагласити да имају различито значење и начине примене. Нуклеарна безбедност се фокусира на спречавање неовлашћеног приступа, крађе и злоупотребе нуклеарних материјала и објеката у којима се они користе, док се нуклеарна сигурност односи на превенцију акцидентата у раду нуклеарних постројења, као и заштиту људи и животне средине од штетног дејства радиоактивности. Ради постизања њихове јасне дистинкције, прецизног разумевања, као и саме примене ових појмова у пракси, циљ овог рада јесте да опише нуклеарну безбедност и нуклеарну сигурност, и укаже на сличности и разлике у њиховој терминологији. Нуклеарна безбедност и нуклеарна сигурност треба да буду дизајниране и спроведене на интегрисан начин, тако да спровођење мера безбедности не угрожава сигурност, и обрнуто. Овај холистички приступ је неопходан како би се максимизирала синергија између оба концепта и постигао оптималан ниво заштите.

Примена нуклеарног оружја, саботажа или диверзија на нуклеарним постројењима, нуклеарни акциденти и коришћење „прљаве бомбе” представљају озбиљне претње, које захтевају међународну сарадњу у области нуклеарне безбедности и сигурности. Ове претње не познају државне границе, па је адекватна сарадња и разумевање између држава од суштинског значаја. Таква сарадња подразумева деловање на нивоу међународних уговора, правилна и правремена размена информација и технологија, планирање и спровођење заједничких обука особља и лица задужених за заштиту и планирање одговора на различите сценарије нуклеарних акцидентата или терористичких напада. Када је реч о овим последњим, могу се издвојити три основне могућности терористичких напада коришћењем нуклеарног и радиолошког оружја (Indić & Filipović, 2018): примена нуклеарног оружја (фисионог), када би терористи користили аутентично нуклеарно оружје (вероватноћа за овакве сценарије је изузетно мала, али представља велику опасност за животе људи и животну средину); саботажа или диверзија на нуклеарном постројењу, када се терористи инфилтрирају у нуклеарно-енергетска постројења или истраживачке реакторе; коришћење оружја за радиолошку дисперзију („прљави бомба”), што укључује употребу радиоактивних материјала уз класичан експлозив ради његовог распршивања, а са циљем изазвања панике и загађења. „Прљави бомба” представља озбиљну претњу, јер не мора нужно садржавати високо рафинисани радиоактивни материјал који се користи у нук-

леарним бомбама. Уместо тога, може се користити радиоактивни материјал који се може наћи у болницама, нуклеарним електранама или истраживачким лабораторијама, што чини производњу овог типа оружја много јефтинијом и бржом у поређењу с нуклеарним оружјем.

Међународна агенција за атомску енергију (МААЕ, енгл. *International Atomic Energy Agency*) дефинише оба концепта кроз своје документе и публикације, и њихови стандарди играју битну улогу у усаглашавању са међународним уговорима и нормативима. Разматрајући правни контекст Републике Србије, у раду се, такође, истиче важност усаглашавања националне правне регулативе са међународним стандардима у овим областима.

Појмовно одређење нуклеарне сигурности и нуклеарне безбедности

Нуклеарна безбедност и нуклеарна сигурност представљају два кључна концепта који се користе у контексту примене нуклеарних технологија, управљања нуклеарним материјалима, нуклеарним постројењима и различитим аспектима нуклеарних активности. Исто тако, ови термини имају улогу у комуникацији о контроли и спречавању пролиферације нуклеарног оружја (једне од највећих безбедносних претњи у савременом свету, Stefanović, 2020), ради обезбеђења да нуклеарна технологија и пратећи ресурси наставе да се користе у мирнодопске сврхе и под контролисаним условима. У неким језицима постоји само један термин за оба концепта, док у другим, где постоје два различита термина, често долази до њихове неправилне употребе и мешања. На пример, у језицима, као што је узбечки и хинди, користи се једна иста реч у оба случаја (Hirst, 2020). То може изазвати забуну и отежано разумевање у међународним дискусијама, посебно када се ради о нуклеарној безбедности и спречавању ширења нуклеарног и другог оружја за масовно уништење и пројектовању мера нуклеарне сигурности. Стога је важно разумети разлике међу њима и користити одговарајуће термине у складу са њиховим значењем. Што се тиче европских држава, углавном постоје засебни термини за оба концепта. Примера ради, у француском, италијанском и шпанском језику направљена је јасна дистинкција међу овим појмовима (Homan et al., 2022). Такође, у српском језику постоје два одвојена термина, али се појмови „сигурност” и „безбедност” често у званичној терминологији у многим областима користе као синонимни, наизменично, и у различитим конотацијама (нпр. безбедност на раду, безбедност хране, социјална сигурност, Безбедносноинформативна агенција, итд.). У области радијационе и нуклеарне сигурности и безбедности у Србији, која је првенствено уређена Законом о радијационој и нуклеарној сигурности и безбедности („Сл. Гласник РС”, бр. 95/18 и 10/19) термини сигурност и безбедност су раздвојени и јасно дефинисани у складу са међународним стандардима и препорукама у овој области. Наиме, концепти нуклеарне безбедности и сигурности успостављени су и дефинисани у појединачним сигурносним стандардима и водичима за нуклеарну безбедност Међународне агенције за атомску енергију.

Нуклеарна безбедност под окриљем МААЕ

Дефиниција нуклеарне безбедности може обухватати мере и праксе које се примењују ради спречавања неовлашћеног приступа нуклеарним материјалима, објектима и технологијама, као и спречавање злонамерне употребе нуклеарних материјала и технологија у штетне сврхе. Према документима МААЕ, нуклеарна безбедност се дефинише као превенција, детекција и одговор на крађу, саботажу, неовлашћени приступ, незаконит пренос или друге злонамерне радње које укључују нуклеарни материјал, друге радиоактивне материјале или објекте који се на њих односе (ИАЕА, 2004, 2013, 2019, 2020а, 2020b, 2022). Концепте нуклеарне безбедности МААЕ описује у својим тематским публикацијама које су у складу са међународним правним инструментима нуклеарне безбедности и допуњују их, као што су Конвенција о физичкој заштити нуклеарног материјала и њени амандмани, Кодекс понашања о сигурности и безбедности радиоактивних извора, резолуције 1373 и 1540 Савета безбедности Уједињених нација и Међународна конвенција о сузбијању аката нуклеарног тероризма. Публикације из области нуклеарне безбедности (*nuclear security series*) издају се у следећим категоријама: основи нуклеарне безбедности који садрже циљеве, концепте и принципе нуклеарне безбедности и дају основу за безбедносне препоруке; препоруке које представљају најбоље праксе које државе чланице могу да усвоје у примени основа нуклеарне безбедности; водичи за имплементацију који пружају даљу разраду препорука у широким областима и предлажу мере за њихову имплементацију. Публикације техничких упутстава обухватају: референтне приручнике, са детаљним мерама и/или упутствима о томе како применити водиче за имплементацију у одређеним областима или активностима; водиче за обуку који покривају наставни план и програм и/или приручнике за курсеве обуке МААЕ у области нуклеарне безбедности и сервисне водиче, који пружају смернице о вођењу и обиму саветодавних мисија МААЕ за нуклеарну безбедност.

Дакле, нуклеарна безбедност се односи на мере предузете за спречавање неовлашћеног приступа, крађе, саботаже или других злонамерних радњи које обухватају нуклеарне и друге радиоактивне материјале или објекте. То укључује физичко-техничку заштиту, сајбер безбедност, поузданост особља (превенција инсајдерских претњи) и друге мере за спречавање неовлашћеног приступа и обезбеђивања безбедности нуклеарног и другог радиоактивног материјала, у свим фазама његовог коришћења, складиштења или током транспорта, и другим повезаним активностима, као и безбедност самих објеката у којима се материјал налази и користи.

Међународноправни оквир за нуклеарну безбедност и нуклеарну сигурност

Поред стандарда и препорука МААЕ, у међународним оквирима постоји већи број правних докумената којима се уређују области нуклеарне сигурности и безбедности у којима се прави дистинкција између ова два концепта. Међународним конвенцијама и правним споразумима уређује се широк спектар тема, од

нуклеарне безбедности, нуклеарне сигурности, мера заштите и непролиферације нуклеарног материјала, као и грађанске одговорности за нуклеарну штету.

Међународни документи којима се уређују питања нуклеарне безбедности, спречавања аката тероризма, као и ширења оружја за масовно уништење јесу:

- Конвенција о физичкој заштити нуклеарног материјала (*The Convention on the Physical Protection of Nuclear Material*, CPPNM). Усвојена је 26. октобра 1979, а ступила на снагу 8. фебруара 1987. године (измењена у мају 2016. године). Данас представља главни међународни правно обавезујући документ у области физичке заштите нуклеарног материјала и нуклеарних постројења која се користе у мирнодопске сврхе. Конвенција је додатно проширена амандманима и релевантна је за све државе потписнице, а не само за оне које поседују нуклеарна постројења или активни нуклеарни програм.
- Амандмани Конвенције из 2005. године проширују делокруг првобитног уговора на физичку заштиту нуклеарних објеката и нуклеарног материјала који се користе у мирнодопске сврхе у домаћој употреби, складиштењу и транспорту. Такође, додатно се криминализују кривична дела у вези са недозвољеним прометом и саботажом нуклеарног материјала или нуклеарних објеката, и предвиђа се јачање међународне сарадње у проширеном обиму, као што је помоћ и размена информација у случају саботаже. Амандмани Конвенције су од виталног значаја за нуклеарну безбедност у глобалном смислу и имају велики утицај на смањење рањивости држава потписница од нуклеарног тероризма.
- Примарни правни инструменти под окриљем Уједињених нација: Међународна конвенција о спречавању терористичких напада бомбама, из 1997. године (*International Convention for the Suppression of Terrorist Bombings*), и Међународна конвенција о сузбијању аката нуклеарног тероризма (*International Convention for the Suppression of Acts of Nuclear Terrorism*). Конвенција о сузбијању аката нуклеарног тероризма ступила је на снагу 7. јула 2007. године и представља међународни кривичноправни инструмент који дефинише одређена дела као кривична дела, обавезује државе уговорнице да успоставе своју надлежност за таква кривична дела и да их учине кажњивим по свом домаћем законодавству. Наведена Конвенција предвиђа, такође, увођење екстрадиције или гоњење осумњичених преступника по принципу *aut dedere aut judicare* (лат. „или изручи или кривично гони“), што се односи на правну обавезу држава, према међународном јавном праву, да кривично гоне особе које почине тешка међународна кривична дела када ниједна друга држава није затражила екстрадицију.
- Резолуције Савета безбедности УН (СБУН), усвојене у складу са Поглављем VII Повеље УН: Резолуција 1373 из 2001. године и Резолуција 1540 из 2004. године. Резолуција 1373, усвојена једногласно 28. септембра 2001. године, као противтерористичка мера донета након терористичких напада на Сједињене Државе 11. септембра 2001. године. Након дебате у Савету безбедности о оружју за масовно уништење, 22. априла 2004. године, како би се поново потврдила недвосмислена осуда напада, поставили широки, свеобухватни кораци и стратегије, и успоставио свеобухватан режим борбе против тероризма, једногласно је усвојена Резолуција СБУН 1540, 28. априла 2004, којом је одлучено да се све државе

уздрже од подршке било којим недржавним актерима који покушавају да набаве, користе или пренесу нуклеарно, хемијско или биолошко оружје и њихове системе испоруке. Резолуција 1373 (2001) и Резолуција 1540 (2004) усвојене су у складу са Поглављем VII Повеље УН и стога су обавезујуће за све државе.

- Правно необавезујући инструменти под окриљем МААЕ: препоруке нуклеарне безбедности о физичкој заштити нуклеарног материјала и нуклеарних објеката (*Nuclear Security Recommendations on Physical Protection of Nuclear Material and Nuclear Facilities - INFCIRC/225/Revision 5*); Кодекс понашања о сигурности и безбедности радиоактивних извора (*Code of Conduct on the Safety and Security of Radioactive Sources*) и Допунске смернице о увозу и извозу радиоактивних извора (*Guidance on the Import and Export of Radioactive Sources*). Наведени правно необавезујући инструменти под окриљем МААЕ представљају значајне смернице и кодексе који утичу на подизање стандарда у области нуклеарне безбедности и сигурности.
- Правно необавезујућа стратегија под окриљем УН: Глобална стратегија Уједињених нација за борбу против тероризма (*The United Nations Global Counter-Terrorism Strategy – A/RES/60/288*). Реч је о свеобухватној стратегији за борбу против тероризма која настоји да јача капацитете држава и улогу система УН за спречавање и борбу против тероризма, истовремено промовишући основна људска права, као и владавину права.
- Споразум о неширењу нуклеарног оружја (*Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons*) представља међународни договор који има за циљ спречавање даље ширења нуклеарног оружја и стимулисање разоружања. Он представља кључни правни оквир у области нуклеарне безбедности и непролиферације. Усвојен је 1968. године, а до сада га је ратификовала 191 држава, укључујући Србију. На основама Споразума о неширењу нуклеарног оружја, МААЕ је осмислила и имплементирала систем гаранција (енг. *safeguards*) који представља скуп мера којима се врши контрола над нуклеарним материјалом и његовом применом у земљама потписницама уговора. Закључивањем Споразума о примени гаранција, као и Додатног протокола уз споразум, земље потписнице се обавезују да воде евиденцију о нуклеарном материјалу, као и нуклеарном материјалу и пратећим активностима које су повезане са нуклеарним горивним циклусом. Такође, у обавези су да евиденције редовно достављају МААЕ, која, с друге стране, задржава право инспекцијског надзора над нуклеарним програмом земаља и пратећим активностима које обухватају примену нуклеарног материјала у мирнодопске сврхе.

Ови правни инструменти и конвенције имају за циљ промовисање међународне сарадње у области нуклеарне безбедности, као и уопштено у примени нуклеарних технологија и успостављање заједничког оквира за разумевање и превенцију ризика повезаних са нуклеарним материјалима и објектима. Они, такође, обезбеђују правну платформу која обавезује земље потписнице на усклађивање стандарда и заједничке напоре на спречавању нуклеарног тероризма и обезбеђивању безбедне и сигурне употребе нуклеарних технологија.

Међународни документи и конвенције којима се регулишу питања нуклеарне сигурности су:

- Међународна конвенција о нуклеарној сигурности (*International Convention on Nuclear Safety*) обавезује земље потписнице које управљају цивилним нуклеарним програмом да одржавају висок ниво сигурности успостављањем основних сигурносних принципа.
- Конвенција о раном обавештавању о нуклеарној несрећи – Конвенција о раном обавештавању (*The Convention on Early Notification of a Nuclear Accident - Early Notification Convention*) и Конвенција о помоћи у случају нуклеарне несреће или радиолошке ванредне ситуације – Конвенција о помоћи (*The Convention on Assistance in the Case of a Nuclear Accident or Radiological Emergency - Assistance Convention*). Конвенције о раном обавештавању и помоћи усвојене су одмах након несреће у Чернобилу 1986. године. Циљ ових конвенција јесте да обезбеде механизам за размену информација о нуклеарним акцидентима што је пре могуће ради минимизирања њихових прекограничних радиолошких последица.
- Сигурносни стандарди МААЕ (*IAEA Safety Standards*) представљају скуп смерница и захтева које је развила МААЕ како би помогла државама чланицама да успоставе ефикасне мере нуклеарне и радијационе сигурности.
- Заједничка конвенција о сигурности управљања истрошеним горивом и о сигурности управљања радиоактивним отпадом (*Joint Convention on the Safety of Spent Fuel Management and on the Safety of Radioactive Waste Management*) успоставља сигурносне стандарде за управљање истрошеним горивом и радиоактивним отпадом.

Сви наведени правни инструменти и конвенције имају за циљ успостављање заједничког разумевања ризика повезаних са применом нуклеарних технологија и радиоактивних материјала у мирнодопске сврхе, као и обезбеђивање да се наведене активности спроводе сигурно и одговорно.

Нуклеарна сигурност и безбедност у Србији

Активности везане за употребу нуклеарних и радиоактивних материјала у Републици Србији уређене су кровним правним актом, Законом о радијационој и нуклеарној сигурности и безбедности („Сл. гласник РС”, бр. 95/18 и 10/19), као и пратећим подзаконским актима. Република Србија је, такође, потписник свих међународних уговора и конвенција (наведених у претходном делу рада) у области сигурности и безбедности, чије одредбе су пренете у домаће законодавство или су саме конвенције у потпуности преузете као правно обавезујући акти. Такође, област радијационе и нуклеарне сигурности и безбедности је у потпуности усаглашена са стандардима и препорукама МААЕ. Имплементирајући концепт јасне дистинкције између појмова сигурност и безбедност у овој области, који је успоставила и прихватила МААЕ, али и друге међународне организације, ови појмови су на исти начин дефинисани у домаћем законодавству, као и у практичној примени приликом обављања радијационих и нуклеарних активности.

Закон о радијационој и нуклеарној сигурности и безбедности дефинише радијациону и нуклеарну сигурност као скуп мера које се предузимају ради постизања одговарајућих услова за обављање радијационих и нуклеарних активности, спречавање настанка ванредног догађаја и ублажавање његових последица ради заштите радника, становништва и животне средине од штетног утицаја јонизујућег зрачења. Радијациона и нуклеарна сигурност подразумева скуп прописаних организационих и техничко-технолошких мера којима се обезбеђују оптимално планирано излагање и оптимални ризик од могућег излагања јонизујућем зрачењу услед коришћења извора зрачења, укључујући и мере заштите од зрачења, мере спречавања ванредног догађаја и мере санирања последица ванредног догађаја уколико до њега дође. Радијациона и нуклеарна безбедност обухвата мере за спречавање, откривање и одговор на случајеве крађе, саботаже, неовлашћеног приступа, илегалног транспорта, злоупотребе или других кривичних дела која укључују нуклеарни или радиоактивни материјал, као и повезана постројења и делатности. Такође, законодавни оквир у свим својим одредбама којима се уређује област примене нуклеарних и радиоактивних материјала, ставља акценат на интегрисану примену како сигурносних, тако и безбедносних мера у пракси.

Холистички приступ концептима

Холистички приступ нуклеарној безбедности и сигурности подразумева разматрање свих аспеката примене сигурносних и безбедносних мера кроз интегрисан и целовит начин, ради адекватне употребе нуклеарних и других радиоактивних материјала, као и заштите наведених материјала, постројења у којима се они користе, као и повезаних активности. Реч је о целовитом приступу којим се признаје да су мере нуклеарне безбедности и нуклеарне сигурности међусобно нераскидиво повезане, и да се морају посматрати, примењивати и решавати заједно, како би се постигао ефикасан систем управљања нуклеарним и радиолошким ризицима. Оператори имају задатак да интегришу безбедносно-сигурносни интерфејс у основни оперативни рад. Мере безбедности и сигурности морају бити имплементирани у рад одређеног постројења током свих његових фаза – од пројектовања и изградње, преко експлоатације, до декомисије и демонтаже (Gandhi & Kang, 2013). Имајући у виду да се нуклеарна безбедност односи на мере предузете за спречавање неовлашћеног приступа, крађе, саботаже или других злонамерних радњи које укључују нуклеарне материјале или објекте, а нуклеарна сигурност се, с друге стране, односи на мере предузете да би се спречиле несреће или инциденти који могу да доведу до неконтролисаног ширења радиоактивности, холистички приступ, у том смислу, треба да подразумева интеграцију ова два аспекта управљања радиолошким ризицима у свеобухватан оквир који се бави свим потенцијалним претњама и ризицима. Дакле, приликом пројектовања система безбедности потребно је имати у виду, како мере сигурности имплементирани у фази пројектовања постројења, заштиту од зрачења током редовног рада, приправност за ванредне ситуације и друге мере за обезбеђење сигурног рада постројења, тако и мере физичко-техничке

заштите нуклеарних објеката и материјала, инсајдерске и сајбер претње, и друге мере за спречавање неовлашћеног приступа и неовлашћених активности.

Многи аутори јасно истичу да треба да постоји синергија између нуклеарне безбедности и сигурности, и да интегрисани приступ међу овим концептима треба да буде усвојен (Gandhi & Kang, 2013; Sanders et al., 2015; Suzuki, 2018; Vasmant, 2009; Zakariya & Kahn, 2015). Терористи чији је циљ саботажа нуклеарних постројења и неконтролисано ослобађање радијације, теже да остваре приступ информацијама о сигурносним системима нуклеарних објекта, укључујући податке о виталним системима самог постројења као што су извори напајања или расхладни системи. До таквих информација није лако доћи, али добро припремљени терористи, посебно они који могу остварити везе са људима који раде у нуклеарним постројењима, у томе би вероватно успели (Kim & Kang, 2012).

Према МААЕ, мере нуклеарне безбедности и мере нуклеарне сигурности треба да буду прописане и имплементиране на интегрисан начин како би се развила синергија између ове две области, а такође на начин да мере безбедности не угрожавају сигурност и мере сигурности не угрожавају безбедност (IAEA, 2022). Важну улогу у том смислу имају мере безбедносне и сигурносне културе које се прописују, усвајају и поштују у свим релевантним организацијама. Заправо, може се рећи да се само она организација у којој су безбедносна и сигурносна култура у хармонији налази у доброј позицији да идентификује препреке за унапређење сигурности и безбедности, и да постигне ефикаснију интеракцију између ова два домена (Khripunov, 2023).

Некада се сматрало да безбедносни системи могу ометати сигурносне праксе и обрнуто. Примера ради, када се говори о мерама нуклеарне безбедности, потребно је спречити приступ нуклеарном материјалу и свим информацијама које се односе на системе његове заштите. С друге стране, када се ради о нуклеарној сигурности, потребно је постављање знакова за упозорење, попут знакова за опасност од радијације или знакова који указују на повишену радиоактивност услед присуства нуклеарног или другог радиоактивног материјала, као и обезбедити слободне путеве за евакуацију, без јаких решетака и баријера, које чине неизоставан елемент физичког система заштите у области нуклеарне безбедности. Посматрано из тог угла, може се наизглед закључити да се ради о два потпуно различита (чак и супротстављена) концепта. Међутим, нуклеарна безбедност, као и нуклеарна сигурност имају за циљ заштиту људи и животне средине од угрожености услед излагања радиоактивном зрачењу. Дакле, деле заједнички крајњи циљ и одређене карактеристике, али општи приступи и специфичне мере које се предузимају за безбедност и сигурност су различите. Треба рећи да су се сигурносни стандарди и смернице нуклеарне безбедности донедавно развијали одвојено, полазећи од различитих основа, и били су публиковани у различитим документима МААЕ. Стога је постојала могућност забуне при употреби одређене терминологије, посебно у вези са терминима који се користе у публикацијама које се баве повезаним аспектима сигурности и безбедности (IAEA, 2022).

Поред тога, холистички приступ треба да укључује и организационе, правне и регулаторне мере како би се осигурало да се нуклеарни и други радиоактивни материјали, као и повезана постројења, користе на сигуран и безбедан начин. Такође, важно је ангажовање свих заинтересованих страна и изградња поверења јавности у систем нуклеарне и радијационе сигурности и безбедности у

земљи и на међународном нивоу. То захтева транспарентност и отвореност у комуникацији, као и активно укључивање локалних заједница и других заинтересованих страна у процесе доношења одлука које се односе на нуклеарну и радијациону безбедност и сигурност.

Закључак

Узимајући у обзир значај примене нуклеарних технологија за светску заједницу, прецизно одређивање и разумевање значења термина нуклеарне безбедности и сигурности представља кључни аспект од суштинског значаја у остваривању правилне комуникације и адекватног приступа овим областима. Иако постоје језичке разлике и забуне у употреби ових термина у различитим језицима, најбитније је нагласити њихову узајамну везу и значај холистичког приступа. Нуклеарна безбедност и нуклеарна сигурност заједно чине суштину напора за контролисану примену нуклеарних материјала и технологија, и морају се разматрати и примењивати у целовитом систему заштите. Поред тога, нуклеарна и радијациона безбедност и сигурност деле заједнички општи циљ који се односи на заштиту појединаца, становништва, имовине и животне средине од штетног дејства радиоактивног зрачења. Међутим, између њих постоје одређене области у којима захтеви за постизањем задовољавајућег нивоа безбедности и сигурности могу бити у супротности. Дакле, да би се постигла синергија између нуклеарне сигурности и нуклеарне безбедности неопходно је идентификовати захтеве који се налазе у супротности. Треба знати да ли се ради о области културе, начину реаговања у ванредним ситуацијама, контроли приступа и транспорта нуклеарних материјала итд. Решавање таквих потенцијалних сукоба између нуклеарне сигурности и нуклеарне безбедности треба посматрати кроз призму минимизирања укупног ризика по људе и окружење. Стога је важно да се оба концепта посматрају као два повезана предмета, који се међусобно јачају и интегришу. Мере безбедности, као и мере сигурности, треба да буду дизајниране и спроведене на интегрисан начин, тако да њихово спровођење штити добробит људи и животног окружења. Дакле, холистички приступ нуклеарној безбедности и сигурности је од суштинског значаја за обезбеђивање безбедне и сигурне употребе нуклеарних технологија и спречавање настанка акцидентата и других несрећа, без обзира на то да ли су они последица техничко-технолошких процеса, људских грешака или злонамерних аката. Овакав приступ је од суштинске важности у сигурном управљању нуклеарним материјалом и технологијом, јер се различити аспекти безбедности и сигурности међусобно преклапају и морају бити адресирани у целини, а не само појединачно.

Стога, разматрајући све аспекте изложене у раду, може се закључити да је холистички приступ овим концептима кључан за остваривање оптималног нивоа заштите људи и животне средине од потенцијалних радиолошких ризика.

Важно је да Република Србија настави да усаглашава националну правну регулативу са међународним стандардима у области нуклеарне безбедности и сигурности, и да је константно унапређује. Једино на тај начин национални систем управљања нуклеарним и радиоактивним ризицима биће усклађен са највишим међународним стандардима.

Литература

- [1] Gandhi, S., & Kang, J. (2013). Nuclear safety and nuclear security synergy. *Annals of Nuclear Energy*, 60, 357–361.
- [2] Hirst, R. (2020). Writing, in English, for publication in science and technology, and policy: The example of nuclear security. *Journal of Technical Writing and Communication*, 50(3), 252–288.
- [3] Homan, Z., Shaban, Y., & Rane, S. (2022). The Language of Nuclear Security: Language Diversity in Open-Source Internet Searches. *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence*, 1–22.
- [4] IAEA (2013). *NSS No. 20. Objective and essential elements of a state's nuclear security regime*. International Atomic Energy Agency.
- [5] IAEA (2019). *NSS No. 34-T. Planning and Organizing Nuclear Security Systems and Measures for Nuclear and Other Radioactive Material out of Regulatory Control: Technical Guidance*. International Atomic Energy Agency.
- [6] IAEA (2020b). *NSS No. 41-T. Preparation, conduct and evaluation of exercises for detection of and response to acts involving nuclear and other radioactive material out of regulatory control: Technical guidance*. International Atomic Energy Agency.
- [7] IAEA. (2004). *Code of Conduct on the Safety and Security of Radioactive Sources*. International Atomic Energy Agency.
- [8] IAEA. (2020a). *Preventive and protective measures against insider threats*. International Atomic Energy Agency.
- [9] IAEA. (2022). *Nuclear Safety and Security Glossary, 2022 (interim) Edition terminology used in nuclear. Safety, nuclear security, radiation protection and*. International Atomic Energy Agency.
- [10] Indić, D. R., & Filipović, V. R. (2018). Model snaga ABH službe za otklanjanje posledica primene radiološkog oružja u terorističke svrhe. *Vojno delo*, 70(4), 259-281.
- [11] Khripunov, I. (2023). Bringing Safety-Security Culture into Harmony. In *Human Factor in Nuclear Security: Establishing and Optimizing Security Culture* (pp. 83–97). Springer International Publishing.
- [12] Kim, D., & Kang, J. (2012). Where nuclear safety and security meet. *Bulletin of the Atomic Scientists*, 68(1), 86–93.
- [13] Sanders, K., Pope, R., Liu, Y., & Shuler, J. (2015). *Interfaces among safety, security, and safeguards (3S)Conflicts and synergies*. 17, 150–155.
- [14] Stefanović, V. R. (2020). Uzroci proliferacije nuklearnog oružja - slučaj Srednjeg istoka. *Vojno delo*, 72(1), 23-40.
- [15] Suzuki, M. (2018). Integrated risk assessment of safety, security, and safeguards. *Risk Assessment. Ed. Svalova, Valentina. Pub. InTech*, 133–151.
- [16] Vasmant, A. (2009). International legal instruments promoting synergies in nuclear safety, security and safeguards: Myth or reality? *Nuclear L. Bull.*, 84, 81.
- [17] Zakariya, N. I., & Kahn, M. (2015). Safety, security and safeguard. *Annals of Nuclear Energy*, 75, 292–302.

Резиме

Предмет рада односи се на научну дескрипцију термина нуклеарна безбедност и нуклеарна сигурност, са фокусом на остварење неопходног холистичког приступа овим концептима у пракси. Како у домаћој и страниј литератури постоји забуна и неусаглашена употреба поменутих термина, циљ рада јесте да прецизно опише и укаже на сличности и разлике у терминологији.

Такође, циљ је да се омогући правилно разумевање и употреба ових појмова у научном и стручном контексту, и примена холистичког приступа у пракси. Главни циљ концепта је заштита људи и животне средине од радиоактивних опасности, али се разликују у начинима којима се овај циљ постиже. Кључно је да се дизајнирају и спроведу мере безбедности и сигурности на интегрисан начин, тако да не угрожавају једна другу.

Нуклеарна безбедност и нуклеарна сигурност представљају два концепта која се често користе заједно, али имају различита значења и примене. Нуклеарна безбедност се односи на мере и праксе које се примењују ради спречавања неовлашћеног приступа нуклеарним материјалима, објектима и технологијама, као и спречавања злоупотребе нуклеарних материјала или објеката у штетне сврхе, док се нуклеарна сигурност односи на мере које се предузимају како би се обезбедио сигуран рад нуклеарних постројења и спречиле несреће или инциденти.

МААЕ дефинише концепте нуклеарне безбедности и нуклеарне сигурности кроз своје документе и публикације. Њихови документи описују концепте нуклеарне безбедности као превенцију, детекцију и одговор на крађу, саботажу, неовлашћени приступ или незаконит пренос нуклеарног материјала или објеката који се на њих односе. Разлика између ова два концепта произлази из различитих захтева и приоритета који се постављају ради постизања нуклеарне безбедности и нуклеарне сигурности.

Важност холистичког приступа овим концептима подразумева да се мере за њихово спровођење морају посматрати, примењивати и решавати заједно, како би се остварио ефикасан систем управљања нуклеарним и радиолошким ризицима. Холистички приступ подразумева да су ови концепти међусобно повезани и да се морају разматрати у оквиру целовитог система.

Кључне речи: *нуклеарна безбедност, нуклеарна сигурност, нуклеарно право, тероризам, безбедност*

© 2023 Аутори. Објавило *Војно дело* (<http://www.vojnodelo.mod.gov.rs>). Ово је чланак отвореног приступа и дистрибуира се у складу са лиценцом Creative Commons (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

ЗНАЧАЈ МЕДИЈСКЕ ПИСМЕНОСТИ ЗА ПРИПАДНИКЕ ВОЈСКЕ*

Небојша П. Кљајић**

Достављен: 06. 07. 2023.

Језик рада: Српски

Кориговано: 03. 09., 09. 10. и 27. 11. 2023.

Тип рада: Прегледни рад

Прихваћен: 07. 12. 2023.

DOI број: 10.5937/vojdela2304046K

Апстракт: Синтагма медијска писменост све је присутнија у свакодневној комуникацији. Значај медијске писмености важан је путоказ у сналажењу припадника војске у савременој медијској арили у којој влада веома изражена дихотомија на пољу ефеката медијских садржаја. Нови медији донели су бројне предности у животу савременог човека. С друге стране, хиперпродукција лажних вести, фабриковане информације и интерпретације, у којима су често помешани фрагменти истине и лажи, креиреали су у јавној сфери информациони неред који има снажан потенцијал да разорно делује на процес доношења одлука, борбени морал, углед и вредносни систем војника и војних руководилаца. Медији масовног комуницирања свакодневно производе наративе који су постали веома моћно оружје у производњи значења и конструисању стварности. Медијску писменост не треба посматрати само као одбрамбену парадигму и штит од штетних утицаја медијских садржаја, већ и као моћан механизам за препознавање и коришћење свих оних бенефита које пружају савремене дигиталне технологије. Циљ овог рада јесте да укаже на потребу подизања нивоа свести о значају медијске писмености као важне компетенције припадника војске 21. века.

Кључне речи: *војска, медијска писменост, дигиталне технологије, лажне вести, нови медији, друштвени медији.*

* Основни елементи рада усмено су изложени на Научној конференцији војних наука „ВојНа 2023”, коју је организовала Војна академија Универзитета одбране у Београду, у периоду од 16. 05. до 17. 05.2023. године, али је коначна верзија значајно проширена и измењена у односу на наведено излагање.

** Универзитет одбране у Београду, Војна академија, Београд, Република Србија, nebojsa81.bg@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-2567-3178>

Увод

Развој дигиталних технологија, који су веома снажно подстицали и захтеви војноиндустријског комплекса, учинио је да живот без употребе нових медија постане незамислив. Чарли Гир (Charlie Gere) истиче да су дигиталне технологије промениле наш данашњи свет медија и наглашава да је њихова моћ не само да мењају наш свет, већ и нас саме, као и начин на који себе схватамо (Gere, 2008: 10). „Под новим медијима подразумевамо савремене информационе и комуникационе технологије и њихове повезане друштвене контексте, са посебним фокусом на њихову инфраструктуру коју чине три компоненте: уређаји који се користе за комуникацију или преношење информација, активности и праксе у којима се људи ангажују да комуницирају или деле информације, као и друштвени аранжмани или организациони облици који се развијају око тих уређаја и пракси” (Lievrouw & Livingstone, 2006:2). Са овим одређењем сагласна је и Наталија Тривић, која истиче да су данас нови медији у исто време уређаји, платформа интерактивне комуникације, али и алат за продукцију медијских садржаја за масовну комуникацију: „Када то кажемо, првенствено мислимо на рачунаре, мобилне телефоне и таблете као уређаје, интернет као платформу за двосмерну комуникацију и коришћење апликација за продукцију фото и видео-садржаја који се опет путем интернета и њихових форми комуникације дистрибуирају масовној публици” (Trivić, 2019: 118).

Нови медији донели су бројне могућности које су ушле у све сегменте нашег свакодневног живота и учиниле га лакшим и ефикаснијим, али и омогућиле да радимо нешто што раније нисмо могли ни да замислимо. Међутим, потребно је указати и на све оне штетне аспекте свеprisутног информационог нереда у јавној сфери који су изазвале нове технологије, а које могу имати разорне последице на припаднике војске. Одавно је познато да језик медија није неутралан и да има велику моћ у конструисању стварности. Критички сагледавајући доминантну улогу савременог медијског дискурса, Станојевић бележи да „посредујући у приказивању стварности увођењем нових комуникативних пракси и селективно нудећи одређене садржаје и представе, медији стварност интерпретирају у складу са својим мерилима, било да су она идеолошка или комерцијална и тако стварају нову верзију која се публици пласира као репрезентативна” (Stanojević, 2019: 9). Војна професија је посебно осетљива на информације које нису правремене, потпуне и тачне. Медијски посредована и са намером фабрикована искривљена стварност, саткана од веома *експлозивног коктела истине и лажи*, има потенцијал да се негативно рефлектује на процес доношења одлука, борбени морал, углед и вредносни систем припадника војске, као и да круни поверење грађана у систем одбране.

Неговање и развијање медијске културе и перманентно унапређење знања и вештина медијске писмености моћан су штит припадника Војске од лажних вести и свих других пратећих манипулативних појава савремене медијске индустрије. Такође, треба нагласити да медијску писменост не треба посматрати само као одбрамбену парадигму, већ и као веома моћно средство у борби за углед, имиџ,

стицање нових знања и унапређење капитала поверења грађана у своју војску. С тим у вези, способност препознавања ове веома изражене дихотомије на пољу ефеката медијских садржаја, као и перманентно развијање компетенција за правилно коришћење медија представљају суштину медијске писмености.

Одређење појма и суштина медијске писмености

Концепт медијске писмености постоји још од 70-их година 20. века. УНЕСКО (Организација Уједињених нација за образовање и културу) већ је тада, у ери традиционалних медија, указивала на значај медија у свакодневном животу људи, те је покренула идеје о подизању медијских компетенција учесника у масовном комуницирању на знатно виши ниво. С тим у вези, ова организација је 1982. године донела Декларацију о медијској писмености, којом је истакнута потреба њеног увођења у образовање.

Појам медијске писмености први пут је званично дефинисан на конференцији о медијској писмености 1992. године у САД (National Leadership Conference on Media Literacy), као „способност критичког приступа, анализе, вредновања и слања порука посредством медија” (Rašević, 2014: 149). Савремени теоретичар медија и професор комуникологије на Универзитету у Калифорнији Џејмс Потер (James Potter), медијску писменост одређује као „скуп гледишта која у коришћењу медија свакодневно примењујемо како бисмо протумачили значење порука које примамо” (Potter, 2008: 47). Анализом ефеката медија масовног комуницирања и препознавањем потребе за стицањем знања и вештина медијске писмености, Ранчић истиче да „особа која влада медијском писменошћу треба да поседује довољно знања и вештина да препозна потенцијалне манипулације, анализира медијске поруке, декодира их и препозна лажне вести” (Rančić, 2022: 250). У контексту одлика савремених друштвених медија и предикција њиховог даљег развоја, овом промишљању треба додати и чињеницу да је за медијску писменост данас, поред правилног читавања, од изузетног значаја и поседовање знања и вештина о производњи и дистрибуцији медијских садржаја које корисници интернет платформи свакодневно стварају, шаљу, деле и тако активно партиципирају у јавној сфери.

Истражујући значај медијске писмености, Потер указује на то да је „у ситуацији када нас данас о било којој теми медији обасипају хиљадама порука, најзначајније направити добар избор” (Potter, 2011: 28). Своје становиште о значају стицања способности правилног избора он сликовито пореди са одласком у супермаркет и неопходним одабиром потребног и довољног у мноштву понуда: „Ако замислимо да је наша стварност један велики супермаркет, а нама је потребно 25 артикала које намеравамо да купимо у гомили од око 40.000 производа, укључујемо аутопилота и доносимо одлуку да 39975 артикала не узимамо и тако смо селектовали 25 одлука о избору производа које купујемо” (Potter, 2011: 28).

Бројни аутори у научној и стручној литератури истичу вишеструкост медијске писмености. По Келнеру и Шеру „медијска писменост представља способност људи да интелигентно користе медије, процењују медијске садржаје, критички разликују медијске форме, истражују медијске ефекте и употребу, те конструишу алтернативне медије” (Kellner & Share, 2005: 372). Рељић издваја пет елемената медијске писмености: „разумети како медији утичу на друштво, шта су садржаји медија, како производи медијска индустрија, *хладне главе* и критички што боље размести друштво у коме живимо, добро процењивати личне моћи и знања, те бити способан да их стално унаређујемо” (Reljić, 2018: 11). Арт Силверблат, професор комуникације и новинарства са универзитета Вебстер у Сент Луису, апострофира седам елеманата медијске писмености: „медијска писменост као промоција вештишне критичког мишљења која људима омогућава да праве независан избор, разумевање процеса масовног комуницирања, свест о утицају медија на појединце и друштво, развијање стратегије којом се анализирају и проучавају медијске поруке, свест о медијском садржају као тексту који даје увид у нашу садашњу културу и нас саме, уважавање и захвалност за оно што у медијским садржајима повећава уживање и разумевање, могућност да се стварају делотворне и одговорне медијске поруке” (Reljić, 2018: 232-233).

Шта је то ново у новим медијима

Теоретичар медија Маршал Меклуан (Marshall McLuhan) још 60-их година 20. века визионарски је промишљао о медију као поруци и свету као глобалном селу у којем су медији постали продужеци наших чула, тела и ума. Међутим, ни тадашња предвиђања, која су за то време била неоавангарда и домен научне фантастике, нису могла да антиципирају домете ефеката нових медија који су отворили један сасвим нови медијски хоризонт, чије се границе данас не могу омеђити. Појавом интернета дошло је до медијске метаморфозе, па данас живимо у једном драматично измењеном свету комуникација у односу на време традиционалних медија.

Меклуан тврди да „живимо са ретровизорским погледом на сопствени свет, што значи да је услед невидљивости актуелног окружења током периода промена, човек једино свестан окружења које је претходило новом” (McLuhan, 2012: 19). С тим у вези, Чарли Гир у својој књизи *Дигитална култура* бележи: „Када бисмо били способни да схватимо промене које се одвијају око нас, онда то заправо не би биле промене, већ само развој постојећег стања”. Гир песимистички закључује да једино што можемо да учинимо јесте да „мапирамо све те промене у нади да нам неће измаћи из руку” (Gere, 2008: 11). Сњежана Миливојевић примећује да су промене у медијима које су се дешавале некада и сада неупоредиве. Ову тврдњу темељи на чињеници да је од појаве Гутенбергове штампарске пресе, средином 15. века, па до појаве првих обриса савремених штампаних медија било потребно да прође више од 150 година, а с друге стране, за мање од тридесет година интернет је прешао пут од свог настанка, када се веровало

у његову просветитељску улогу, до данашњих координата на којима су лажне вести и непроверљиве информације затрпале јавну сферу (Milivojević, 2021).

О овој свеprisутној медијској инфодемији сведочи и Ерик Шмит, бивши председник Гугловог управног одбора, који указује да је 2003. године било потребно 5 милијарди гигабајта меморијског простора да би се дигитално забележиле све преживеле људске културне заоставштине и информације створене од почетка времена до 2003. године. Године 2010. људи су стварали толико података свака два дана, а у 2012. години количина информација генерисаних на Јутјубу (YouTube) удвостручила се у односу на 2010. годину, па је досегла количину која одговара формату од 180.000 дугометражних филмова недељно. Другачије речено, према подацима из 2012. године, за мање од седам дана Јутјуб је генерисао више садржаја него што га чине сви филмови и телевизијски програми које је Холивуд произвео током целог свог постојања” (McChesney, 1995: 37).

Наведени показатељи потврђују да су друштвени медији постали веома плодно тло за производњу и ширење лажних вести. Хунт и Генцов означавају лажне вести као „различите облике манипулација и обмана, дезинформације, као и лоше новинарство засновано на новинарским погрешкама” (Hunt & Gentzkow, 2017: 223). При разматрању феномена лажних вести, Булатовићи констатују да је „распон лажних вести широк и да се креће од пародичних и сатиричних мимова (који можда и немају намеру да изазову штету, али имају потенцијал преваре), преко дељења садржаја са потпуно лажном контекстуализацијом, таблоидних наслова и монтажа које немају додира са текстом који прате, садржаје усмерене на превару – најчешће лажним извором, нетачном и непотпуном употребом информација, манипулативних садржаја на најразличитије начине попут теорија завере и на крају потпуно лажних садржаја” (Bulatović & Bulatović, 2022: 3472).

У концептуализацији овог феномена, научна и стручна литература идентификује три најзначајније групе лажних вести: дезинформације, мисинформације и малинформације (Wardle & Derakhshan, 2017: 5). „Дезинформације су створене и дистрибуирају се са намером да обмањују јавност за властиту корист оног ко их криера. С друге стране, мисинформације су такође штетни садржаји јер садрже нетачне или заваравачке информације, али их људи који их производе и деле не препознају као такве и немају намеру свесно изазвати штету. Малинформације су информације које имају упориште у стварности, али се користе за доношење штете одређеној особи, организацији или држави” (Nenadić & Vučković, 2021: 5).

Савремени медији значајно утичу на људске ставове, навике, веровања и систем вредности. Мануел Каstellс (Manuel Castells) у својој књизи *Моћ комуникација* бележи да данашње друштво, које назива *умрежено друштво*, омогућава да медијски садржаји обликују – уоквиравају ум медијских конзумерата. Каstellс уводи појам сужавања времена и означава га синтагмом *безвремено време*, у којем време није циклус, интервал или промена која се постепено уочава, већ је сведено на тренутак и мери се у секундама, колико је заправо потребно да се *једним кликом* приступи виртуелној стварности (Castells, 2014: 77). Друштвени медији су донели и један веома алармантан парадокс умреженог друштва. Наиме, резултати истраживања показују да се „појава Фејсбука и других друштва-

них мрежа подудара са повећањем усамљености и отуђености у друштву” (McChesney, 2013: 32).

Сњежана Миливојевић у свом чланку *Шта је то ново у новим медијима* као основне одлике нових медија издваја: конвергентност, истовременост, мобилност и интерактивност. Под конвергентношћу се подразумева да један медиј субмира садржаје различитих медијских извора. Данас преко мобилног телефона можемо да читамо штампу, гледамо телевизију и размењујемо поруке; заправо, све услуге обједињене су у овом геџету. Истовременост је одлика друштвених медија која омогућава да се медијски садржаји могу производити тренутно у директном преносу, а да то не подразумева да се ангажују техника и технологија телевизијске продукције. Мобилност значи да корисник не мора више да одлази до редакције или телевизијске куће, већ има могућност да активно учествује у јавној сфери, тренутно и на месту где се налази. Интерактивност је способност да сви корисници друштвених медија заправо партиципирају у јавној сфери својим одговорима, коментарима и производњом медијских садржаја, па могу да буду први који преносе вест и обавештавају јавност (Miliwojević, 2017).

Колико су нови медији данас свеprisутни и свепрожимајући у савременом друштву и у којој мери је публика традиционалних медија заправо емигрирала у свет друштвених медија, без довољно развијених знања и свести о њиховим негативним последицама, сведочи и истраживање јавног мњења на територији Републике Србије које је спровео Центар за слободне изборе и демократију ЦеСИД (CeSID) у 2021. години. „Резултати показују да се грађани Србије поред личних контаката, највише информишу преко друштвених мрежа – 67 процената, затим преко интернет портала и сајтова – 64 процента. Укупно, чак 97 процената грађана је рекло да користи интернет. Најпопуларнији друштвени медији су Инстаграм, Јутјуб и Фејсбук, док перманентни раст бележи мрежа Тик Ток. Највећи проценат грађана Србије не обраћа пажњу на изворе медијских информација (на ауторе вести и медиј-агенцију која их је пренела). Збирно 51 проценат грађана Србије, никад и веома ретко обраћа пажњу на изворе информација. Упитани где виде негативне садржаје у медијима, чак 47 процената није знало да наведе конкретне медије. Посебно забрињава податак да међу оним грађанима који су знали да наведу медије у којима препознају негативне садржаје, само 8 процената је препознало негативне садржаје на друштвеним мрежама, док 4 процента грађана их види на интернет порталима и сајтовима” (CeSID, 2021).

Медијска писменост и војна професија

Још од појаве медија масовног комуницирања, медији су постали верни пратилац оружаних сукоба и веома активно учествују у продукцији лажних вести и непроверених информација. „Медији нису само критичари, нити пасивни посматрачи збивања, већ су њихови креатори и тумачи, нарочито ратних догађаја” (Omaljev, 2001: 109). Заправо, пре сваког испалееног бојевог зрна, прво се пуца речима, а ова пракса се несмањеном жестином примењује и у току извођења

борбених дејстава. „Карл фон Клаузевиц констатовао је још почетком 19. века да је велики део информација које се емитују у ратним приликама противуречан, још већи део је неистинит, а делеко највећи има особину неизвесног” (Роровић, 2006: 8-9). „Најманифестнији зачеци великих медијских обмана видљиви су у такозваном *Херстовом рату*, сукобу који је започео на крилима медијске пропаганде магната Рандолфа Херста (Randolph Hearst). Захваљујући медијским манипулацијама скованим у Херстовим новинама, лажни текстови омогућили су Америчко-шпански рат на Куби 1898. године” (Milojević & Kulić, 2020: 180). Ова пракса је трасирала пут лажним вестима у медијском дискурсу и одржала се до данашњих дана. Миторовић и Перић бележе да је развој медија пратио развој рата и истичу да је свака фаза развоја медија у себи задржавала и унапређивала достигнути ниво из претходне фазе (Mitrović & Perić, 2021: 98).

За разлику од познатог света традиционалних медија, друштвени медији омогућили су да сваки корисник мобилног телефона може тренутно да емитује догађаје у реалном времену, па за то више није потребно ангажовање сложене телевизијске опреме и продукције. Дакле, произвођачи медијских садржаја данас су сви корисници друштвених медија. У таквом амбијенту нови медији створили су информациони неред који је омогућио огромну пропусну моћ лажних вести и непроверених информација.

Сагледавајући ефекте медијских садржаја на друштвеним мрежама и њихове реперкусије на савремене ратове, Савковић и Терзић наводе како је „захваљујући великој пропусној моћи информација на интернету, употреба друштвених мрежа дотакла све безбедносне аспекте једне земље и опасно угрозила: дипломатске активности, обавештајне и контраобавештајне мере, размену информација и сарадњу у области безбедности и одбране на регионалном и међународном нивоу, психолошко-пропагандне и извиђачке активности, одређена дејства у сајбер простору и заштиту од дејстава у сајбер простору, заштиту информација од стратегијског значаја, информисање и стратешке комуникације, заштиту економских и енергетских капацитета, јачање националних и заједничких вредности (развој основних ћелија друштва кроз образовање, културно уздизање и промовисање заједничких вредности), заштиту критичне инфраструктуре, цивилно-војну сарадњу на локалном, регионалном и националном нивоу, конвенционална борбена дејства (од пешадијских до противтерористичких дејстава), специјална дејства и друге акције” (Savković & Terzić, 2018: 328). Своја разматрања аутори илуструју и анализом сукоба у Сирији, за који наводе да представља очигледан пример доминантног коришћења друштвених мрежа у току његове припреме, као моћног инструмента у нарастању међунационалних нетрепеливости и лансирању лажних информација. У припремној фази сукоба, обавештајне службе западних земаља одиграле су пресудну улогу на пољу техничко-технолошких достигнућа, пре свега кроз инсталирање шпијунске улоге на кључним местима одлучивања, успостављање обавештајно-оперативног рада и формирањем интересних група на друштвеним мрежама (Savković & Terzić, 2018: 330). Применом методе постепеног сагоревања свести људи, обавештајне службе западних земаља су успеле да инспиришу национализам, не само код водећих политичара, већ масовно и међу становништвом преко друштвених мрежа, подсећајући

их на минуле историјске сукобе и друштвене противречности на простору Блиског истока (Savković & Terzić, 2018: 330).

Рат у Украјини потврђује до које мере су данашњи медији обликовали један нови комуникацијски свет. Према Милојевићу, „телевизијску камеру заменио је мобилни телефон, а традиционално медијско извештавање објаве на друштвеним мрежама, макар када је реч о количини” (Milojević, 2023). Овај сукоб је постао флагрантан пример дигиталног бојног поља на друштвеним мрежама. Србиновски наглашава да се дезинформације и лажне вести о рату у Украјини најдоминантније шире на друштвеној мрежи Тик Ток, те наводи да се овај рат назива и првим Тик Ток ратом (Srbinovski, 2023). У конструкцији привида стварности манипулише се сликом, фотографијом, звуком, текстом, видео-записима, који се производе деформацијом чињеница. „Коришћењем интензивних мултимедијалних садржаја, гледалац се упућује да субјективно прима верзију одређеног драматичног чина, без могућности да спозна да ли снимак заиста представља наведени догађај. Тиме медији, креирајући жељени одговор јавности прелазе из информативног и објективног дискурса у домен управљања односима са јавношћу и врло често манипулације” (Mitrović & Perić, 2021: 98).

Истражујући рат у Украјини, Данилова и Заболотнаја напомињу да се у пласирању лажних вести додатно ангажују и сви дигитални ресурси савезника – великих сила и истиче да предност на дигиталном пољу у значајној мери одређује и коначног победника у савременом ратовању. (Данилова & Заболотная, 2023). О значају превласти на дигиталном бојном пољу у савременим војним операцијама говори и Кастелс. „Према Кастелсовом објашњењу, технолошки пробоји у електроници омогућили су ратовање у којем нова технологија даје знатну предност над непријатељем, па добро опремљена професионална војска замењује шире учешће грађана у ратним напорима, а контрола над медијима омогућава селекцију информација и манипулацију јавним мњењем” (Starčević & Milenković, 2023: 4). Правовремене, потпуне и тачне информације су насушна потреба за војнике и војне руководиоце. Ера постистине, тренда насталог на крилима развоја савремених дигиталних технологија, у коме „објективне чињенице постају мање важне у обликовању јавног мњења од значаја који има утицај на емоције и лична убеђења” (Martinoli, 2017: 43), има снажан капацитет за стварање сумње у правилан избор, што може негативно да утиче на систем командовања и руковођења у војсци. У том контексту, Миливојевић запажа да смо данас добили бесплатне и лако доступне информације, али да овај бенефит који носе нови медији плаћамо губитком поверења и растом неизвесности које се у кризама драматично потврђују (Milivojević, 2021). Омаљев указује да је у савременом добу информисање и владање информацијама равно располагању сировинама, као и да медијска злоупотреба информација у којој се информације деформишу има велики утицај на све сфере друштвеног живота и рада (Omaljev, 2001: 111).

Такође, посредством конструисане медијске стварности, један од циљева зараћених страна представља и слабљење борбеног морала противника. Тако медији постају оруђа за освајање војничких срца и душа. Мијалковски и Ајздековић указују на веома штетан потенцијал лажних вести на борбени морал војника, што поткрепљују студијом у којој су истраживали ефекте овог феномена

на српску војску у време Солунског фронта. Након веома исцрпне анализе непријатељских пропагандних активности, пласираних путем живе речи, летака, памфлета, писама и новина, аутори закључују да је успех ефикасног сузбијања непријатељске пропаганде у највећој мери допринео очувању војничког морала српске војске (Mijalkovski & Ajzdeković, 2018). Како су и током Великог рата лажне вести биле присутне и имале снажан потенцијал на уверења у победу и ослобођење отаџбине, недвосмислено можемо закључити да су савремени медији масовног комуницирања неупоредиво проширили свој распон и капацитете разорног деловања у борбеним операцијама. Омаљев наглашава да медији у савременим оружаним сукобима покушавају да у свести људи обезвреде идеје и мотиве као унутрашње покретаче њихових активности (Omaļev, 2001). „У медијском рату, људи су слуђени у вртлогу истине и лажи, моралног и неморалног, добра и зла” (Omaļev, 2001: 111).

Активна партиципација корисника друштвених медија у јавном дискурсу омогућава да и припадници војске производе и дистрибуирају медијске садржаје. Стога, медијска неписменост може да доведе до урушавања угледа и имиџа војске, као и до отицања тајних војних података. Случај Едвард Сноудена (Edward Snowden) и његово сведочење само потврђују како се данас лако – једним кликом могу надзирати садржаји које објављујемо на друштвеним мрежама и другим интернет платформама. Сваки запис на друштвеним медијима видљив је и представља вечан траг о нашем културном обрасцу, навикама и активностима. Зато треба нагласити чињеницу на коју упозорава Роберт Мекчесни у својој књизи *Дигитална искљученост*, у којој наводи податке из часописа „Економист” (*The Economist*) према којима је „Гугл (Google) 2011. године примио најмање десет хиљада захтева за предају информација од стране органа гоњења и агенција за националну безбедност, као и да су власници Гугла признали да су пристајали да испуне 93% владиних захтева” (McChesney, 2013: 112). Дакле, медијска писменост јесте и у служби очувања угледа и безбедносне културе припадника војске.

Медији су данас постали и веома моћан посредник у конструисању система вредности и културних образаца. Велике светске компаније држе монопол у власништву главних чворова и канала комуникације и функционишу на принципима политичке економије комуникација и законима потрошачког друштва које формирају вредносни систем чије језгро представљају комерцијални и забавни садржаји. Постман веома критички истражује политичку економију комуникације и истиче да срж технологија представља огромна индустрија која се служи свим расположивим симболима како би се промовисали интереси трговине прождирањем психе конзумента (McChesney, 2013: 99). Са таквим промишљањем сагласан је и Омаљев када наводи да су „медији у медијском рату стављени у службу промене човекове свести и његовог духовног поковања” (Omaļev, 2001: 110). Зато је медијска писменост важна градивна материја у стварању отпорности војника на наметнуте медијске дискурсе савремених пословних конгломената у борби за неговање и развијање духовног капитала и система вредности на којима почива војничка професија. Такође, треба нагласити да су информације које колају на друштвеним медијима по принципу саобраћаја у којем влада кван-

титет а не квалитет, спектакуларни и сензационални наслови и комерцијални интереси постали инструмент у служби ометања пажње и слободног времена младих људи, међу којима су, свакако, и припадници војске. Мекчесни оштро критикује утицај интернета на намеру да утиче на начин на који функционишу наши мозгови и истиче да се Гугл, вођен комерцијалним императивима, готово дословно бави послом ометања пажње (McChesney, 2013: 99).

С друге стране, треба нагласити и све бенефите савремених медија масовног комуницирања. Нови облици комуницирања свакодневни живот чине лакшим, а пословне организације ефикаснијим. Нови медији су омогућили да се правилним избором унапреде постојећа знања. Медијска писменост јесте и у служби адекватне промоције војног позива и креирања кампања за упис у војне школе, јер се с разлогом намеће питање како данас, у времену драматично измењеног система вредности, бити допадљив и атрактиван за младе људе у избору војничке професије. Овај нови амбијент веома агресивне и тривијалне комуникације није повољан за војну професију и подразумева перманентно усклађивање комуникационе стратегије са темпом интензивних промена у медијској култури, а у исто време посебно треба нагласити чињеницу да је за војничку професију императив да се сачува војнички професионализам и етика војничке професије. Зато је од изузетног значаја политика односа са јавношћу у систему одбране која се, како наводи Благојевић, „састоји у усклађивању и усмеравању различитих мишљења јавног мњења, тако да се ставови и активности спољњег фактора на задовољавајући начин обједињавају и усклађују са унутрашњом политиком система одбране” (Blagojević, et. al., 2015: 144). Значај односа са јавношћу у војсци потврђује и Ранђеловић и запажа да „војска, без обзира на то што је неспорно један од стубова државе, у медијском простору какав је наш, данас не може да рачуна са унапред обезбеђеном подршком већине јавних гласила, као и да се она за потпору јавног мњења мора изборити, пре свега афирмисањем правих вредности војне организације и њеног друштвеног значаја” (Randjelović, 2003:6).

Ову веома изражену дихотомију на пољу ефеката медијских садржаја у јавној сфери потврђује и Поповић када тврди да се „у позитивном контексту моћ садашњих високо развијених медија може упоредити са атомском енергијом, а у негативном смислу са атомском бомбом” (Porović, 1996: 11-12). Речју, нови медији донели су бројне предности, али под условом да се користе на прави начин, јер у супротном добијају негативан предзнак и веома разоран потенцијал.

Закључак

Као што у савременом друштву није довољно оставити отисак палца на папиру да бисмо се потписали и били функционално писмени, тако и код припадника војске треба додатно осветити чињеницу да траг палца на даљинском управљачу и мобилном телефону није довољан да бисмо данас били медијски писмени. Медијска писменост више није нова врста писмености, па је важно да се њени садржаји имплементирају у наставне планове и програме обучавања на свим нивоима командовања и руковођења. Спектар знања и вештина медијске

писмености треба да омогући војнику да разуме елементарну логику функционисања дигиталних медија и стекне потребна критичко-интерпретативна знања. Живимо у времену када сваки човек постаје медиј. Стога је важно подизање нивоа свести припадника војске, као активних партиципијената у јавној сфери, о свим негативним последицама које може да има генерисање медијских садржаја у која нису уткана знања и вештине медијске писмености. Кроз практичне примере војницима треба представити најзначаје индикаторе лажних вести и технике којима би на прави начин деконструисали скривене поруке мултимедијалних записа. Такође, важно је на прави начин представити и све предности које пружају нови медији који могу помоћи припадницима војске у свакодневном животу и професионалним задацима. Зато је важно да буду информисани о релевантним медијским изворима које ће користити за информисање и стицање разноврсних и корисних знања. Посебну пажњу у развоју медијске писмености треба посветити искуствима из савремених војних операција у којима нови медији показују све потенцијале свог разорног дејства. Потребно је развити и стандардне оперативне процедуре у коришћењу мобилних телефона током извођења борбених дејстава, јер савремена пракса потврђује колико само *један клик* може да буде кобан по борбене јединице. Треба нагласити да би било драгоцену истражити индекс медијске писмености припадника Војске Србије и, у складу са добијеним резултатима, израдити планове и програме медијског образовања. Медијско образовање и васпитање кључни су како бисмо направили прави избор и од медија добили најбоље од онога што нам нуде.

Литература

- [1] Blagojević, S., Zogović, M., Pajović, M. (2015). Politika odnosa sa javnošću u sistemu odbrane. *Vojno delo*, 5, 133-145.
- [2] Bulatović, Lj., Bulatović, G. (2022). Mapiranje izazova novinarske profesije u savremenom medijskom ekosistemu, *In Medias res*, 11(21), 3469-3485.
- [3] Centar za slobodne izbore i demokratiju (CeSID). (2021). Istraživanje građani-mediji: Izvestaj iz istraživanja javnog mnjenja 2021, Preuzeto 15. jula, 2023., sa <http://www.cesid.rs/da-li-znate/istraživanje-građani-mediji-izvestaj-iz-istraživanja-javnog-mnjenja-2021/>
- [4] Данилова, Е., Заболотная Е. (2023). Технологии политического PR в информационного войне РФ и Запада в рамках военно-политического конфликта на Украине: вызовы и новые возможности для России. *Власть*, 31 (2), 56-63.
- [5] Gir, Č. (2008). Digitalna kultura. Klio.
- [6] Hunt, A., Gentzkow, M. (2017). Social Media and Fake News in the 2016 Election. *Journal of Economic Perspectives*, 31(2), 211–236.
- [7] Kastels, M. (2014). Моћ Комunikација. Klio.
- [8] Kellner, D., Share, J. (2007). Critical media literacy is not an option , *Learn Inquiry*, 1, 59-69.

- [9] Lievrouw, A. L., Livingstone, S. (2006). *The Handbook of New Media: Social Shaping and Social Consequences of ICTs*. The London school of economics and political science.
- [10] Martinoli, A. (2017). Fake news-medijska produkcija i kriza novinarstva u doba post-istine, *Zbornik fakulteta dramskih umetnosti*, 43-60.
- [11] Mekluan, M. (2012). Elektronski mediji i kraj kulture pismenosti. *Karpas*.
- [12] Mekčesni, V. R. (2013). Digitalna isključenost – kako kapitalizam okreće internet protiv demokratije. *The new press*.
- [13] Mijalkovski, M., Azdejković, M. (2018). Neka obeležja neprijateljeve propagande protiv srpske vojske na Solunskom frontu, *Vojno delo*, 2, 542-558.
- [14] Milivojević, S. (2021). Medijska pismenost i lažne vesti. Centar za antiautaritarne studije, Preuzeto 14. jula, 2023., sa <https://www.youtube.com/watch?v=9Jwk8aK-H9U&t=1712s>
- [15] Milivojević, S. (2017). Šta je novo u novim medijima. Peščanik. Preuzeto 03. avgusta, 2023., sa <https://pescanik.net/sta-je-novo-u-novim-medijima/>
- [16] Milojević, M. Lansiranje lažnih vesti i pravih raketa – godinu dana rata u Ukrajini. RTS. Preuzeto 04. jula, 2023., sa <https://www.rts.rs/lat/vesti/ratu-u-ukrajini/5133516/lansiranje-laznih-vesti-i-pravih-raketa--godinu-dana-rata-u-ukrajini.html>
- [17] Milojević, S. J., Kulić, M. (2020). Lažne vesti ili dezinformacije (samo)regulatorni oblik i izazovi u praksi, *Srpska politička misao*, 1, 177-204.
- [18] Mitrović, M., Perić, N. (2021). Rat i mediji – povezanost, uslovljenost i evolucija fenomena. *Vojno delo*, 2, 85-104.
- [19] Nenadić, I., Vučković, M. (2021). Dezinformacije, edukativna brošura i vježbe za razumevanje problema dezinformacija medijske pismenosti. Brošura za medijsku pismenost. Preuzeto 10.05.2023., sa: <https://www.medijskapismenost.hr/wpcontent/uploads/2021/04/brosura-Dezinformacije.pdf>
- [20] Omaljev, J. (2001). Medijski rat. *Vojno delo*, 1, 106-114.
- [21] Popović, N. (2006). Rat i medijski rat. *Vojno delo*, 1, 7-23.
- [22] Poter, Dž. (2018). Medijska pismenost. *Klio*.
- [23] Rančić, J. (2022). Uloga digitalnih medija u socijalizaciji dece. *Communication and media*, 17 (2), 239-261.
- [24] Randjelović, S. (2003). Uvod u informisanje, *NIC Vojska*.
- [25] Rašević, D. (2014). Medijska kultura i medijska pismenost. *Markos*.
- [26] Reljić, S. (2018). *Bukvar medijske pismenosti*. Akademski knjiga.
- [27] Savković, R., Terzić, M. (2018). Upotreba društvenih mreža u hibridnom ratovanju. *Vojno delo*, 7, 318-334.
- [28] Srbnovski, D. (2023). Prvi Tik Tok rat lažnih vesti i video snimaka na svetu besni. Demostat. Preuzet: 07. septembra, 2023., sa <https://demostat.rs/sr/vesti/edukacija/prvi-tik-tok-rat-laznih-vesti-i-video-snimaka-na-svetu-besni/1659>
- [29] Stanojević, D. (2019). Mediji i život bez smisla. *Klio*.
- [30] Starčević, S., Milenković, M. (2023). Instant rat u teoriji umreženog društva, *Vojno delo*, 3, 1-12.

[31] Trivić, N. (2019). Mediji i komunikacijska revolucija. *Politeia, naučni časopis Fakulteta političkih nauka u Banja Luci za društvena pitanja*, 18., 115-135.

[32] Wardle, C., Derakhshan, H. (2017). Information disorder: Toward an interdisciplinary framework for research and policy making. *Strasbourg, Council of Europe*, Vol. 27., 1-107.

Резиме

Развој дигиталних технологија, који су веома снажно подстицали и захтеви војноиндустријског комплекса, учинио је да живот без употребе нових медија постане незамислив. Нови медији донели су бројне предности за живот савременог човека. С друге стране, хиперпродукција лажних вести, фабриковане информације и интерпретације, у којима су често помешани фрагменти истине и лажи, креиреали су у јавној сфери информациони неред који има снажан потенцијал да разорно делује на процес доношења одлука, борбени морал, углед и вредносни систем војника и војних руководилаца. О значају медијске писмености сведоче и савремене војне операције у које су дубоко уплетени друштвени медији који су отворили једно ново дигитално бојно поље. За разлику од познатог света традиционалних медија, нови медији омогућили су да сваки корисник мобилног телефона може тренутно да емитује догађаје у реалном времену, па за то више није потребно ангажовање сложене телевизијске опреме и продукције. Дакле, произвођачи медијских садржаја данас су сви корисници друштвених медија; у таквом амбијенту нови медији омогућили су огромну пропусну моћ лажних вести и неповерених информација.

Промене у савременим медијима масовног комуницирања су све брже и све је теже одредити атрибуте њихових будућих перформанси. Нова медијска стварност није повољна за припаднике војске, јер је изложеност лажним вестима и фабрикованим наративима у јавној сфери све агресивнија и деструктивнија. Суштина медијске писмености за припаднике војске јесте стицање способности да се направи прави избор у коришћењу медија и производњи медијских порука. Неговање и развијање медијске културе и перманентно унапређење знања и вештина медијске писмености моћан су штит припадника војске од лажних вести и свих других пратећих манипулативних појава савремене медијске индустрије. Такође, треба нагласити да медијску писменост не треба посматрати само као одбрамбену парадигму, већ и као веома моћно средство у борби за углед, имиџ, стицање нових знања и унапређење капитала поверења грађана у своју војску. С тим у вези, способност за препознавање ове веома изражене дихотомије на пољу ефеката медијских садржаја, као и перманентно развијање компетенција за правилно коришћење медија, представљају суштину медијске писмености. То више није нова врста писмености, па је важно да се њени садржаји имплементирају у наставне планове и програме обучавања на свим нивоима командовања и руковођења. Спектар знања и вештина медијске писмености треба да омогући војнику да разуме елементарну логику функционисања медија масовног комуницирања и стекне потребна критичко-интерпретативна знања. Медијска писме-

ност постала је важна компетенција припадника војске 21. века, а медијско образовање и васпитање постаје императив.

Кључне речи: *војска, медијска писменост, дигиталне технологије, лажне вести, нови медији, друштвени медији.*

© 2023 Аутори. Објавило *Војно дело* (<http://www.vojnodelo.mod.gov.rs>). Ово је чланак отвореног приступа и дистрибуира се у складу са лиценцом Creative Commons (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ АЛБАНСКЕ СТРАТЕШКЕ КУЛТУРЕ

Вељко Б. Благојевић*

Достављен: 06. 01. 2024.

Језик рада: Српски

Кориговано: 17. 01. и 25. 02. 2024.

Тип рада: Прегледни рад

Прихваћен: 03. 03. 2023.

DOI број: 10.5937/vojdelo2304060B

Срби и Албанци су кроз историју имали периоде суживота и сарадње, али много чешће сукобе и конфликте, од којих се најдуготрајнији односи на контролу територије Косова и Метохије. Ипак, скоро пола века од појаве концепта, нема озбиљнијег напора да се дефинишу основне карактеристике албанске стратешке културе, што је евидентан недостатак српских стратешких студија. Овај рад настоји да покрене процес систематског изучавања наведеног истраживачког проблема, у намери да на објективан и рационалан начин дође до основних карактеристика албанске стратешке културе применом готово свих научних метода, посебно хипотетичко-дедуктивне методе. Основна хипотеза рада гласи: основне карактеристике албанске стратешке културе су преодминантно „трговачки” приступ дипломатији уз снажну подршку дијаспоре, којима настоје да подрже истрајне тежње за контролом територије са већинским албанским становништвом, при чему се не либе да користе политичко насиље, док војну силу ангажују искључиво уз претходно обезбеђену подршку великих сила. Овакве карактеристике албанске стратешке културе указују на неопходност да се преиспита и наш стратешки приступ Албанцима.

Кључне речи: *Албанија, стратешка култура, националне вредности, спољна политика, национална безбедност, рат.*

* Институт за међународну политику и привреду, Београд, Република Србија, veljko@diplomacy.bg.ac.rs, <https://orcid.org/0000-0001-6981-0560>.

Уводна разматрања

Кључна полазишта значајног теоретичара Колина Греја (Colin Gray) у разматрању значаја стратешке културе указују на следећу аргументацију: 1) стратешка култура је изузетно корисна за боље разумевање других, нас самих и како нас други виде; 2) културна свест нас може просветлити, али и ограничити разумевање и умањити могуће опције за решавања проблема и 3) недовољно и неадекватно разумевање стратешке културе других може бити врло опасно за међународни мир и безбедност (Gray, 1984: 26–28).

Стратешку културу детерминишу они фактори националне културе који су повезани са безбедносном проблематиком. Стратешка култура представља својеврстан израз културе друштва, посебно њене политичке и безбедносне компоненте, и битно утиче на стратешко мишљење, као и на формулацију и спровођење кључних стратешких опредељења народа. Будући да је то израз националне културе, схваћене у најширем смислу, непосредни извори стратешке културе представљају читаво историјско наслеђе једног народа, његову традицију, веровања, митове и легенде, али и геостратешке, геополитичке и геоекономске чиниоце, као и константне утицаје различитих спољнополитичких фактора. Многи теоретичари су се бавили изазовом свеобухватног дефинисања стратешке културе. Примера ради, Кен Бут (Ken Booth) сматра да је у питању „национална традиција, вредности, ставови, навике, симболи, обрасци понашања, достигнућа и посебности у начинима на које се прилагођавају окружењу и решавају проблеме који се односе на претњу или употребу силе”, док Колин Греј под наведеном синтагмом подразумева „дугорочно усвојене друштвене идеје, ставове, традицију, начин размишљања и преовлађујућег начина мање или више специфичног односа према географски оријентисаном приступу безбедносне заједнице која има заједничко историјско искуство” (Благојевић, 2019: 167). Значајно је истаћи да ју је геополитичар Миломир Стипић дефинисао на следећи начин: „српска (војно)стратешка култура јесте на српском идентитетском коду постављен систем континуираног и свеобухватног поимања, промишљања, понашања, дефинисања, планирања, институционализовања и деловања на војнобезбедносном плану ради остваривања српских националних интереса” (Степић, 2019: 169).

Имајући у виду наведене теоријске основе, и у намери да се одреде кључни параметри албанске стратешке културе, неопходно је одредити период и историјски контекст формирања њених специфичних особина. Чини се да је неупитно реч о периоду од почетка источне кризе до стицања независности Албаније. Због тога ће се наведени период посебно анализирати, како би били у позицији да сагледамо специфичне историјске околности које су резултирале формирањем, релативно константних, одредница стратешке културе Албанаца. Потребно је нагласити да се анализа стратешке културе не бави питањима колико су подаци на којима се заснивају вредности једног народа историјски тачни (као што је поменуто, митови су једни од њених извора), већ је значајно да су нека веровања општеприхваћена од читавог друштва. Надаље, начело објективности мора бити конзистентно примењено у што је могуће већој мери, јер се само тако

може доћи до поузданих резултата анализе карактеристика албанске стратешке културе (Schwandner-Sievers, 2008: 47–64). У анализираном периоду неће бити много речи о времену комунистичког, аутократског режима Енвера Хоџе због саме природе владавине у којој не може доћи до изражаја стратешка култура албанског народа.

Формирање албанске стратешке културе

Иако су се и раније борили за стварање независне државе, постоји релативни консензус да се буђење националне свести Албанаца може пратити од треће деценије 19. века, када је установљен покрет Препород (Rilindja). Интересантно је да није основан на територији где су већински живели Албанци, већ је то учинила њихова дијаспора која је живела у градовима у садашњој Румунији, Бугарској, Сирији, Египту, Италији, Сједињеним Америчким Државама и другде (Барт, 2001: 12). Највећи број Албанаца живео је у Инстамбулу, око шездесет хиљада, док је највећи град у којем су у то доба чинили већинско становништво био Скадар, са око четрдесет хиљада становника. Покрет Рилиндја[□] се залагао за културну еманципацију која би се реализовала увођењем албанског писма, језика и школа на њиховом језику. Значајно је напоменути да је исти назив имала и новинска кућа Албанаца са Космета у време комунистичке Југославије. Извесно је да то није била случајност и да је за албанску популацију представљала симбол континуитета борбе за еманципацију, док је за неалбанску популацију то била мање значајна „коинциденција“. То је илустративан пример на који начин албански фактор остварује континуитет борбе за националне интересе, чак и у условима изузетно неповољног односа потенцијала моћи. Свакако, ове чињенице не треба „читати“ као ингениозност Албанаца, већ као показатељ неразумевања или пренебрегавања реалности југословенских власти.

Чланство Покрета настојало је да национално еманципује сународнике у отаџбини, који су због недостатка школа, лоше економске ситуације и свеprisутне заосталости, били „помирени“ са оваквим начином живота, јер за боље и нису знали. Таквом стању је свакако допринела и политика Порте која је пропагирала ставове да је свим муслиманским народима довољно да имају арапско писмо и турске школе (Драшкић, 2000: 17-43). Човек не може да избегне, више него очигледну, корелацију са догађајима током деведесетих година прошлог века, када је дијаспора имала велику улогу у јачању екстремизма Албанаца на Косову и Метохији, као и у Северној Македонији. Може се констатовати да већ сам начин формирања покрета Рилиндјауказује на једну од константи албанске стратешке културе. Реч је о јединственом стратешком приступу и деловању дијаспоре и матице на реализацији националних интереса.

У односу на друге народе Балкана, Албанци су са деценијама закашњења започели процес националног буђења. За то постоји и значајно „оправдање“. Као већински муслимански народ имали су значајне привилегије у оквиру Османског царства, нарочито након што су Срби подржали Аустријанце у рату против Порте пред крај 17. века (Барт, 2001: 50-61; Благојевић, 2019б: 94-95). Подсећања ради,

српски патријарх Арсеније Чарнојевић је испословао споразум са Бечом да насели Србе преко Саве и Дунава, чиме је почео вишевековни процес исељавања Срба са територије Космета. Значајно је напоменути да је ова депопулација територије Косова и Метохије представљала изазов за албански фактор и шансу да обезбеди контролу над плодном земљом у којој су оскудевали. И у овој чињеници треба тражити „оправдање” за „спутаног превеликом везаношћу за турски олигархијски систем” Албанаца (Борозан, 1995: 5). У овом историјском периоду Албанци показују нову димензију сопствене стратешке културе, а то је својеврсна посвећеност према контроли и уређењу „националне” територије, што је њихова значајна константа спољнополитичког и безбедносног деловања. Не треба занемарити ни чињеницу да се „везаност” Албанаца за Отоманску империју може сагледавати и из контекста њиховог непосредног стратешког окружења. Наиме, они су у потпуности окружени грко-словенским становништвом, што подразумева и другачију етногенезу, језик, културу и веру. Све то резултирало је донекле разумљивим неповерењем и конзервативном националном политиком.

Ипак, процес националног буђења Албанаца имао је неколико деценија релативно константан развој. Почетак велике источне кризе, Руско-турски рат и устанак албанског католичког племена Мирдита у централној Албанији 1878. године, убрзала је процес формирања самосвести албанског народа. Одредбе Санстефанског мира навеле су албанске прваке да интервенишу код Порте, јер су сматрали да је део националних територија Албанаца неправедно препуштен другим народима. Будући да Дунавској монархији и Немачкој није одговарало ширење утицаја Русије на Балкану, убрзо се организује Берлински конгрес, чији је циљ био ревизија Санстефанског мира. Само три дана пре почетка Берлинског конгреса, основана је тзв. Призренска или Албанска лига, 10. јуна 1878. године, када су се окупили албански прваци, углавном са територија данашње Албаније, Косова и Метохије и Северне Македоније. Будући да је у Лиги било највише паша и бегова који су били под великим утицајем Турске, Порта је у почетку помагала Лигу, јер се процењивало да ће помоћу ње мобилисати албанску популацију за борбу против одредаба Берлинског конгреса. У том контексту треба посматрати и више меморандума које је упутила Призренска лига Берлинском конгресу, у којима се залажу за аутономију у оквиру Отоманске империје. Међутим, у једном писму које је упућено представнику Велике Британије Дизраелију и Бизмарку на Берлинском конгресу, албански прваци се залажу за независност уз образложење да од реке Бојане до Јањине живи један народ са сопственом традицијом, културом и језиком. У овом, Скадарском меморандуму, који формулишу католици, предлаже се независност Албаније. Они наводе да се стицање независности не поверава на реализацију Порти, већ предлажу да се формира међународна комисија која би реализовала тај процес. Такође, истичу да немају ништа против права словенским народима да формира једну или више држава на Балкану, али не на штету националних територија Албанаца (Стојановић, Благојевић, 2017: 120-121).

Анализом деловања албанског фактора поводом источне кризе, може се издвојити неколико карактеристика стратешке културе. Прво је, свакако, заједништво које се манифестовало приликом формирања Призренске лиге, којој

је присуствовало 300 представника албанских племена и виђених људи. То је обезбеђивало и велики легитимитет одлука које су донели међу албанском популацијом где год да су живели, али и дугорочност њихових националних опредељења. Слање два меморандума Берлинском конгресу указује на друго својство албанске стратешке културе, које се укратко може описати као зрело дипломатско деловање и свест о стратешки значајном историјском тренутку., Као муслимани и католици, они Албанци делују само на изглед дивергентно, али суштински настоје да остваре што је могуће више територијалне добити у крајње неповољном стратешком окружењу. Настоје да „тргују” са Портом нудећи им самоуправу у оквиру империје, што свакако представља само фазу у реализацији коначног циља – стварање независне Албаније. На другој страни, „католички” меморандум отворено тражи независност, „подижући себи цену” у замену за балансирање руског утицаја на Балкану и словенског фактора. Наравно да се ови предлози нису озбиљно разматрали на Берлинском конгресу, пре свега због тога што албански фактор није поседовао довољан потенцијал моћи. Међутим, постојање два меморандума недвосмислено указују на „трговачке склоности” албанске стратешке културе, према моделу „ко нуди више” за реализацију националних интереса и уз стратешки оправдану максиму „никада не држати сва јаја у једној корпи”.

Призренска лига је, поред политичке организованости, формирала и добровољачке војне формације. Значајно је напоменути да је турска војска помагала у њиховом наоружавању, уз толерисање одбијања младих Албанаца да служе турску војску. Одредбе Берлинског конгреса су додатно антагонизовале односе Албанаца са суседним хришћанским народима. Ове формације су победиле Црногорску војску у борби за Плав и Гусиње, 1878. и 1879. године, чиме су задржале контролу над наведеном територијом и заслужиле поштовање и респект. Цетиње је, као компензацију за наведене територије, касније добило Улцињ, у чему је посредовала италијанска дипломатија. Једновремено са ангажовањем у граничним сукобима, Призренска лига је вршила прогон Срба са простора Космета, у договору са Турцима, који су толерисали и формирање појединих органа власти Албанаца на територији Косовског вилајета. Међутим, пошто је регулисано питање границе, Турска више није намеравала да толерише деловање Лиге. Porta је упутила војску, коју је предводио генерал Дервиш-паша, с намером да уништи Лигу. Он је то учинио веома ефикасно уз примену сурових метода, 1881. године, што је уједно и крај Прве призренске лиге (Стојановић, Благојевић, 2017: 121-122).

Мапа 1 – Простор који насељавају Албанци око 1900. године
(Извор: Барт, 2001: 13)

У понашању и деловању Албанаца у периоду након Берлинског конгреса могу се сагледати карактеристике стратешке културе које су везане за околности и циљеве када су спремни да употребе војна средства. Јасно је да су Албанци закаснили са дипломатском припремом Берлинског конгреса; његове одредбе биле су адекватне уложеном напору и њиховом потенцијалу моћи. Будући да су реално проценили стратешко окружење, Албанци су, једновремено са стварањем политичке платформе, започели организацију војних снага које ће бити ангажоване на реализацији националних циљева. Управо је то једна од карактеристика албанске стратешке културе; предоминантно су „трговачки” настројени, што значи да политичким и економским средствима настоје да остваре своје циљеве и интересе. Уколико нису у могућности да мирним средствима остваре националне интересе, неће се либити да користе насиље, али само уколико имају обезбеђену подршку великих сила, као што је то био случај са насиљем према Србима на Космету уз „прећутну” подршку турских власти.

После Балканског конгреса, на Балкану је све присутније ширење утицаја Аустроугарске, уз истовремене покушаје Отоманског царства да изврши неоп-

ходне реформе у управи над балканским територијама, али и настојања Италије да ојача утицај са друге стране Јадрана. С друге стране, балкански народи су већ били у својеврсном националном заносу, па су, сваки на свој начин, организовали немире и буне против турске власти. Албанци су се побунили против Турске 1911. године, због настојања да се поново уведе обавеза служења редовне војске, а не башибозука, као што је до тада био случај. У балканским ратовима 1912/1913. године Албанци су углавном били неутрални, надајући се да ће их Словени ослободити од отоманских власти. Овакве процене су се показале као исправне, али је српска, црногорска и грчка војска озбиљно запретила потпуним заузимањем албанских територија током ратних дејстава против турске војске. То је резултирало подршком Дунавске монархије и других западноевропских центара моћи за стварање независне државе Албаније. Може се рећи да је Албанија добила независност, поред осталог, и захваљујући страху Аустроугарске, Велике Британије, Немачке и Италије од територијалних проширења Србије и Црне Горе, иза којих је посебно Беч увек видео интересе Русије (Стојановић, Благојевић, 2017: 121-122; Поповић, 1996: 197-206; Борозан, 1995: 39-60; Драшкић, 2000: 85-89). Значајно је истаћи чињеницу да су и Сједињене Америчке Државе подржавале борбу Албанаца за независност, у чему се посебно истицао амерички председник Вудро Вилсон (*Woodrow Wilson*). Подршка Вашингтона самосталности Албаније била је константна све до 1920. године, када је постало јасно да на њеној територији нема налазишта нафте. Наиме, била је то свесна дезинформација албанске дијаспоре у САД са намером да пружи мотив Вашингтону да подржи Албанију. Након наведеног периода, САД не показују значајнији интересе за Албанију, све до краја хладног рата (Силајџић, 1991: 103-117).

Овај период је најзначајнији у историји Албанаца, јер су добили независност од Порте, без употребе војне силе већ „мудрим“ избором неутралног статуса, што је у складу са њиховим „трговачким“ приступом спољној политици. То је, такође, био и резултат објективне процене сопствених снага и стратешког окружења да немају организовану, спремну и наоружану војску за фронталне сукобе великих размера. а Треба нагласити и значај албанске дијаспоре, која је из Отоманског царства, али и са Запада, доносила значајне и углавном тачне процене стратегијског развоја догађаја. Чињеница је, такође, да је 1911. године угушен устанак Албанаца и да они нису имали времена да се опораве. Чини се да се добијање независности на овакав начин трајно одразило на албански приступ дипломатији, који се дефинитивно може окарактерисати као „трговачки“, у складу са источњачком максимумом „тргуј, али тако да те нико не пазари“ У теоријском смислу сагледавано, овде је реч о класификацији дипломатског преговарања Харолда Николсона (*Harold Geogre Nicolson*) која подразумева поделу на тзв. херојску (ратничку) и трговачку (меркантилну) дипломатију. Први приступ има кључне карактеристике рата, где мора постојати победник и поражени. Трговачки приступ дипломатском преговарању подразумева настојање да се постигне компромисно решење (Благојевић, 2017: 83-84).

Карактеристике албанске стратешке културе

Убрзо након што је Албанија стекла независност избија Први светски рат и она се, поново из нужде, определила за неутралност. Она није поднела велике људске жртве, као Србија или Црна Гора, а није била заинтересована ни за зближавање са Словенима, са којима се и тада спорадично сукобљавала. Углавном су се Албанци ангажовали из заседних дејстава према нижим војним формацијама. На наведене антагонизме недвосмислено су рачунале и велике силе, па су то користиле за реализацију сопствених интереса у региону. Стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, касније и Југославије, умногоме је усложнило албанско деловање на обједињавању „националне територије”, превасходно у несразмери потенцијала моћи две државе. Ипак, Албанци на Космету и у Македонији дигли су се на устанак, који је угушен ангажовањем активне војске (Тасић, 2008: 229-278; 395-469). У погледу „доктринарних начела” ангажовања албанских војних (паравојних) снага, већ у овом периоду се са великом вероватноћом може говорити о формирању карактеристика стратешке културе. Наиме, у „хроничном” недостатку организационе културе и ефикасних институција, Албанци су се определили за коришћење карактеристика земљишта путем ангажовања релативно малих, племенски организованих, војних ефектива за преодоминантно извођење заседних и препадних дејстава, уз ослонац на локално становништво и политичку (војну) подршку матице. Ово својство албанске стратешке културе може се пратити до савременог доба као *modus operandi* самосталног ангажовања албанских војних ефектива.

Након што је фашистичка Италија окупирала је Албанију, Виторио Емануеле III постаје и краљ Албаније, која се до 1943. године налази у њеној империји (Барт, 2001: 215-218). Крах италијанске империје приморао је немачку војнообавештајну службу да, крајем 1943. године, помогне формирање тзв. Друге призренске лиге у намери да се ангажовањем албанског народа надокнади излазак Италије из рата, што представља само један од очигледних настојања да се искористи пројекат Велике Албаније за нацистичке ратне напоре (Барт, 2001: 218-225). Попуна људством СС дивизије Скендербег и СС Ханџар дивизије балистима, који су чинили велика зверства над неалбанским становништвом, указује на континуитет анимозитета Албанаца према Словенима. Када су комунисти преузели власт у Албанији, у новембру 1944. године, Друга призренска лига је престала да постоји. Албанска национална елита је поново учинила грешку и стратегијски везала своју судбину за поражене силе у Другом светском рату, као што је то чинила и са Отоманском империјом. Везивање на пропали пројекат тзв. Призренске лиге, као континуитета борбе за уједињење свих Албанаца у једну државу, само је продубило сукоб са словенским становништвом (Борозан, 1995: 360-369; Стојановић, Благојевић, 2017: 125). Иако се на први поглед може рећи да су у једном периоду Другог светског рата Албанци имали војну организацију која је била у стању да се ангажује у вишим војним формацијама и да ефикасно ратују у фронталној борби, то никако није био случај. Наиме, треба истаћи да су ове јединице биле употребљиване према оперативним процедурама Вермахта и да су њима командовали немачки официри. Иако дисциплиновани, и ратнички

настројени, Албанци су задржали „менталитет башибозука”, јер су имали свест да ратују за туђу империју, као у турско доба. Овакав „ментални код” и деловање албанских војника у немачким војним формацијама само потврђује образац понашања.

После Другог светског рата балисти су, као и после Великог рата, покренули оружану побуну крајем 1944. године, па је југословенска власт увела војну управу на Косову и Метохији. Оружани устанак је трајао до јуна 1946. године, када је побуна угушена, док је у Македонији тек 1948. године искорењен балистички покрет. Комунистичка Албанија је у спољнополитичком погледу мењала ослонце, почевши од СФР Југославије, преко Совјетског Савеза и, од 1953. године, НР Кине. Овде се јасно уочава континуитет, истрајност и усмереност ка реализацији стратешких циљева албанске стратешке културе. Може се рећи да се мењају методе и начини реализовања циљева, у зависности од односа моћи, али се Албанци никада нису мирили са чињеницом да неко други контролише „њихову националну територију”. Друга константа је, свакако и недвосмислено, клијентски однос Албанаца према великим силама.

Постхладноратовски период међународних односа донео је процес интеграције, као последицу глобализације, а на Балкану дезинтеграцију СФР Југославије, или разби-распад, како је то луцидно именовао Милош Кнежевић. Албанија пролази кроз процес трансформације и од најзатвореније европске државе, окружене бункерима, постаје „млада демократија”, са свим изазовима и проблемима као и друге бивше комунистичке државе (Барт, 2001: 233-270; Stutzman, 1996: 1; Доја, 2019: 24-55). Иако никада није изградила функционалне и ефикасне институције државне управе, оптерећена корупционашtvом и организованим криминалом, Албанија се окреће према Западу и пружа политичку и војну помоћ сепаратистима са простора Космета и Северне Македоније. Она се придружује агресији НАТО-а 1999. године, и заједно са побуњеницима са Косова и Метохије формирала копнене снаге и пружала обавештајну и другу подршку Алијанси, ангажујући регуларне војне снаге у пограничном подручју са СР Југославијом (Daalder & O'Hanlon, 2000). Геостратешки простор Албаније, који излази на два мора, значајан је за таласократке интеграције Запада, па је, након периода „кризе институција” Албанија ушла у НАТО након Самита Алијансе у Букурешту 2008. године. Она има и значајне аспирације за чланство у Европској унији, а од 2023. године почиње процес преговора за пријем указујући да је „стопоцентно ускладила” спољну политику са заједничком спољном и безбедносном политиком ове организације (Edvana, 2015: 7-13).

Албанску стратешку културу у униполарно доба међународних односа не означавају нове карактеристике. И даље се ради о друштву које није изградило функционалне институције власти, нити се много одмакло од менталитета „турске касабе” када је реч о односу грађана према држави. Оно што је квалитативна промена у односу на претходне историјске периоде јесте чињеница да су се позиционирали као клијентско друштво глобалном хегемону. Истовремено, распад СФР Југославије и сатанизација српског народа у међународној политици променио је однос снага на Балкану и пружио прилику Албанцима да остваре сопствене националне интересе (Zela, 2013: 637). Албанска стратешка култура

клијентелизма и њена „трговачка” спољнополитичка оријентација добро су се уклопиле у очекивања Сједињених Држава на који начин треба да се понашају њени савезници и партнери. Криза и оружани сукоб на Косову и Метохији још једанпут су потврдили заједништво и активно деловање дијаспоре на лобирању, политичкој и економској помоћи матици, што је једно од основних својстава албанске стратешке културе (Ker-Lindsay, 2009).

Закључна разматрања

Геостратешки услови у којима се формирала албанска стратешка култура током велике источне кризе нису били наклоњени Албанцима. Од отоманске власти „повлашћени” народ у периоду опадања њене моћи, Албанцима је на одређени начин била намењена улога турског савезника против грко-словенске популације, која их је окруживала. Оваква позиција је довела до својеврсног осећаја константне угрожености, што је резултирало недостатком воље за изградњу савезништва у ближем окружењу и „затворености” на спољнополитичком плану.

Због овакве ситуације у ближем стратешком окружењу, Албанци су били „приморани” да траже заштитнике у великим силама, почев од Порте па до Сједињених Држава у савремено доба. Због велике диспропорције у потенцијалу моћи, није претерано рећи да се ради о „клијентском односу” који је стваран између Албаније и великих сила у различитим историјским контекстима. Из таквог, објективног, „клијентског односа” који представља константу албанске стратешке културе, логички следи предоминантно „трговачки” приступ у дипломатском наступу, што је још једно својство њихове стратешке културе. Другим речима, савези са Албанцима трају док постоје и њихови интереси, као и потенцијал моћи савезника, а о савезништвима када су они у питању нема ни говора.

Кључни и обједињавајући фактор свих Албанаца је њихова посвећеност „контроли и уређењу националне” територије, што је значајна константа спољнополитичког и безбедносног деловања и најзначајнија карактеристика њихове стратешке културе. Историјат албанског спољнополитичког и безбедносног ангажовања обележило је настојање да се контролише територија коју они сматрају за своју чему су подређени други национални интереси који су другим народима значајнији, као што су квалитет живота становништва, економски развој, слобода и друго. Извесно је да је оваквом стању допринела и албанска дијаспора, која је увек имала велики утицај на догађања у матици, јер она нема сензибилност према квалитету живота у Албанији. С друге стране, та и таква дијаспора обезбедила је значајну подршку за настојања да се реализују национални интереси, превасходно у стварању релативно позитивног међународног имиџа Албаније на Западу, што је довело до евроатлантских интеграција, као и у економској сфери, што је често последица „прања новца” стеченог њиховим нелегалним активностима, по чему су такође познати.

Делатност Прве и Друге призренске лиге, а неки кажу и Треће, представља отелотворење албанске стратешке културе. Прва и Друга лига биле су везане за

империје у пропадању, док је „трећа“ ослоњена на актуелног глобалног хегемона и евроатлантске интеграције и неупоредиво боље геополитички позиционирана од претходних. Скоро век и по Албанци су демонстрирали велику упорност, конзистентност у напорима и спремност на жртве за реализацију националних интереса и у томе показали заједништво не само у кризним временима, већ и за систематско и градуално јачање спољнополитичких позиција, у складу са већ поменутом максимумом „тргуј, али тако да те нико не пазари“.

Наредна карактеристика њихове стратешке културе се такође може синтетизовати из примера Призренске лиге. Реч је о њиховом приступу употреби војних средстава, за које се код нас често истиче да су примарни у албанској стратешкој култури. Међутим, озбиљнијом анализом њихове спољнополитичке праксе може се констатовати да је реч о нашем стереотипу. Наиме, албанска стратешка култура се преодоминантно оријентише на дипломатска средства и стварање савеза којим су превазилазили недостатак потенцијала моћи. Тек када имају обезбеђену подршку моћних савезника, Албанци су спремни за војно ангажовање, што никако не значи да треба потцењивати њихову ратничку традицију. Због неразвијеног војног професионализма официрског кадра и константно слабо изграђених државних институција, они се често користе политичким насиљем ширих размера. То је још једна од константи њихове стратешке културе, чије основе можемо уочити у пракси турског башибозука до савременог доба. Нажалост, српска популација врло добро зна и памти ову карактеристику албанске стратешке културе и њу не би требало детаљније образлагати. С друге стране, можда у овом чиниоцу стратешке културе и треба тражити разлоге због којих албанско друштво никада није изградило функционалне и ефикасне институције власти.

На крају, треба истаћи важно својство албанске стратешке културе које се често заборавља. Реч је о народу који стратешки промишља и делује. Крунски доказ за ову тврдњу може се наћи у чињеници да готово један и по век можемо пратити реализацију једног стратешког циља – ефективну контролу „националне територије“, применом различитих средстава, у различитим историјским контекстима и различитим интензитетом. То могу само народи који имају склоност стратешком промишљању и деловању, што је можда последица опонашања бившег окупатора Отоманске империје која је имала значајну традицију у том смислу. То је показатељ виталне снаге Албанаца у политичком смислу, која омогућава опстанак и политичку и/или стратешку истрајност. Друго је питање хроничног недостатка моћи, која их је често водила у погрешном правцу приликом избора савезника, који су често били изнуђени, а не плод њиховог стратешког избора, као и код већине малих народа.

Литература

- [1] Барт, П. (2001). Албанци од Средњег века до данас. *Clio*.
- [2] Благојевић, В. (2017). Србија и изазови одбрамбене дипломатије. Институт за стратегијска истраживања и Медија центар Одбрана.
- [3] Благојевић, В. (2019а). Стратешка култура и национална безбедности. Зборник Матице српске за друштвене науке. LXX, № 170 (2). 163–178. <https://doi.org/10.2298/ZMSDN1970163B>
- [4] Благојевић, В. (2019б). Стратешка култура – студија случаја Србија. Војно дело. 71 (8). 93-117. DOI: 10.5937/vojdela1908093B.
- [5] Борозан, Ђ. (1995). *Велика Албанија, порекло – идеје – пракса*. Војноисторијски институт.
- [6] Daalder, I. & O'Hanlon, M. (2000). *Winning Ugly - NATO's War to Save Kosovo*. Brookings Institutions Press.
- [7] Драшкић, С. (2000). *Европа и албанско питање 1830-1921*. Српска књижевна задруга.
- [8] Doja, A. (2019). From the native point of view: An insider/outsider perspective on folkloric archaism and modern anthropology in Albania. *Studia Ethnologica Pragensia*. (2). 24-55.
- [9] Edvana, T. (2015). The European Union Future Enlargement: The Case of Albania. *European Journal of Social Law*, 2 (27). 7-13.
- [10] Gray, Colin S. (1984). Comparative Strategic Culture. *Parameters. Journal of the US Army War College*. XIV (2). 26–34.
- [11] Ker-Lindsay, J. (2009). *Kosovo the Path to Contested Statehood in the Balkans*. I.B.Tauris & Co Ltd.
- [12] Поповић, В. (1996). Источно питање – историјски преглед борбе око опстанка Османске царевине у Леванту и на Балкану. Службени лист и Балканолошки институт САНУ.
- [13] Стојановић, С., Благојевић, В. (2017). Стратешки изазови Косова и Метохије, Политика националне безбедности. 7 (2). 119-141.
- [14] Силајџић, Х. (1991). Албанија и САД кроз архиве Вашингтона. Ослобођење.
- [15] Степић, М. (2019). Геополитички темељи српске стратешке културе. Војно дело. LXXI (8). 166-180. DOI: 10.5937/vojdela1908166S.
- [16] Schwandner-Sievers, S. (2008). Albanians, Albanianism and the Strategic Subversion of Stereotypes, *Anthropological Notebooks*. 14 (2). 47–64.
- [17] Stutzman, L. (1996). To Win the Hearts and Minds: Evangelical Mission Activity in Albania as Global Culture War. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. George Fox University. 16 (3). Article 1.
- [18] Тасић, Д. (2008). Рат после рата - Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918-1920. Утопија; Институт за стратегијска истраживања.
- [19] Zela, G. (2013). Strategic Culture of the Western Balkan States. *Mediterranean Journal of Social Science*. 4 (10). 636-639.

Резиме

Албанска стратешка култура формирала се у специфичним околностима распада Отоманске империје на Балкану. Национално буђење Албанаца је закаснило у односу на остале балканске народе, јер су, као већински муслимански народ, имали привилегије код Порте. Због различитог порекла, језика, вере и културе, Албанци су, чини се, одувек били веома неповерљиви према грко-словенским суседима, што је једна од битних карактеристика њихове стратешке културе. Због тога су често тражили заштиту великих сила ван Балкана, када су падали у клијентски однос према њима. Иако се сматра да је реч о народу који оружаним путем решава своје националне проблеме, резултати указују на то да је њихово пожељно средство за остваривање националних циљева „трговачка“ дипломатија, у складу са максимумом „тргуј, али тако да те нико не пазари“. Тек када се на овај начин не могу реализовати циљеви, они се одлучују за политичко насиље или употребу војних средстава, али само уколико имају подршку и помоћ великих сила.

Једна од значајнијих карактеристика албанске стратешке културе је заједништво, али само када су у питању витални национални интереси, јер за друге циљеве нижег приоритета углавном нису способни да постигну консензус. Када је реч о заједништву, не мисли се само на албанско друштво, већ и на дијаспору, која је од формирања независне Албаније до данас имала значајну улогу у њеној спољној политици и економском развоју, поготово у функцији „прања новца“ нелегално стеченог на Западу. Због тога Албанци никада нису успели да формирају јаке институције власти.

Карактеристике албанске стратешке културе добијају на значају у постхладноратовском периоду међународних односа. Као што је случај и са другим народима који су клијентелистички настројени према великим силама, албанско друштво се веома добро уклопило у очекивања и настојања глобалног хегемона како треба да се понашају његови партнери и савезници. Наравно, распад друге Југославије и сатанизација српског народа у међународној политици допринео је увећању амбиција Албаније и пружио јој прилику да оствари националне интересе.

Ипак, албанска стратешка култура, која је нашла израз у „трговачкој“ спољно-политичкој оријентацији, солидно се позиционирала и у регионалним оквирима. Она се заснива на заједничким интересима Албанаца и бивших југословенских република да се сузбију српски национални интереси, превасходно у погледу статуса Косова и Метохије. Ипак, иако у савремено доба постоје „идилични“ односи између Албаније и евроатлантских сила, албанска стратешка култура задржава опрезност и алтернативност у деловању на међународном плану, према начелу „никада не држати сва јаја у једној кошари“. Блиски односи са Турском, као значајном регионалном силом, и чланство у Организацији исламске сарадње јасно потврђују ову карактеристику албанске стратешке културе.

© 2023 Аутори. Објавило *Војно дело* (<http://www.vojnodelo.mod.gov.rs>). Ово је чланак отвореног приступа и дистрибуира се у складу са лиценцом Creative Commons (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Списак спољних сарадника – аутора
за рецензирање текстова за потребе
издавања часописа *Војно дело* у 2023. години

1. проф. др Владимир Цветковић, Факултет безбедности, Универзитет у Београду;
2. Prof. Andrzej Krzak, Ph.D., Jan Dlugosz University in Czestochowa, Poland;
3. проф. др Младен Вуруна, Факултет за информационе технологије и инжењерство, Универзитет „Унион – Никола Тесла”, Београд;
4. проф. др Јан Марчек, Факултет за пословне студије и право, Универзитет „Унион – Никола Тесла”;
5. Prof. Ole Voe, Ph.D., Norwegian Police University College, Oslo, Norway;
6. проф. др Божидар Форца, Факултет за пословне студије и право, Универзитет „Унион – Никола Тесла”, Београд;
7. Prof. Rudolf Urban, Ph.D., Ambis University, Prague, Czechia;
8. проф. др Драган Јовашевић, Правни факултет, Универзитет у Нишу;
9. Prof. Heinz Vetschera, LL.D, Ph.D., University of Vienna, Austria;
10. проф. др Марко Андрејић, Висока бродарска школа, Београд;
11. Проф. др Милош Шолаја, Универзитет у Бањој Луци, Република Српска, Босна и Херцеговина;
12. проф. др Бранко Тешановић, Факултет за пословне студије и право, Универзитет „Унион – Никола Тесла”, Београд;
13. проф. др Владан Јончић, у пензији, самостални истраживач;
14. проф. др Мирјана Радовић – Марковић, Универзитет Доња Горица, Подгорица, Црна Гора;
15. проф. др Зоран Драгишић, Факултет безбедности, Универзитет у Београду;
16. проф. др Бобан Ђоровић, дипл. инж., Војна академија, Универзитет одбране у Београду;
17. Prof. Danuta Gibas-Krzak, Ph.D., Institute of Political Science, University of Opole, Poland;
18. проф. др Ранко Лојић, Војна академија, Универзитет одбране у Београду;
19. проф. др Миломир Степић, Институт за политичке студије, Београд;
20. проф. др Божидар Бановић, Факултет безбедности, Универзитет у Београду;
21. проф. др Горан Вучковић, Криминалистичко-полицијски универзитет, Београд;
22. проф. др Мирослав Младеновић, Факултет безбедности, Универзитет у Београду;

23. проф. др Срђан Новаковић, Факултет за примењени менаџмент, економију и финансије, Универзитет Привредна академија у Новом Саду;
24. проф. др Саша Мијалковић, Криминалистичко-полицијски универзитет, Београд;
25. проф. др Самед Каровић, Факултет за примењену безбедност, Универзитет Едуконс, Сремска Каменица;
26. проф. др Милан Милошевић, Факултет за пословне студије и право, Универзитет „Унион – Никола Тесла”, Београд;
27. проф. др Драгана Митровић, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду;
28. проф. др Илија Кајтез, Факултет за међународну политику и безбедност, Универзитет „Унион – Никола Тесла”, Београд;
29. ванр. проф. др Срђан Благојевић, Војна академија, Универзитет одбране у Београду;
30. ванр. проф. др Јованка Шарановић, Институт за стратегијска истраживања, Универзитет одбране у Београду;
31. ванр. проф. др Марија Ђорић, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду;
32. ванр. проф. др Јелена Петровић, Војна академија, Универзитет одбране у Београду;
33. ванр. проф. др Зоран Јефтић, Факултет безбедности, Универзитет у Београду;
34. ванр. проф. др Ксенија Ђурић – Атанасиевски, Војна академија, Универзитет одбране у Београду;
35. ванр. проф. др Драган Памучар, Факултет организационих наука, Универзитет у Београду;
36. ванр. проф. др Злате Величковић, Војна академија, Универзитет одбране у Београду;
37. ванр. проф. др Филип Ејдус, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду;
38. ванр. проф. др Михаел Бучко, Војна академија, Универзитет одбране у Београду;
39. ванр. проф. др Ненад Путник, Факултет безбедности, Универзитет у Београду;
40. ванр. проф. др Марјан Маринковић, Војна академија, Универзитет одбране у Београду;
41. доц. др Иван Вулић, Ректорат, Универзитет одбране у Београду;
42. доц. др Дарко Божанић, Војна академија, Универзитет одбране у Београду;
43. доц. др Владимир Ајзенхамер, Факултет безбедности, Универзитет у Београду;

44. доц. др Дејан Инђић, Војна академија, Универзитет одбране у Београду;
45. доц. др Мирослав Терзић, Школа националне одбране „Војвода Радомир Путник”, Универзитет одбране у Београду;
46. доц. др Саша Деветак, Војна академија, Универзитет одбране у Београду;
47. доц. др Марија Поповић - Манчевић, Криминалистичко-полицијски универзитет, Београд;
48. Assistant Professor Andrzej Piotrowski, Ph.D., University of Gdansk, Poland;
49. доц. др Лела Марић, Војна академија, Универзитет одбране у Београду;
50. доц. др Хатиџа Бериша, Школа националне одбране „Војвода Радомир Путник”, Универзитет одбране у Београду;
51. доц. др Негован Иванковић, Војна академија, Универзитет одбране у Београду;
52. доц. др Александар Милић, Војна академија, Универзитет одбране у Београду;
53. доц. др Јелена Давидовић – Ракић, Филозофски факултет, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици;
54. доц. др Ненад Комазец, Војна академија, Универзитет одбране у Београду;
55. доц. др Дејан Стојковић, Војна академија, Универзитет одбране у Београду;
56. Samir Rawat, Ph.D., Military Mind Academy, Pune, India;
57. др Александар Фатић, научни саветник, Институт за филозофију и друштвену теорију, Универзитет у Београду;
58. др Миљан Милкић, виши научни сарадник, Институт за стратегијска истраживања, Универзитет одбране у Београду;
59. др Владимир Трапара, виши научни сарадник, Институт за међународну политику и привреду, Београд;
60. др Срђан Кораћ, виши научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд;
61. др Далибор Денда, виши научни сарадник, Институт за стратегијска истраживања, Универзитет одбране у Београду;
62. др Душан Пророковић, научни сарадник, Институт за међународну политику и привреду, Београд;
63. др Небојша Николић, научни сарадник, Институт за стратегијска истраживања, Универзитет одбране у Београду;
64. др Небојша Вуковић, научни сарадник, Институт за међународну политику и привреду, Београд;
65. др Мирослав Митровић, научни сарадник, Институт за стратегијска истраживања, Универзитет одбране у Београду;
66. др Милан Игрутиновић, научни сарадник, Институт за европске студије, Београд.

RELIABILITY AND FACTORIAL VALIDITY OF THE CONSTRUCTED SCALE FOR ASSESSING JOB SATISFACTION OF PROFESSIONAL SOLDIERS OF THE SERBIAN ARMED FORCES*

Dejan Ž. Nikolić**

Достављен: 30. 12. 2023.

Језик рада: Енглески

Кориговано: 05. 02. и 02. 03. 2024.

Тип рада: Оригинални научни рад

Прихваћен: 11. 03. 2024.

DOI број: 10.5937/vojdelo2304001N

The aim of this research is to verify the reliability and factorial validity of the constructed scale for the evaluation of job satisfaction of professional soldiers. The constructed scale consists of seven subscales. An initial version of the survey contained the total of 49 items, including five socio-demographic questions. Empirical verification covered the sample of 157 professional soldiers of the Guard. The analysis of metric characteristics, reliability of items and subscales, and the factorial validity of theoretically presumed scale for the evaluation of job satisfaction of professional soldiers, was carried out by analysing internal congruence of subscales and factorial analysis. After the analysis has been concluded, a scale was derived that contains 33 items. The factorial analysis has offered 7 factors with explained variance of 70.945%. It was determined that the reliability of the empirically obtained subscales was satisfactory: Emoluments (5 items; $\alpha=0,840$), superior officer (5 items; $\alpha=0,897$), work load (4 items; $\alpha=0,818$), job category (7 items; $\alpha=0,919$), prospect for career advancement (4 items; $\alpha=0,901$), working environment conditions (4 items; $\alpha=0,862$) and interpersonal relations (4 items; $\alpha=0,820$). As a whole, the constructed scale enables a reliable and valid evaluation of professional soldiers' job satisfaction, and it is suitable to be applied for research purposes.

Key words: *human resources, management, work environment, work load, career advancement.*

* The research was published in the framework of a doctoral thesis titled "The influence of job satisfaction on the fluctuation of professional soldiers of the Serbian Armed Forces" produced at the Military Academy in Belgrade.

** Serbian Armed Forces, The Guard, Belgrade, the Republic of Serbia, ana65@ptt.rs, <http://orcid.org/0009-0007-8233-9647>.

Introduction

In last twenty days, many armed forces have carried out a transition of the manning system from recruitment system to full professional composition. That has resulted in placing focus on the concept of job satisfaction due to its pronounced impact on absenteeism and fluctuation of professional soldiers. If we add that the recruitment and retention of professional soldiers in the Serbian Armed Forces has become ever harder, we realise that the retention of the existing professional soldiers is becoming ever more important task (Đokić i Ignjatijević, 2020).

In principle, the rights and obligations of the fixed term contract of the system of defence and other work organisations in Serbia are the same or similar, and they can be easily compared. A professional soldier who decides to leave the Serbian Armed Forces resolves his status in a short time period. In other words, he is not obliged to remain in the system throughout his contract, hence the termination of the contract cannot have any legal ramifications for him.

However, for the Serbian Armed Forces, as an organisation, the consequences of a great personnel outflow might be dramatic, both in financial terms, and in terms of accomplishing their missions and tasks, which leads to the conclusion that it is important to know which aspects influence the job satisfaction of professional soldiers. This type of problem is underscored by a conducted research where “the satisfaction with the organisation where the respondents are employed got the lowest score” (Bojičić, Pavlović i Stojanović-Višić, 2018: 367).

It can be said that learning about professional soldiers' job satisfaction and factors that affect it can be a key for daily behaviour guidance of professional soldier at their work places, and viewed in the long run, it enables maintaining the Serbian Armed Forces and its members within the frame of the strategic plan (Višački i Šaranović, 2014). Because of that “the satisfaction and motivation are becoming the main management's preoccupation in an organisation (Pavlović and Marković, 2014: 302).

Job satisfaction

When we speak about job satisfaction we usually refer to the attitude of the employees. According to Robbins and Judge (2017), job satisfaction is “a positive feelings about one's job resulting from an evaluation of its characteristics” (pg. 119).

Hulin and Judge (2003) noticed that the attitude of employees regarding job satisfaction depends on multidimensional psychological responses that have cognitive (evaluative), affective (emotional), and behavioural components. That is why researchers perceive job satisfaction from two points of view: Determining influencing factors and analysis of consequences that it has for employees and organisations (Pavlović and Marković, 2014).

With regard to measuring job satisfaction, there are disagreements among researchers, i.e. there are different perceptions of the interpretation of this phenomena (Adamopoulos, 2022). A question arises whether it is right to measure it using one global indicator or it is necessary to derive a composite measurement of satisfaction

with key aspects of work from various factors (Carvajal and Popovici, 2018; Robbins and Judge, 2017). Of course, the first way is easier but it does not refer to specific aspects of job satisfaction, i.e. it does not provide information which enable defining appropriate measures to create a good plan for the management of professional soldiers' organisational behaviour (fluctuation, absenteeism...).

Up till now, researchers have defined a general degree of job satisfaction gained by employees, but not the aspects of work that they like or dislike (Barbu, 2020). We can agree that the evaluation of employee's job satisfaction is a complex sum of many discrete elements, which cannot be observed from the very definition of job satisfaction (Robbins i Judge, 2017).

Through researches conducted so far factors of job satisfaction have been grouped in two categories: personal and organisational factors of job satisfaction (Bešlić i Bešlić, 2008; Franceško i Mirković, 2008; Pavlović i Marković, 2014).

For Spector (1997), organisational factors are: salary, promotion, management, benefits, incentives, work procedures, colleagues, nature of work, communication. Our authors (Franceško i Mirković, 2008) classify the following factors as organisational: work by itself, rewarding system, pleasant work environment, work colleagues and organisational structure. According to Abhishek and Locke (2006), the factors of job satisfaction are: Work, salary, promotion, colleagues, supervisor, top management, benefits and policies.

According to Robbins and Judge (2017) the main cases of job satisfaction are: job conditions, personality, pay and corporate social responsibility. They underline that social support, interaction with colleagues outside the workplace and managers play an important role in the creation of attitude regarding job satisfaction.

By analysing literature and available research we can establish that, despite the long history of research conducted regarding this matter, there are still questions on relative contribution of different factors of job satisfaction. In the said literature, the respondents were not servicemen. Additional motive for this research, apart from the specificities of the workplace, is the specific situation that our state has been facing for several decades now - the existence, and then the abolition of mandatory conscription, not so distant wars in the territory of former SFRY, continuous tensions in the southern province, accelerated armament and equipment of the states in the region, and the existence of war hotspots in the world.

Dimensions of Job Satisfaction

In theory, there are different classifications of factors that influence job satisfaction, having in mind that it has always been a topical issue in the study of organisational behaviour. The starting point of this research in determining dimensions that affect job satisfaction is the research done by Lee, Yang and Li (2017). Starting from Minnesota survey on job satisfaction combined with available relevant studies on job satisfaction, they conducted a thorough and precise research on constitutive dimensions of job satisfaction from a micro-perspective. On the basis of their study, and in combination with previously mentioned research, this paper defines the following dimensions of job

satisfaction: emolument, superior officer, work load, interpersonal relations, prospect for career advancement, very type of work, and working environment.

Emolument. A research done by Abuhashesh, Al-Dmour and Masa'deh (2019) underlines that wages in relation to the nature of job, organizational culture, and training is the most important factor that influences job satisfaction and employee performance. The amount of salary, as one of the most influential factors of job satisfaction is detected in certain number of conducted research (Lorber and Savič, 2012; Mumin and Iddrisu, 2022; Sija, 2021; Skalli, Theodossiou and Vasileiou, 2008; Vidić, 2009). The result of the research conducted in 2014 among members of the Ministry of Defence and Serbian Armed Forces, reflects their dissatisfaction with their material status (Višački and Šaranović, 2014).

Superior Officer. Support, communication and superior's demeanour can have a negative effect on professional soldiers' job satisfaction. A research conducted in United States Armed Forces showed that job satisfaction is influenced to a largest extent by the quality of superior officer and work load (Sanchez, Bray, Vincus and Bann, 2004).

Research results about the impact of constructive and destructive leadership on job satisfaction among Swedish soldiers showed that constructive leadership correlates significantly with job satisfaction (Brandebo, Osterberg and Berglund, 2019). Recent research also point to strong interconnection between *manager* variable and *job satisfaction* variable (Herminingsih, 2017; Quek, Thomson, Houghton, Bramley, Davis and Cooper, 2021; Kazimi, Khan and Shorish, 2023; Limpo and Junaidi, 2023; Nguon, 2022).

Work Load. Too much work load is often noted as a source of job dissatisfaction. In their study Amir and Hussain (2018) confirm that job satisfaction is greatly influenced by work load.

Interpersonal relations. Interpersonal relations are extremely important for employees, which has been supported by numerous conducted research (Đorđević, Milanović and Stanković, 2021; Sypniewska, 2014; Videnović, 2012). At work, people tend to work in groups that have a common purpose (Robbins and Judge, 2017). If, at that, we have in mind our collectivist culture, the influence of a pleasant social atmosphere and absence of conflicts, interpersonal relations represent a significant factor of employees' job satisfaction (Videnović, 2012).

Prospect for Career Advancement. A research conducted in 2014 indicated dissatisfaction of MoD and SAF members with the impossibility of personal development and career advancement (Višački and Šaranović, 2014). In its study, Sija (2021) shows that career development has the strongest connection to job satisfaction, while Gartner (1999) determines in his research that there is a considerable interconnection between the prospect for career advancement and job satisfaction.

Type of Job. "Jobs are perceived as interesting if they provide opportunities for additional training, independence and control of others, and variety" (Robbins and Judge, 2017, pg. 127). The study conducted among officers of Chinese armed forces indicated that career calling significantly and positively correlates with job satisfaction (Peng, Zhang, Zheng, Guo, Miao and Fang, 2020). This is confirmed by a research carried out among Nigerian police officers (Obodo, Okonkwo and Aboh, 2019).

Working Environment. Job satisfaction is influenced by employees' perception of different physical aspects of working area (Tomovska, Stefanovska, Ralev and Krliu, 2014). Although in a research conducted by Perić, Dramićanin and Sančanin (2019) the respondents were not military or police personnel, the similarity with this population of respondents is the hierarchical structure of management. The results of their research about job satisfaction of employees of "Radan" Hotel lead to the conclusion that work environment strongly correlates with job satisfaction (Perić, Dramićanin and Sančanin, 2019).

Subject and Aim of Research

The aim of this research was to verify the reliability and factorial validity of the constructed scale for the evaluation of job satisfaction of professional soldiers.

Population and Sample

Data used in this paper are a part of research conducted for a doctoral thesis titled "The influence of job satisfaction on the fluctuation of professional soldiers of the Serbian Armed Forces" in the period from 15th August to 30th September 2023.

The research was carried out on a sample of 157 professional soldiers from units of the Guard of the Serbian Armed Forces. The sample consisted of professional soldiers whose employment relationship with the Serbian Armed Forces started on 1st August 2022, since it is considered that 12 months is the minimal time to establish attitude towards the unit and superior officers (Živković, 2019).

The sampling in the units and institutions of the Guard whose members took part in the survey was random, and the respondents were those individuals who were at work at the time of data gathering and who were in the position to participate in the survey. Five respondents were excluded from the survey due to inadequate filling out of the survey which makes the response rate of 96.82%.

The respondents were males (78.7%) and females (21.3%) 40 years of age or younger (84.6% with respect to 15.6% of those older than 40) with secondary education (85.8% with third degree secondary education and fourth degree secondary education, 1.3% with primary education, and 12.5% with university education) who were single (49.3%) or married/cohabiting. Approximately 70% of respondents stated that they had 10 years of service, 24.2% had 10 to 20 years of service, and 6% had more than 20 years of service. The sample is presented on Table 1.

Table 1.
Frequency distribution of demographic characteristics

		Frequency	Percentage	Valid percentage	Cumulative percentage
Sex	Female	33	21,7	21,7	21,7
	Male	119	78,3	78,3	100
	Total	152	100	100	
Age (years)	Up to 20	1	0,7	0,7	0,7
	21 - 25	32	21,1	23,2	23,9
	26 - 30	18	11,8	13,0	37,0
	31 - 35	36	23,7	26,1	63,0
	36 - 40	30	19,7	21,7	84,8
	41 - 45	15	9,9	10,9	95,7
	From 46	6	3,9	4,3	100
	Total	138	90,9	100	
	Non existent	14	9,2		
Marital status	Single	75	49,3	49,3	49,3
	In Community	77	50,7	50,7	100
	Total	152	100	100	
Work experience (in years)	1 - 5	50	32,9	33,1	33,1
	6 – 10	55	36,2	36,4	69,5
	11 - 15	28	18,4	18,5	88,1
	16 - 20	9	5,9	6,0	94,0
	21 - 25	4	2,6	2,6	96,7
	26 - 30	3	2,0	2,0	98,7
	31 - 39	2	1,3	1,3	100
	Total	151	99,3	100	
	Non existent	1	0,7		
Education	Primary school	2	1,3	1,3	1,3
	Secondary school - 3 rd degree	33	21,7	22,0	23,3
	Secondary school - 4 th degree	96	63,2	64,0	87,3
	Other	19	12,5	12,7	100
	Total	150	98,7	100	
	Non existent	2	1,3		

Instrument

The survey that was used contained 5 socio-demographic variables significant for this research. They are categorical. The instrument intended to look into the structure of job satisfaction among professional soldiers of the Guard contains 44 items/claims. The respondents expressed the degree of agreement with each of the given claims on a Likert-type scale (from 1 - strongly disagree, to 5 - strongly agree).

The basis for the creation of subscales (adapted and modified combination of claims) to describe satisfaction with work load level, satisfaction with the prospect for career advancement, and satisfaction with interpersonal relations was taken over from Lee and associates (2017).

Satisfaction with emolument and satisfaction with superior officer was measured using adapted and modified combination of claims taken over from Lee and associates (2017) and Schwepker (2021).

Satisfaction with very type of job was measured using adapted and modified combination of claims taken over from Ali and Anwar (2021), and claims taken over and modified from Lee and associates (2017).

The subscale for the satisfaction with working conditions was created by the author of the research.

Results

As the methodology for developing a survey dictates, after the survey conceptualisation, its design and completed pilot research, the metric analysis of the scale ensues (Cohen and Swerdlik, 2010). Analysis of the reliability of items and subscales and factorial validity was carried out by analysing internal concurrence of subscales and by means of exploratory factorial analysis. To conduct data analysis, programme package SPSS (version 26) was used.

Factorial Analysis

To determine factorial validity of theoretically constructed scale, an exploratory factorial analysis was conducted. It was done by employing principal component analysis and varimax rotation. The value of correlation coefficient of original variables and components that was less than 0.4 (by absolute value) was not taken into consideration in the analysis.

Before the conduct of the analysis, an examination of suitability of data for factorial analysis was carried out. The value of Kaiser-Meyer-Olkin indicators is 0.907, which exceeds recommended value of 0.6 and shows that the matrix is suitable for factorisation (Pallant, 2009). Also, a high value of Bartlett test of sphericity ($\chi^2_{(n=152)} = 4872,833$) with achieved statistical significance ($p = 0,000$) indicates the feasibility of factorisation of the correlation matrix.

Table 2.
Total variance explained (44 items)

Component	Original eigenvalue			Extraction sum of squared loading			Rotation sum of squared loading		
	Sum	Variance %	Cumulative %	Sum	Variance %	Cumulative %	Sum	Variance %	Cumulative %
1	%	Sum	Variance %	Cumulative	38,624	38,624	5,715	12,989	12,989
2	%	Sum	Variance %	Cumulative	7,146	45,770	5,446	12,377	25,366
3	%	4,985	50,755	2,194	4,985	50,755	4,132	9,391	34,756
4	1,947	4,425	55,180	1,947	4,425	55,180	3,807	8,653	43,409
5	1.805	4,102	59,282	1,805	4,102	59,282	3,118	7,086	50,495
6	1,547	3,516	62,798	1,547	3,516	62,798	2,797	6,358	56,853
7	1,278	2,905	65,704	1,278	2,905	65,704	2,422	5,505	62,358
8	1,102	2,504	68,208	1,102	2,504	68,208	1,828	4,155	66,514
9	1,020	2,317	70,525	1,020	2,317	70,525	1,765	4,011	70,525
10	0,946	2,151	72,676						

The factorial analysis of the theoretically constructed scale (44 items) detected the presence of nine components that explain 70.525% variance (Table 2).

Through the initial exploratory factorial analysis it was established that four items (P5, R5, MN5 and MO6) were attached to completely different factors that were not compatible even in terms of content. Apart from the given items, another five items (P4, R1, R6, UR2 and MO4) are loaded to a factor that is not the primary one. Therefore, they were excluded from further analysis (35 items were kept).

A repeated exploratory factorial analysis, after removing (9) unsatisfactory items, identified the presence of 7 factors that explain 70.092% variance. In the repeated factorial analysis the value of Kaiser-Meyer-Olkin indicators was 0.918, and the value of Bartlett test of sphericity was $\chi^2_{(n=152)} = 3778,463$ with achieved statistical significance $p = 0,000$. The repeated exploratory factorial analysis showed that two items (R1, R2) are attached to other dimensions not compatible in terms of content. They were excluded from the following analysis.

After removing unsatisfactory items, another exploratory factorial analysis was carried out that established the existence of 7 dimensions. Seven factors explain 70.945% variance. The value of Kaiser-Meyer-Olkin indicators was 0.921, and the value of Bartlett test of sphericity was $\chi^2_{(n=152)} = 3484,428$ with achieved statistical significance $p = 0,000$ (Table 3).

Table 3.
Total variance explained (33 items)

Component	Original eigenvalue			Extraction sum of squared loading			Rotation sum of squared loading		
	Sum	Variance %	Cumulative %	Sum	Variance %	Cumulative %	Sum	Variance %	Cumulative %
1	13,918	42,177	42,177	13,918	42,177	42,177	4,638	14,055	14,055
2	2,394	7,255	49,432	2,394	7,255	49,432	3,999	12,120	26,175
3	1,841	5,578	55,010	1,841	5,578	55,010	3,194	9,677	35,852
4	1,599	4,847	59,857	1,599	4,847	59,857	3,123	9,463	45,316
5	1,379	4,179	64,036	1,379	4,179	64,036	3,122	9,460	54,775
6	1,233	3,735	67,771	1,233	3,735	67,771	2,810	8,514	63,289
7	1,047	3,174	70,945	1,047	3,174	70,945	2,527	7,656	70,945
8	0,833	2,525	73,471						

Seven factors identified through exploratory factorial analysis after removing 11 items in line with theoretic suggestion in the research. Factor 1 includes items from VP3 to VP9, which refer to satisfaction with the type of job performed by professional soldiers. Factor 2 encompasses items from R2 to R4, R7 and R8 which represent satisfaction with superior officer. Factor 3 includes items UR1, UR3, UR4 and UR5 which refer to satisfaction with work environment. Factor 4 encompasses items from MN1 to MN4 which refer to satisfaction with prospect for career advancement. Factor 5 encompasses items from P1 to P3, P6 and P7 which represent satisfaction with emolument. Factor 6 includes items from MO1 to MO3 and MO5 which relate to satisfaction with interpersonal relations. Finally, factor 7 encompasses items from O1 to O4 which refer to satisfaction with work load. Factor loadings are presented in Table 4.

Table 4.
Rotated matrix of factorial loading

ITEM 1 2			COMPONENT							
			3	4	5	6	7			
1	P1	I believe that my work is adequately paid.						0,693		
2	P2	When I think about the salary that the military pays, I feel that I am not adequately valued.						0,596		
3	P3	Emoluments and benefits are just in our unit.						0,494		
4	P6	The salary is low compared to similar work in other places.						0,798		
5	P7	The salary in the military is lower than in other organisations.						0,799		
6	R2	My superior officer is not interested in his subordinates.		0,676						
7	R3	I like my superior officer.		0,755						
8	R4	My superior officer is fair to his subordinates.		0,854						
9	R7	My superior officer considers ideas and suggestions of his subordinates.		0,834						
10	R8	My superior officers rewards and praises his subordinates.		0,731						
11	O1	As long as I do my job well, I have enough time to dedicate to my family and friends.							0,623	
12	O2	Because of overtime I do not have time for leisure activities.							0,732	

Reliability and Factorial Validity of the Constructed Scale for Assessing Job...

ITEM 1 2			COMPONENT							
			3	4	5	6	7			
13	O3	I am very exhausted by unit procedures.	0,403						0,539	
14	O4	My work load permanently exceeds my endurance.							0,700	
15	VP3	I often find my job to be boring.	0,602							
16	VP4	I am quite satisfied with my current job.	0,674							
17	VP5	I am excited about my job almost every day.	0,695							
18	VP6	I am disappointed with my work place.	0,638							
19	VP7	I feel fulfilled and proud to do this job.	0,779							
20	VP8	Sometimes I feel that my work is pointless.	0,569							
21	VP9	I enjoy my work.	0,632							
22	MN1	As long as I work well, I will have a chance of career advancement.				0,788				
23	MN2	I can improve my capabilities during the process of training.				0,722				
24	MN3	I feel satisfied about the prospect for career advancement in the unit.				0,771				
25	MN4	I can always acquire new knowledge and experience at my work.	-0,45			0,604				
26	UR1	I am satisfied with the level of equipment at workplace.			0,782					

		ITEM 1 2	COMPONENT						
			3	4	5	6	7		
27	UR3	I am satisfied with accommodation in my unit.			0,726				
28	UR4	I am satisfied with quartermaster equipment.			0,835				
29	UR5	I am satisfied with meals provided in the unit.			0,622				
30	MO1	I am satisfied with interpersonal relations in the unit.							0,711
31	MO2	I feel satisfied when working with my colleagues	-0,43						0,560
32	MO3	There are many quarrels among colleagues and avoidance of responsibilities.							0,750
33	MO5	Due to the lack of training of my colleagues I have to make additional efforts in my work.							0,772

Method of extraction: Analysis of main components

Varimax rotation method with Kaiser normalisation

^a Rotation converged in 7 repetitions

Analysis of internal congruence of identified subscales

Internal congruence, i.e. reliability of subscales, is expressed through coefficient Cronbach alpha (α) and it ranges from 0.818 to 0.919 (Table 5). In a general perspective, the reliability of subscales is satisfactory, particularly if we take into consideration the number of items within them.

In Table 5, we can observe very strong correlation among items in the framework of identified subscales. After completed analysis of internal congruence, it can be concluded that the reliability of each subscale is satisfactory. The coefficient Cronbach alpha (α) of the scale for the assessment of professional soldiers' job satisfaction makes the total of 0.684.

Table 5.
Internal reliability of items and subscales after removing 11 items

Subscales	Cronbach alpha (α)	Mean value of correlation among items	Value of correlation of item pairs	Number of item
Emolument	0,840	0,514	0,420 – 0,708	5
Superior Officer	0,897	0,638	0,520 – 0,784	5
Work Load	0,818	0,531	0,449 – 0,649	4
Type of Job	0,919	0,622	0,524 – 0,720	7
Prospect for Career Advancementa	0,901	0,695	0,636 – 0,779	4
Working Environment	0,862	0,613	0,506 – 0,731	4
Interpersonal relations	0,820	0,537	0,404 – 0,674	4

Descriptive analysis of identified subscales

A descriptive statistical analysis (Table 6) was produced at the level of overall scores of job satisfaction subscales. The table shows that the minimum and maximum values match theoretical values. Values obtained by Skewness and Kurtosis indicate that there are not significant deviations from normal distribution. Values M indicate that within the structure of job satisfaction of professional soldiers in the Guard, the respondents are the most pleased with their superior officers ($M=18,697$), type of job ($M=17,842$), while they are the least satisfied with work environment conditions ($M=10,671$).

Table 6.
Descriptive statistics of the scale for the assessment of professional soldiers' job satisfaction

Subscales	N	Min	Max	M	δ	Asymmetry		Kurtosis	
						Statistics	Statistical	Statistics	Statistical
Emolument	152	5,0	25,0	13,651	4,9411	0,160	0,197	-0,493	0,391
Superior officer	152	5,0	25,0	18,697	4,4035	-0,770	0,197	0,465	0,391
Work Load	152	4,0	20,0	12,967	4,3313	-0,191	0,197	-0,729	0,391
Type of Job	152	7,0	35,0	17,842	6,8775	0,470	0,197	-0,390	0,391
Prospect for Career Advancement	152	4,0	20,0	12,842	4,4856	-0,313	0,197	-0,831	0,391
Working Environment	152	4,0	20,0	10,671	4,4001	0,153	0,197	-0,868	0,391
Interpersonal relations	152	4,0	20,0	13,796	3,6509	-0,157	0,197	-0,543	0,391

Discussion

The purpose of this research was to verify the reliability and factorial validity of the constructed scale for the evaluation of job satisfaction of professional soldiers. The results confirmed the seven-dimensional structure of the proposed scale developed after study of relevant literature. The survey itself underwent changes, so the number of items was reduced (from 44 to 33).

The exploratory factorial analysis identified 11 items with unsatisfactory characteristics or they were attached to completely different factors. Therefore, they were excluded from further analysis. After unsuitable items have been excluded, exploratory factorial analysis was conducted and it arrived at seven factors which explained 70.945%. This confirmed the existence of seven dimensions of theoretically presumed scale for the evaluation of job satisfaction. In comparison to six-dimension model of job satisfaction suggested by Lee and associates (2017), this research added another dimension "work environment". The factorial analysis suggests that the greatest contribution was provided by the subscale "type of job", meaning that this

factor explains the greatest portion of the variance (42.177%) of this construct, and it is followed by the subscales "*superior officer, work environment, prospect of career advancement, emolument and work load*". The least contribution is provided by the scale "*interpersonal relations*". This conclusion is not entirely in line with the research results obtained by Lee and associates where *prospect for career advancement* gave the greatest contribution to understanding of job satisfaction, and it was followed by *emolument, type of job, interpersonal relations, superior officer*, while *work load* had the least influence. This discrepancy is reflected in differences between civilian and military organisations (Griffeth, Hom and Gaertner, 2000).

The reliability of empirically obtained subscales was tested using coefficient values Cronbach alpha as the unit of internal consistency. According to Kline (2016), the reliability of "results whose coefficients are about 0.90 are considered as "excellent", and values around 0.80 as "very good..." (pg. 92). On the basis of value coefficient Cronbach alpha, presented in Table 5, it can be concluded that all dimensions of the scale for job satisfaction assessment are highly reliable, meaning that they confirm that the scale is a viable instrument for the assessment of job satisfaction of professional soldiers.

In Table 6, one can observe that minimal and maximal values in all subscales match theoretical values. The analysis of arithmetical average shows positive skewness of "distribution scale "type of job, emolument and work environment". In subscales "superior officer, interpersonal relations, prospect for career advancement and work load" the values of arithmetical average move towards higher values, therefore, they are negatively asymmetric. Values of arithmetical average of the subscales indicate that, within the structure of job satisfaction, professional soldiers of the Guard are the most pleased with their superior officers (M=18.697), type of job (M=17.842), while they are the least satisfied with work environment (M=10.671). The results of arithmetical average of each dimension/subscale of job satisfaction suggest that there is room for the improvement of the level of job satisfaction of professional soldiers in the Guard, especially in the subscales where arithmetical average values are the lowest.

The original contribution to this research is the seventh dimension of job satisfaction - *work environment* which was established and introduced by the author. It should be noted that research subjects were exclusively professional soldiers of the Guard, so that the obtained results cannot be generalised to entire population of professional soldiers of the Serbian Armed Forces. They can be pleased to a greater or lesser extent with some aspects than the entire population of SAF professional soldiers, so the current findings should be interpreted with caution.

The obtained research results represent a sound basis for future research to get reliable and valid instruments for the collection of data on job satisfaction that would refer to entire population of professional soldiers in the Serbian Armed Forces.

Conclusion

The lack of adequate instruments for the assessment of proposed job satisfaction factors to be used for the purpose of reducing the fluctuation of professional soldiers underlines the theoretical and practical significance of this research.

The results show that the proposed subscales possess acceptable metric characteristics, and that they can be used for the evaluation of job satisfaction of professional soldiers.

The exploratory factorial analysis has identified eleven potentially problematic items which empirically do not belong to the expected construct, hence, they were removed from the assessment of the measuring instrument validity. The exploratory factorial analysis verified a latent structure (seven dimensions) of theoretical scale for the assessment of professional soldiers' job satisfaction, and proved factorial validity of measuring instrument.

The internal reliability of the items and subscales was verified by means of analysis of internal congruence which indicated existence of a significant correlation among items of the subscales. As a whole, the constructed scale enables a reliable and valid evaluation of professional soldiers' job satisfaction. It can be concluded that the constructed scale is suitable to be applied in further research of this issue with this population.

The created scale for the assessment of job satisfaction opens possibilities for the examination of suppositions regarding the influence of job satisfaction of professional soldiers on other depending variables of organisational behaviour (fluctuation, absenteeism, productivity, deviant behaviour on the workplace) which bears diagnostic significance in practice. To take appropriate measures and create a good plan for the management of professional soldiers' organisational behaviour, their fluctuation among other, it is certainly necessary to assess their job satisfaction.

Literature

[1] Adamopoulos, I. P. (2022). Job Satisfaction in Public Health Care Sector, Measures Scales and Theoretical Background. *European Journal of Environment and Public Health*, 6(2), 1-12. <https://doi.org/10.21601/ejeph/12187>

[2] Abhishek, S., & Locke, E. A. (2006). Dispositional Causes of Job Satisfaction: Seeking complexity in Job as a Mediator. *Academy of Management Proceedings*, 2006(1), 1-6. <https://doi.org/10.5465/ambpp.2006.27169037>

[3] Abuhashesh, M., Al-Dmour, R., & Masa'deh, R. (2019). Factors that impact job satisfaction and performance among employees in the Jordanian industrial sector. In: Soliman, K. S. (Eds.), *Proceedings of the 32nd International Business Information Management Association Conference, IBIMA 2018 - Vision 2020: Sustainable Economic Development and Application of Innovation Management from Regional expansion to Global Growth* (4285-4305). Seville, Spain: International Business Information Management Association (IBIMA).

- [4] Ali, B. J., & Anwar, G. (2021). Employee Turnover Intention and Job Satisfaction. *International Journal of Advanced Engineering, Management and Science*, 7(6), 22-30. <https://dx.doi.org/10.22161/ijaems.76.3>
- [5] Amir, S., & Hussain, F. (2018). The Effecting Job Security and Work Load on Job Satisfaction of Teachers among heigher Education Institution in Southern Punjab. In: Satapathy, S. (Eds.), *3rd International Conference on Emerging Trends in Engineering, Management and Scineces* (511-518). Peshawar, Pakistan: City University of Science and Information Techmology.
- [6] Armstrong, M. (2014). *Armstrong's Handbook of Human Resource Management Practic* (13 ed.). London: Kogan Page Limited.
- [7] Barbu, D.C. (2020). Motivation and job satisfaction in Military organization. In: Popa, M. (Eds.), *The 15th International Scientific Conference "Defense Resorces Management in the 21st century"* (27-35). Braşov: Regional Department of Defense Resources Management Studies (DRESMARA)
- [8] Bešlić, I. i Bešlić, D. (2008). Zadovoljstvo poslom. *Škola biznisa*, 3, 154-162.
- [9] Bojčić, R., Pavlović, M. i Stojanović-Višić, B. (2018). Zadovoljstvo poslom u EU, Rusiji i Srbiji – komparativna analiza. *Vojno delo*, 70(4), 354-369. <https://doi.org/10.5937/vojdelo1807354B>
- [10] Brandebo, F. M., Osterberg, J., & Berglund, A. K. (2019). The Impact of Constructive and Destructive Leadership on Soldier's Job Satisfaction. *Psychological Reports*, 122(3), 1068-1086. <https://doi.org/10.1177/0033294118771542>
- [11] Carvajal, M. J., & Popovici, I. (2018). Gender, age and pharmacists job satisfaction. *Pharmacy Practice*, 16(4), 1-11. <https://doi.org/10.18549/PharmPract.2018.04.1396>
- Cohen, R. J., & Swerdlik, M. E. (2010). *Psychological Testing and Assessment: An Introduction to Tests and Measurement* (7th ed.). New York: McGraw-Hill.
- [12] Đokić, K. i Ignjatijević, M. (2020). *Zašto ljudi napuštaju sistem odbrane*. Beograd: Beogradski centar za bezbednosnu politiku.
- [13] Đorđević, B., Milanović, S. i Stanković J.(2021). Uticaj zadovoljstva komunikacijom na zadovoljstvo poslom - primer zaposlenih u Republici Srbiji. *Ekonomski horizonti*, 23(2), 173-187. <https://doi.org/10.5937/ekonhor2102173D>
- [14] Franceško, M. i Mirković, B. (2008). *Organizaciono ponašanje - Moć poznavanja organizacionog ponašanja* (1 izd.). Banja Luka: Univerzitet za poslovni inžinjeriing i menadžment.
- [15] Gaertner, S. (1999). Structural Determinants of Job Satisfaction and Organizational Commitment in Turnover Models. *Human Resource Management Review*, 9(4), 479-493.
- [16] Griffeth, R. W., Hom, P. W., & Gaertner, S. (2000). A Meta-Analysis of Antecedents and Correlates of Employee Turnover: Update, Moderator Tests, and Research Implications for the Next Millennium. *Journal of Management*, 26 (3), 463-488.
- [17] Herminingsih, A. (2017). The influence of the Organizational Justice and Trust to the Leaders on Employee Engagement with Job Satisfaction as Intervening Variable. *Archives of Business Research*, 5(2), 56-69. <https://doi.org/10.14738/abr.52.2602>

- [18] Hulin, C. L., & Judge, T. A. (2003). Job Attitudes. *Handbook of psychology: Industrial and organizational psychology*, 12, 255–276. <https://doi.org/10.1002/0471264385.wei1211>
- [19] Kazimi, A. A., Khan, S., & Shorish, I. (2023). The Effect of Servant Leadership Style on Teachers Job Satisfaction. *American Journal of Economics and Business Innovation*, 2(3), 32-43. <https://doi.org/10.54536/ajebi.v2i3.1908>
- [20] Kline, R. B. (2016). *Principles and Practice of Structural Equation Modeling (4th ed.)*. New York: The Guilford Press.
- [21] Kostić, P. (2007). *Psihometrija: Konstrukcija mernih instrumenata*. Kosovska Mitrovica: Filozovski fakultet.
- [22] Lee, X., Yang, B., & Li, W. (2017). The influence factors of job satisfaction and its relationship with turnover intention: Taking early-career employees as an example. *Anales de Psicología*, 33(3), 697-707. <https://doi.org/10.6018/analesps.33.3.238551>
- [23] Limpo, L., & Junaidi, J. (2023). Influence of empowering and ethical leadership on employees' job satisfaction, performance, and organization commitment. *Humanities and Social Sciences Letters*, 11(1), 22-36. <https://doi.org/10.18488/73.v11i1.3241>
- [24] Lorber, M., & Skela-Savič, B. (2012). Job satisfaction of nurses and identifying factors of job satisfaction in Slovenian Hospitals. *Croatian Medical Journal*, 53(3), 263-270. <https://doi.org/10.3325/cmj.2012.53.263>
- [25] Mumin, A. A., & Iddrisu, S. (2022). Employee turnover and job satisfaction: A synthesis of factors influencing employee turnover in institutions of higher learning in Ghana. *International Journal of Educational Policy Research and Review*, 9(4), 104-111. <https://doi.org/10.15739/IJEPRR.22.012>
- [26] Nguon, V. (2022). Effect of Transformational Leadership on Job Satisfaction Innovative Behavior, and Work Performance: A Conceptual Review. *International Journal of Business and Management*, 17(12), 75-89. <https://doi.org/10.5539/ijbm.v17n12p75>
- [27] Obodo, P. A., Okonkwo, E. A., & Aboh, U. J. (2019). Job Characteristics and Job Satisfaction among Police officers in Enugu Urban. *Practicum Psychologia*, 9(1), 139-157.
- [28] Pallant, J. (2009). *SPSS: Priručnik za preživljavanje (Prevod trećeg izdanja izd.)*. Beograd: Mikro knjiga.
- [29] Pavlović, M., & Marković, D. (2014). Teorijski pristup zadovoljstvu poslom i motivaciji zaposlenih. *Vojno Delo*, 66(1), 289-302.
- [30] Peng, J., Zhang, J., Zheng, L., Guo, H., Miao, D., & Fang, P. (2020). Career Calling and Job Satisfaction in Army Officers: A Multiple Mediating Model Analysis. *Psychological Reports*, 123(6), 2459-2478. <https://doi.org/10.1177/0033294119862990>
- [31] Perić, D. (1996). *Operacionalizacija 2*. Beograd: FINEGraf.
- [32] Perić, G., Dramićanin, S. i Sančanin, B. (2019). Employee satisfaction in Hotel Industry: The case of Hotel Radan in Prolom Banja. *BizInfo*, 10(2), 25-41. <https://doi.org/10.5937/bizinfo1902025P>
- [33] Quek, S. J., Thomson, L., Houghton, R., Bramley, L., Davis, S., & Cooper, J. (2021). Distributed leadership as a predictor of employee engagement, job satisfaction

and turnover intention in UK nursing staff. *Journal of Nursing Management*, 29(6), 1544-1553. <https://doi.org/10.1111/jonm.13321>

[34] Robbins, S. P., & Judge, T. A. (2017). *Organizational Behavior - Always learning (17th ed.)*. Essex, England: Person Education Limited.

[35] Sanchez, R. P., Bray, R. M., Vincus, A. A., & Bann, C. M. (2004). Predictors of Job Satisfaction Among Active Duty and Reserve/Guard Personnel in the U.S. Military. *Military Psychology*, 16(1), 19-35. https://doi.org/10.1207/s15327876mp1601_2

[36] Schwepker, C. H. (2001). Ethical climate's relationship to job satisfaction, organizational commitment, and turnover intention in the salesforce. *Journal of Business Research*, 54(1), 39-52.

[37] Sija, A. (2021). The Influence of Job Satisfaction and its Effect on Employee Turnover Intention in Financial Service Industry of Malaysia. *European Journal of Economic and Financial Research*, 5(1), 31-47. <https://doi.org/10.46827/ejefr.v5i1.1066>

[38] Skalli, A., Theodossiou, I., & Vasileiou, E. (2008). Jobs as Lancaster Goods: Facets of Job Satisfaction and Overall Job Satisfaction. *The Journal of Socio-Economics*, 37(5), 1906-1920. <https://doi.org/10.1016/j.socec.2008.04.003>

[39] Spector, E. P. (1997). *Job Satisfaction: Application, Assessment, Causes, and Consequences*. Thousand Oaks, California: SAGE Publications Inc. <https://doi.org/10.4135/9781452231549>

[40] Sypniewska, B. A. (2014). Evaluation of Factors Influencing Job Satisfaction. *Contemporary Economics*, 8(1), 57-72. <https://doi.org/10.5709/ce.1897-9254.131>

[41] Tomovska, A., Stefanovska, M., Ralev, M. i Krliu, V. (2014). Workspace as a factor of Job Satisfaction in the Banking and ICT Industries in Macedonia. *Serbian Journal of Management*, 9 (2), 159-171. <https://doi.org/10.5937/sjm9-6347>

[42] Videnović, S. D. (2012). Najvažniji faktori uticaja na ljudske resurse. *Tokovi osiguranja*, 3, 48-56.

[43] Vidić, T. (2009). Zadovoljstvo poslom učitelja u osnovnoj školi. *Napredak*, 150(1), 7-20.

[44] Višački, T., & Šaranović, J. (2014). Sociodemografske varijable kao determinante zadovoljstva poslom zaposlenih u vojnoj sredini. U: Papić, Lj. (ured.), *17th International Conference Dependability and Quality Management (735-742)*. Belgrade: Istraživački centar DQM, Prijedor, Srbija.

[45] Živković, A. (2019). *Organizacijski aspekti i apsentizam kao prediktori fluktuacije zaposlnika*. Doktorski rad. Osijek: Ekonomski fakultet

Summary

In last twenty days, many armed forces have carried out a transition of the manning system from recruitment system to full professional composition. That has resulted in placing focus on the concept of job satisfaction due to its pronounced impact on absenteeism and fluctuation of professional soldiers. It can be said that learning about professional soldiers' job satisfaction and factors that contribute to it can be a key for daily behaviour guidance of professional soldier at their workplaces, and viewed in the long run, it enables maintaining the Serbian Armed Forces and its members within the frame of the strategic plan (Višački i Šaranović, 2014).

The aim of this research was to verify the reliability and factorial validity of the constructed scale for the evaluation of job satisfaction of professional soldiers. The constructed scale assesses job satisfaction of professional soldiers through seven different dimensions: emolument, superior officer, work load, interpersonal relations, prospect for career advancement, working environment and the very type of work.

In the research the used survey contained 5 socio-demographic variables significant for this research. They are categorical. The instrument intended to look into the structure of job satisfaction among professional soldiers of the Guard contains 44 items/claims. The respondents expressed the degree of agreement with each of the given claims on a Likert-type scale (from 1 - strongly disagree, to 5 - strongly agree).

The data used in this paper are a part of research conducted for a doctoral thesis titled "The influence of job satisfaction on the fluctuation of professional soldiers of the Serbian Armed Forces" in the period from 15th August to 30th September 2023.

The research was carried out on a sample of 157 professional soldiers from units of the Guard of the Serbian Armed Forces. The sample consisted of professional soldiers whose employment relationship with the Serbian Armed Forces started on 1st August 2022.

The analysis of metric characteristics, reliability of items and subscales, and the factorial validity of theoretically presumed scale for the evaluation of job satisfaction of professional soldiers, was carried out by analysing internal congruence of subscales and factorial analysis. To conduct data analysis, programme package SPSS (version 26) was used.

After the analysis has been concluded, a scale was derived that contains 33 items. The exploratory factorial analysis has identified eleven potentially problematic items which empirically do not belong to the expected subscale, hence, they were removed from the assessment of the measuring instrument validity. The exploratory factorial analysis verified a latent structure (seven dimensions) of theoretical scale for the assessment of professional soldiers' job satisfaction, with explained 70.945% of variance, and proved factorial validity of measuring instrument. The internal reliability of the subscales was verified by means of analysis of internal congruence which indicated a very strong correlation among items of the subscales. Emoluments (5 items; $\alpha=0,840$), superior officer (5 items; $\alpha=0,897$), work load (4 items; $\alpha=0,818$), job category (7 items; $\alpha=0,919$), prospect for career advancement (4 items; $\alpha=0,901$), working environment conditions (4 items; $\alpha=0,862$) and interpersonal relations (4 items; $\alpha=0,820$). As a whole, the constructed scale enables a reliable and valid evaluation

of professional soldiers' job satisfaction, and it is suitable to be applied for research purposes.

To take appropriate measures and create a good plan for the management of professional soldiers' organisational behaviour, their fluctuation among other, it is certainly necessary to assess their job satisfaction. The created scale for the assessment of job satisfaction opens possibilities for the examination of suppositions regarding the influence of job satisfaction of professional soldiers on other depending variables of organisational behaviour (fluctuation, absenteeism, productivity, deviant behaviour on the workplace) which bears diagnostic significance in practice. The results of this research suggest that there is room in all subscales/dimensions for the improvement of the level job satisfaction of professional soldiers in the Guard, especially in the segment that refers to work environment and prospec for career advancement.

© 2023 The Authors. Published by Vojno delo (<http://www.vojnodelo.mod.gov.rs>). This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

THEORETICAL STARTING POINTS IN CONSIDERING THE CONCEPT OF ASYMMETRIC WARFARE

Igor I. Barišić*
Milinko S. Vračar**

Достављен: 25. 09. 2023.

Језик рада: Енглески

Кориговано: 17. 10. 2023. и 30. 10. 2023.

Тип рада: Прегледни рад

Прихваћен: 08. 11. 2023

DOI број: 10.5937/vojdelo2304022B

The issue of the concept of asymmetric warfare is extremely important for modern military theoretical thought, since modern wars are based on the asymmetric strategic relationship of the conflicting parties. The previous concepts of irregular warfare, which dealt with the problem of asymmetry, such as guerilla, insurgency or partisan warfare, do not provide a complete insight into the complex nature of the strategic relationship of the asymmetric opponents. They arise from a one-sided view of the weaker actor in a conflict. The lack of a one-sided approach in the aforementioned concepts can be overcome through the concept of asymmetric warfare, which allows a consideration of both parties in a conflict; this is exactly the analytical value of this concept compared to the previous ones. However, due to its theoretical incoherence, the concept of asymmetric warfare is often criticized for having a small value in use. Therefore, the objective of this paper is to present the essential characteristics of this concept, where Clausewitz's views on war can certainly be used, as well as the mentioned concepts of irregular warfare, and also different views on asymmetric warfare, developed after the Cold War.

Key words: *theory, war, warfare, asymmetry, guerilla, insurgency, terrorism*

* University of Defence in Belgrade, Strategic Research Institute, Belgrade, the Republic of Serbia, igor.barisic@va.mod.gov.rs, <https://orcid.org/0000-0003-4593-9196>

** University of Defence in Belgrade, Strategic Research Institute, Belgrade, the Republic of Serbia, <https://orcid.org/0000-0002-2851-1043>

Introduction

The concept of asymmetric warfare is based on the belief that a victory in war can be won by shifting a conflict from the military to other dimensions of war by exploiting one's strengths, and the opponent's weaknesses. Such an approach makes it possible to win against a far comparatively weaker opponent. Regardless of the fact that use of force remains the main content of war, this concept focuses more on the political, ideological and sociological aspects of war. The fundamental theoretical assumptions of this concept are found in Clausewitz's conceptualization of war, so his theory will be discussed in the first part of the paper. In the following part, several of the most important concepts of unconventional (irregular) warfare, such as guerilla warfare, insurgency and terrorism, will be analysed in order to identify theoretical similarities and differences with the concept of asymmetric warfare. In the third part of the paper, the most important theoretical ideas and models of asymmetric warfare have been discussed in order to identify the essential characteristics of this concept.

Clausewitz's conceptualization of war as a theoretical foundation

Despite many definitions of war, the most complete and essential understanding of war is related to the theoretical thought of the Prussian general and theorist from the 19th century, Carl von Clausewitz. Considering the very essence of war, Clausewitz notices that every war has a dual nature, the objective one, which is permanent, unchanging and common to all wars, and the second, subjective one, which is variable and unique to each individual war. In the theory of modern strategic studies, precisely due to its changeability, the subjective nature is also called the "character of war" (Gray, 2007a: 24). While the objective nature of war contains unchangeable elements, which Clausewitz metaphorically calls the "miraculous trinity", then, the "climate" and the "fog of war", as well as "friction" (See: Clausewitz, 1976), the "character of war", on the other hand, represents a set of transitory, conditioned and change-prone characteristics. They are specific to a certain historical period in which war takes place, and are mostly related to the way force is used (Sheehan, 2007: 216).

Clausewitz viewed war not as an isolated armed conflict, but as an instrument of politics. He explained the instrumental subordination of war to politics using the metaphors "logic of war" and "grammar of war" (Herberg-Rothe, 2007: 151-152). The "logic of war", in fact, represents a set of imperatives and principles that characterize political relations between the conflicting parties and define the conceptual limitations of strategy (use of force), through the formulation of the purpose of war, the scope and size of war efforts, the scope and intensity of armed violence. The "grammar of war", or the manner of waging war, on the other hand, is a set of generally accepted military principles, rules and procedures on whose basis the engagement of armed forces in war is managed. It is recognized in military doctrines, manuals and publications, and

also in unwritten, experiential norms that are implemented in military organizations (Echevarria, 2007: 5).

Since war is a complex social phenomenon, the "grammar of war" cannot be reduced only to an armed struggle, as the only content of war. Such an approach to understanding war neglects the logistic, economic, political, informational and socio-cultural context of conflict. A narrow view of war, only through the prism of its military dimension, i.e. use of force, as a rule causes an ineffective strategy, i.e. the defeat of the party that views conflict in this way, regardless of the performance of its military component on the battlefield (Gray, 2007b: 32-33). Namely, the history of warfare shows that war is not only a conflict in the military dimension, although this segment is fundamentally important (Browning, 2002: 2). There are many cases in which the military superior party in a conflict is defeated by the other party that has waged war in all dimensions, aiming to achieve political, and not only military effects (Gray, 2007b: 33). In this regard, the previous considerations point to two main categories of warfare: regular (conventional) and irregular (unconventional). Their essential difference is reflected in the manner force is used. Unlike conventional warfare, in which force is mainly used offensively with the aim of destroying the military capacities of the adversary, in irregular warfare, force is used in a limited way, as a means of exhausting the enemy. The weaker party in a conflict achieves political effects by avoiding confrontation and defeat in the military dimension of war (Gray, 2007c: 44-45). Such a way of using force is considered asymmetric and does not comply with the traditional rules of engagement of regular armed forces.

The evolution of irregular (unconventional) warfare

Regardless of clearly visible differences between regular and irregular manner of warfare, military theory on this issue is still not sufficiently developed. This is confirmed by different views on this issue, contained in many concepts of irregular warfare, such as partisan and guerilla warfare, then in the concepts of the so-called small wars and low-intensity conflicts, insurgency and terrorism. Such a theory problem generates the need for a more detailed explanation of the mentioned concepts in order to understand the evolution of irregular warfare.

Guerilla warfare is considered the oldest form of irregular warfare. In military theory, the term "guerilla" was first mentioned during the Napoleonic Wars, to refer to the activities of Spanish and Portuguese rebels in the Iberian Peninsula against the regular French Army. Today, it is most often used to denote the form of warfare of the military weaker party in a conflict, which, by choosing the way, place and time of attack, tries to retain the initiative, while at the same time avoiding a direct armed conflict with the military superior opponent (Huntington, 1962: xvi). Thus, the military victory of a stronger opponent is challenged, and measures are undertaken towards its exhaustion and weakening (Kalyanaraman 2003: 172). In addition to the term "guerilla warfare", another

term started to be used – “partisan warfare”, which indicated the same problem. This type of warfare has most often meant independent and isolated activities of units of a quasi-military and semi-regular character, carried out deep inside the enemy territory with the aim of exhausting the opponent (Laqueur, 1976: 148). Out of the European continent, guerilla warfare was implemented by indigenous peoples against colonial armies, avoiding an open conflict with the military superior opponent. The British officer Charles Callwell called such conflicts “small wars” (Callwell, 1990: 21).

Guerilla warfare was also used during World War I, especially in the Arabian Peninsula. Using their speed, mobility and knowledge of the local terrain, the Arab guerilla forces successfully threatened the distant Turkish military garrisons, their logistic and transport communications (Laqueur, 1976: 179-171). At that time, the Irish model of guerilla warfare also appeared, as a specific way of waging war in urban areas. The Irish Republican Army carried out an armed campaign by terrorist attacks against the police and representatives of the British regime, their collaborators, sympathizers and spies. Thus, classic guerilla activities in rural areas turned into urban political violence, which caused an excessive violent reaction of the British military and police forces, then the cohesion and general mobilization of the Irish people against the British regime, which ultimately led to the fatigue of the British authorities and the public, and the recognition of the Irish independence (Laqueur, 1976: 177-182).

During the 20th century, guerilla warfare gradually evolved to more complex and developed models of unconventional ways of waging war, primarily to insurgency (Krepinevich, 1986: 7), while, along with technological development, especially in the field of information technology, there was the development of terrorism. Thus, insurgency and terrorism became the dominant forms of unconventional warfare at the end of the 20th and the beginning of the 21st century (See: Beriša, Barišić, 2017). What certainly constitutes the common and essential features of insurgency and terrorism are the dominant use of violence for political purposes and secrecy of actions (Marks et al., 2010: 84-85). In the case of terrorism, violence dominates as the “logic” of actions, as the only way to achieve political goals and to force the opponent on political concessions. On the other hand, insurgency uses violence only as one of the available methods (Wieviorka, 1995: 597-606). Unlike insurgency, terrorism is usually separated from wider population, as it does not need its personnel and material support (Crenshaw, 1981: 384), while insurgency often depends on the support of the local population (Marks et al., 2010: 85).

Insurgency should be understood as a multiple more complex and dangerous form of unconventional warfare than terrorism, because it represents a political and military concept in which the struggle for political space between the warring parties is conducted, that is, for legitimacy among the population (McCormick et al., 2007: 322). A particularly effective form of insurgency, which was implemented during the Cold War in China, Cuba and Vietnam, is Mao Zedong’s model of mass mobilization. The essence of this model is the mass mobilization and recruitment of the population. Violence, in this case, is used to create political space, establish control over territory and build counter-state institutions (Marks, 2005: 188-189). The political aspect in this manner of warfare is much more important than the military one, i.e. the focus of war is shifted beyond the military dimension to the political, social and economic dimension (Marks, 2005: 198-199).

Analysing all the previously mentioned forms of irregular warfare, their key characteristic can be noticed - they are all implemented in conditions of marked asymmetry of the power of the conflicting parties. In such a strategic relationship, the weaker adversary is forced to wage war in a way that favours their strengths, while, on the other hand, it exploits the weaknesses of the superior adversary (Gray, 2007a: 246). However, it should be emphasized that none of the considered concepts provides a complete insight into the complex nature of the strategic relationship of asymmetric opponents. They arise from the consideration of a weaker party in a conflict with a comparatively stronger party. However, war is a conflict between two parties of irreconcilable wills; it represents a two-way interactive process, and the explanation of asymmetric warfare requires the knowledge of the strategic reflection and actions of both parties to a conflict. Thus, the lack of a unilateral approach in the aforementioned concepts can be overcome through the concept of asymmetric warfare. By considering the strategic relationship of two conflicting parties of unequal power, this concept provides the necessary theoretical framework for a comprehensive understanding of both the weaker and the stronger actor, through the prism of innovative conceptual solutions in terms of overcoming their weaknesses, and making better use of their strengths.

The origin and development of the concept of asymmetric warfare

In books of classic military thought, asymmetry has most often meant an unequal relationship between the material and human resources of the conflicting parties, their military capacities, war skills, and also political will and fighting morale. However, the first attempts to define asymmetry as a concept of warfare occurred within the US academic and military circles, during the first decade of the 21st century. They were created on the basis of the urgent need of the US Armed Forces to respond to post-Cold War threats from non-state actors, such as Al Qaeda and the Taliban, who challenged their conventional military superiority (Vračar, Tikhova, 2018: 319-324). Such a need has led to generating very different views on the concept of asymmetric warfare, which is confirmed by the use of numerous doctrinal terms, such as "asymmetric threats", "asymmetric actors", "asymmetric means", "asymmetric technique", "asymmetric conflict", "asymmetric warfare", "asymmetric operation", "asymmetric attack", etc. (See: Metz, Johnson, 2001; Buffaloe, 2006; Blagojević, Subotić, 2018; Mitrović, 2017)

The urgency of the need to respond to the threats of unconventional adversaries has led to theoretical inconsistency in the explanation of the concept of asymmetric warfare, which has caused numerous criticisms (See: Blank, 2004; Freedman, 2001:71; Gray, 2002: 14; Lambakis et al., 2002; Stojanović et al., 2019, 15-41). Some theorists believed that warfare has always been asymmetric (Plant, 2008: 6), while others argued that there is nothing new in the concept of asymmetry and asymmetric warfare, since in armed conflicts there have never been completely equal opponents (Gray, 2002: 14). Undoubtedly, asymmetry is a constant determinant of armed conflicts, but the post-Cold War era, including the strong impacts of globalisation and

information revolution, has increased the abilities of the weaker opponents to achieve greater political effects by waging war in all its dimensions and thus challenge the conventional military superiority of the US and other Western military powers. Therefore, the theories of that time, developed on the wave of the idea of new wars, were imbued with attempts to explain the concept of asymmetric warfare.

The German political scientist Herfried Munkler talks about asymmetry at that time as a competition in the speed of actions of the conflicting parties, in which he particularly points out the asymmetry based on strength (*Asymmetrie*), i.e. on the abilities to speed up the pace of combat actions and thereby quickly resolve the war outcome. He also emphasizes the asymmetry based on weaknesses (*Asymmetrierung*), that is, the abilities to slow down the pace of war and prolong its duration. Munkler formulates four main forms of asymmetry: physical asymmetry, which is based on inequality in resources, space, capabilities and technology; doctrinal asymmetry, which is based on differences in doctrines and ways of waging war; asymmetry based on willpower, which is directed towards the collapse and crushing of the will for resistance, and ontological asymmetry, which is considered as a conflict between two systems with different logics of thought and actions (Münkler, 2006).

The US theorists Steven Metz and Douglas Johnson formulated the concept of strategic asymmetry, which they view as a process of maximizing one's advantages and exploiting the opponent's weaknesses in order to gain the initiative and greater freedom of action in relation to the opponent. At the same time, they highlight several dimensions, shapes and levels of asymmetry. In practical terms, strategic asymmetry includes a set of different methods, technologies, values and perspectives that are combined with conventional approaches to warfare (Metz, Johnson, 2001: 5-12).

An important contribution in the attempt to define the concept of asymmetric warfare was made by David Buffalo. According to him, asymmetric warfare is a population-centric and non-traditional manner of warfare between a military superior power and military weak actors. In his model of asymmetric warfare, he points out several important contents, such as assessment of asymmetric threat, implementation of asymmetric operations, cultural asymmetry and assessment of asymmetric costs (Buffaloe, 2006: 15-25).

Asymmetry in armed conflicts is also discussed by the British theorist Lukas Milevski. He believes that every war is asymmetric by its nature and that the essence of every strategy can be reduced to "the generation and exploitation of asymmetry for the purpose of war". According to him, the one who manages to generate the most important forms of asymmetry in relation to the opponent wins a conflict. Depending on the methods of warfare implemented by the conflicting parties, Milevski distinguishes between conventional and unconventional asymmetry, believing that "by creating an effective asymmetry in relation to the opponent, in some space and at a certain time, the effects of one's actions can be multiplied, and the opponent's power can be reduced and limited" (Milevski, 2014: 79-83).

The US theorist John Lewis Gaddis views asymmetry in war as a process of moving a conflict into space or a dimension that is more suitable for the use of one's advantages and exploitation of the enemy's weaknesses (Gaddis, 1981: 80), and Michael Fitzsimmons confirms his views, believing that asymmetry can also be manifested in other dimensions of a conflict (Fitzsimmons, 2019: 96). In the military dimension,

as this theorist points out, asymmetry can be conducted in the form of horizontal escalation, that is, by expanding a conflict to a greater area or through vertical escalation, by increasing the intensity of a conflict (See: Morgan et al., 2008;).

One of the most developed models of asymmetric warfare was offered by the British theorist and officer Jules Eaton. He singles out four main forms of asymmetry. The first form, the so-called asymmetry in configuration, includes inequality between the warring parties in terms of political status, identification of the enemy, organization and logistics, technology and methods of information gathering. He viewed asymmetry in starting points as inequality in culture, political, legal, moral and ethical norms. By asymmetry in stakes, he meant inequality in terms of commitment to goals, determination and perseverance in war. He considered the last form of asymmetry as an inequality in strategy, methods and techniques, which is used to exploit, combine and multiply the effects of all other forms of asymmetry (Eaton, 2002: 54-75).

Despite the fact that there is no single definition of the concept of asymmetric warfare, theorists, as well as military practitioners, share the view that the issue of asymmetric relations in modern armed conflicts is extremely important. Namely, the search for asymmetry is of fundamental importance for warfare (Dunlap, 1998: 1), because an imbalance of forces can create a strategic advantage and thus lead to a final victory (Buffaloe, 2006: 3; Riggs, 2021). Although the previous views on this issue did not give rise to a clear understanding of the mentioned concept, they represent a suitable basis for further research and its improvement based on the already existing models. What can be concluded from these views is that they all come down to understanding the concept by which the conflicting parties of unequal power seek to use their comparative advantages in relation to the enemy's relative weaknesses, whereby the focus of actions of the weaker party is directed to the implementation of unconventional methods of warfare. Such a manner of warfare is usually based on the assumption that a conventionally oriented adversary is organized, trained and equipped to fight an enemy similar to itself, limited in its engagement by certain conventions, rules and customs of war and that, as such, is not ready to wage war in all its dimensions (Mazarr, 2008: 42). Thus, the essence of the concept of asymmetric warfare can be formulated as "organizing, thinking and acting differently from the opponent, with the intention of maximizing one's advantages and exploiting the opponent's weaknesses" (Metz, Johnson, 2001: 5).

Conclusion

Clausewitz's theory of war indicates that war, as a complex social phenomenon, cannot be reduced only to warfare in the military sphere, but also in other dimensions. Any neglect of the mentioned fact, in the end, can cause defeat, regardless of military performance on the battlefield.

The previously analysed forms of irregular warfare, such as guerilla warfare, insurgency and terrorism, do not provide a complete insight into the ways in which multiple inferior adversaries compensate for their resource and military weaknesses and achieve a strategic advantage in an armed conflict. It is exactly the concept of asym-

metric warfare that makes it possible to analyse the opponent from the perspective of their strengths and weaknesses and makes it easier to overcome one's inferiority.

In the first decade of the 21st century, various conceptual ideas regarding the phenomenon of asymmetry arose in military theory, while a theoretical consensus was not reached regarding the unique definition of the concept of asymmetry in armed conflicts. Instead, there is a common understanding of this phenomenon.

In modern military theory, asymmetry is most often explained as inequality in terms of the political and legal status of the actors in a conflict, disproportion in the relative power and capabilities of the warring parties, as well as their strategies and tactics used in a conflict. On the other hand, in military practice, asymmetry is most often understood as the absence of comparison regarding the operational capabilities of the warring parties.

In military theory and practice, the term asymmetry is most often used in the sense of waging war, i.e. asymmetric warfare, denoting the approach by which the warring parties seek to use their comparative advantages in relation to the relative weaknesses of the enemy.

Asymmetric warfare, in the most general sense, includes acting, organizing and thinking differently from the opponent in order to maximize one's advantages, exploit the opponent's weaknesses, take the initiative and gain greater freedom of action. Asymmetric warfare, as a process, can be reduced to generating new and/or exploiting old relative inequalities between the warring parties with the aim of achieving a certain effect of strategic importance.

The previously discussed operationalization models of the concept of asymmetric warfare represent different approaches and views on asymmetry, while their comprehensiveness has only made their applicability in doctrinal practice difficult. However, the analysed models, despite their shortcomings, enable further conceptual abstraction and theoretical improvement, systematization of the most important theoretical assumptions and synthesis of doctrinal practice regarding the phenomenon of asymmetry.

If we accept the position that war and warfare have always been asymmetric, then the search for asymmetry in an armed conflict is an issue of fundamental importance for the warring parties. Therefore, the further development of the concept of asymmetric warfare can be one of the most important problems in military theory and practice.

Literature

[1] Blagojević, V. Subotić, M. (2018). Defence Diplomacy in Strategic Context of Asymmetric Threat to National Security. (in Stanislav Stojanovic eds.) *Asymmetry and Strategy: thematic collection of papers*. Belgrade. Media Centar Odbrana.

[2] Бериша, Х. Баришић, И. (2017). Глобални џихадизам - теоријска полазишта супротстављања претњи. *Српска политичка мисао*, 2/2017, год 23, вол. 52. 265-280.

[3] Blank, S. (2004). "Rethinking the Concept of Asymmetric Threats in U.S. Strategy" *Comparative Strategy* 23, no. 4. 343-367.

[4] Browning, P. (2002). *The Changing Nature of Warfare: The Development of Land Warfare from 1792 to 1945*. Cambridge. Cambridge University Press.

- [5] Buffalo, D. (2006). *Defining Asymmetric Warfare*, Arlington. The Institute of Land Warfare.
- [6] Callwell, C. (1990). *Small Wars: A Tactical Textbook for Imperial Soldiers*. London. Greenhill Books.
- [7] Clausewitz, C. (1976). *On War*, (Howard, M. Paret, P. trans.). New Jersey. Princeton University Press.
- [8] Crenshaw M. (1981). The Causes of Terrorism. *Comparative Politics*, Vol. 13, No. 4, Jul 1981, p. 379-399.
- [9] Dunlap, C. (1998). Preliminary Observations: Asymmetrical Warfare and the Western Mindset, in Matthews, L.J. (eds.). *Challenging the United States Symmetrically and Asymmetrically: Can America be Defeated?*. Carlisle. Strategic Studies Institute. 1-17.
- [10] Eaton J. G. (2002). The beauty of asymmetry: An examination of the context and practice of asymmetric and unconventional warfare from a western/centrist perspective. *Defence Studies*, 2:1, 51-82.
- [11] Echevarria, A. (2007). *Clausewitz and Contemporary War*, New York, Oxford University Press.
- [12] Fitzsimmons, M. (2019). Horizontal Escalation: An Asymmetric Approach to Russian Aggression?. *Strategic Studies Quarterly*, Spring 2019. 95-133.
- [13] Freedman L. (2001). The Third World War?. *Survival* 43, no. 4, 61-88.
- Gaddis, J. L. (1981). Containment: Its Past and Future. *International Security* 5, no. 4 (Spring 1981). 74-102.
- [14] Gray, C. (2002). Thinking Asymmetrically in Times of Terror. *Parameters XXXII*, no. 1, Spring 2002. 5-14.
- [15] Gray, C. (2007a). *War, Peace and International Relations: an Introduction to Strategic History*, New York. Routledge.
- [16] Gray, C. (2007b). *Fighting talk: forty maxims on war, peace, and strategy*. London. Praeger Security International.
- [17] Gray, C. (2007c). Irregular Warfare - One Nature, Many Characters, *Strategic Studies Quarterly*, Winter 2007.
- [18] Herberg-Rothe, A. (2007). *Clausewitz's Puzzle: The Political Theory of War*. New York. Oxford University Press.
- [19] Huntington, S. (1962). Introduction, in Franklin Osanka (eds.). *Modern Guerrilla Warfare: Fighting Communist Guerrilla Movements, 1941-1961*. New York. The Free Press.
- [20] Kalyanaraman S. (2003). Conceptualisations of Guerrilla Warfare, *Strategic Analysis*, Vol. 27, No. 2, Apr-Jun 2003, 172-185.
- [21] Krepinevich, A. (1986). *The Army and Vietnam*. Baltimore. Johns Hopkins University Press.
- [22] Lambakis, S. Kiras, J. Kolet K. (2002). Understanding 'Asymmetric' Threats to the United States. *Comparative Strategy* 21, no. 4 (October 2002). 241-277.
- [23] Laqueur, W. (1976). *Guerrilla warfare: a historical and critical study*. Boston. Little, Brown.

[24] Marks, T. (2005). Counterinsurgency and operational art. *Low Intensity Conflict & Law Enforcement* 13(3). December 2005. 168-211.

[25] Marks, T. Gorka, S. Sharp, R. (2010). Getting the Next War Right: Beyond Population-Centric Warfare. *Prism* 1/3. June 2010.

[26] Mazarr, M. (2008). The Folly of 'Asymmetric War'. *The Washington Quarterly*, Summer 2008. 33-53.

[27] McCormick, G. Horton S. Harrison, L. (2007). Things fall apart: the endgame dynamics of internal wars. *Third World Quarterly* 28:2. 321-367.

[28] Metz, S. Johnson, D. (2001). *Asymmetry and U.S. military strategy: definition, background, and strategic concepts*, Carlisle, Strategic Studies Institute.

[29] Milevski, L. (2014). Asymmetry is Strategy, Strategy is Asymmetry. *JFQ* 75, 4th Quarter 2014. 77-83.

[30] Митровић, М. (2017). Хибридно ратовање и асиметричне безбедносне претње. *Војно дело* 5/2017. 333-347.

[31] Morgan F. E., Mueller, K. P., Medeiros E. S., Pollpeter, K. L., Cliff, R. (2008). *Dangerous Thresholds: Managing Escalation in the 21st Century*. Santa Monica. RAND Corporation. Preuzeto 27. juna 2023. sa <https://www.rand.org/pubs/monographs/MG614.html>.

[32] Münkler, H. (2006). *Der Wandel des Krieges: von der Symmetrie zur Asymmetrie*. Weilerswist. Velbrück Wiss.

[33] Plant, J. T. (2008). Asymmetric Warfare: Slogan or Reality ?. *Obrana a Strategie/Defence & Strategy* 1/2008. 5-15.

[34] Riggs, D. (2021). "Re-Thinking the Strategic Approach to Asymmetrical Warfare", *Military Strategy Magazine, Volume 7, Issue 3*, Summer 2021, Preuzeto 9. juna 2023. sa <https://www.militarystrategymagazine.com/article/re-thinking-the-strategic-approach-to-asymmetrical-warfare/>.

[35] Sheehan, M. (2007), The Changing Character of War, in Baylis, J. at al. eds. *The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations*, 4th ed, Oxford, Oxford University Press, 215 – 228.

[36] Стојановић, С. Суботић, М. Благојевић, В. Милосављевић, Б. Миленковић, М. (2019). Асиметричне форме угрожавања безбедности на примеру Југоисточне Европе. Београд. Медија центар Одбрана.

[37] Wieviorka, M. (1995). Terrorism in the Context of Academic Research. in Crenshaw, M. eds., *Terrorism in Context*. University Park. The Pennsylvania State University Press. 597-602.

[38] Vračar, M. Tikhova, V. (2018). Diskurzivni pristup fenomenu "hibridnog ratovanja". *Војно дело* 3/2018. 317-342.

Summary

Asymmetry in armed conflicts has been a subject of consideration by the warring parties since ancient times. According to the traditional way of military thinking, asymmetry was reduced to the generation and exploitation of the resource and military inequality, in order to achieve supremacy in a certain area and at a certain time, take the initiative over the opponent and achieve victory.

However, the wars in Algeria, Vietnam, Somalia and Afghanistan indicate that a much weaker opponent can win a victory in conditions of resource asymmetry between the warring parties. The paper starts from the point of view that the concept of asymmetric warfare is still relevant, although, to some extent, it has been replaced by more theoretically developed concepts, such as hybrid, unconventional and irregular warfare.

Bearing in mind that in military theory there is no consensus regarding the essential definition of the concept of asymmetry, the paper considers the most important theoretical starting points and positions on which this concept is based, in order to identify its essential determinants and most important contents.

Clausewitz's theory of war indicates that war has to be waged equally in all spheres of a conflict, not only in its military dimension. Any neglect of non-military fields of an armed conflict can ultimately lead to defeat, regardless of military performance on the battlefield.

Theoretically close forms of irregular warfare, such as guerilla warfare, insurgency and terrorism, do not provide a complete insight into the ways in which asymmetry in an armed conflict is overcome or exploited. It is exactly the concept of asymmetric warfare that makes it possible to find ways of compensating for one's weaknesses, maximizing strengths and exploiting the opponent's weaknesses.

In military theory and practice, the term asymmetry is most often used in the sense of waging war, i.e. asymmetric warfare. In the most general sense, this way of warfare includes acting, organizing and thinking differently from the enemy, with the aim of maximizing one's advantages, exploiting the opponent's weaknesses, overtaking the initiative and creating conditions for greater freedom of action. As a process, it boils down to the generation of new and/or exploitation of old relative inequality between the opponents, in order to achieve a certain effect of strategic importance.

Although there are different approaches and views in military theory that make it difficult to implement the concept of asymmetry in doctrinal practice, the considered models represent a good basis for the further theoretical improvement and systematization of the most important theoretical assumptions of the concept of asymmetric warfare.

If we accept the position that war and warfare have always been asymmetric, then the search for asymmetry in an armed conflict is an issue of fundamental importance for the warring parties. Undoubtedly, understanding asymmetry as a relationship between the warring parties and finding ways in which it can be generated or exploited is a fundamental issue for winning a victory in war. Therefore, the further development of the concept of asymmetric warfare can be one of the most important problems in military theory and practice.

Key words: *theory, war, warfare, asymmetry, guerilla, insurgency, terrorism*

© 2023 The Authors. Published by Vojno delo (<http://www.vojnodelo.mod.gov.rs>). This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

NUCLEAR SECURITY AND NUCLEAR SAFETY: DEFINITION, LEGAL ASPECTS AND HOLISTIC APPROACH TO THE CONCEPTS*

*Marina H. Dabetić***

*Vladimir M. Janjić****

Достављен: 13. 04. 2023.

Језик рада: Енглески

Кориговано: 14. 06., 09. 10. и 03. 11. 2023.

Тип рада: Прегледни рад

Прихваћен: 14. 11. 2023.

DOI број: 10.5937/vojdelo2304034D

The subject of this paper is scientific description of the terms nuclear security and nuclear safety, with reference to international legal aspects and necessary holistic approach to these concepts. Taking into account that there are overlapping and inconsistent use of the abovementioned terms in both domestic and foreign literature, the aim of this paper is to describe them precisely, point to the main differences and similarities in terminology, in order to enable their understanding, adequate use in scientific and professional literature, as well as holistic approach in practice. The connection between the terms stems from their common goal – protection of people and the environment from harmful influence of radioactivity, whereas the terms diverge in areas where the requirements for achieving nuclear security and nuclear safety are in complete contradiction. Nuclear security refers to the protection of nuclear materials and facilities from unauthorized access, theft and abuse, with primary focus being on preventing criminal activities. Nuclear safety, on the other hand, has an aim to prevent accidents in nuclear facilities, as well as to protect people and the environment from potentially harmful influence of radioactivity. Holistic approach requires integration of nuclear security and safety measures, in order to achieve synergy between the two concepts, and, at the same time, make sure that their implementation does not jeopardize one another. This way, societies and states can reduce risks to nuclear materials and facilities, both from unauthorized access and potential hazards arising from nuclear processes and facilities.

* The paper is a result of engagement within the Scientific Research Programme of the “Vinča” Nuclear Science Institute, year 2021-2030. It was funded by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

** University of Belgrade, “Vinča” Institute of Nuclear Sciences– National institute of the Republic of Serbia, Belgrade, the Republic of Serbia, fmarina@vin.bg.ac.rs, <https://orcid.org/0000-0003-0903-0110>

*** Directorate for Radiation and Nuclear Safety and Security of Serbia, Belgrade, the Republic of Serbia, <https://orcid.org/0009-0004-4072-1635>

Key words: *nuclear security, nuclear safety, nuclear law, terrorism, security*

Introduction

Nuclear security and nuclear safety are two key concepts which are often used in scientific and professional literature, international relations, security and defence strategies, legal acts of certain states, as well as other documents. Even though these terms are often incorrectly used as synonyms, it is important to emphasize that they have different meanings and application methods. Nuclear security is focused on preventing unauthorized access, theft and abuse of nuclear materials and facilities in which they are used, while nuclear safety refers to prevention of accidents in nuclear facilities, as well as protection of people and the environment from harmful effects of radioactivity. For the purpose of making a clear distinction between the two terms, and precise understanding of the terms, as well as the application of these terms in practice, the aim of this paper is to describe nuclear security and nuclear safety, and point to the similarities and differences in their terminology. Nuclear security and nuclear safety should be designed and implemented in an integrated manner, so that the implementation of security measures does not jeopardize safety, and vice versa. This holistic approach is necessary in order to maximize the synergy between both concepts and to achieve optimum level of protection.

The application of nuclear weapons, sabotage, or diversion at nuclear facilities, nuclear accidents and use of “dirty bomb” are serious threats which require international cooperation in the field of nuclear security and safety. These threats do not obey state borders, therefore adequate cooperation and understanding among states is of the utmost importance. Such cooperation implies acting on the level of international agreements, correct and timely exchange of information and technologies, planning and implementing joint trainings of personnel and people in charge of protection and planning responses to different scenarios of nuclear accidents or terrorist attacks. Speaking of the latter, three main possibilities of terrorist attacks, using nuclear and radiological weapons, can be singled out (Indić & Filipović, 2018): application of nuclear weapons (fission), when terrorists would use authentic nuclear weapons (the probability of such scenarios is extremely low, but it poses great danger both for human lives and the environment); sabotage or diversion at a nuclear facility, when terrorist would infiltrate into nuclear-energetic facilities or research reactors; use of weapons for radiological dispersion (“dirty bomb”) which includes use of radioactive materials along with typical explosive device for the purpose of its dispersion, and with the aim of causing panic and pollution. “Dirty bomb” poses a serious threat, because it does not necessarily contain highly refined radioactive material used in nuclear bombs. Instead, one can use radioactive material found in hospitals, nuclear power plants or research laboratories, making the production of this type of weapon much cheaper and faster compared to nuclear weapons.

The International Atomic Energy Agency (IAEA) defines both concepts in their documents and publications and their standards play an important role in harmonization with international agreements and norms. Taking into account the legal context of the Republic of Serbia, the paper also emphasizes the importance of harmonizing national legal regulations with international standards in these areas.

Defining nuclear security and nuclear safety

Nuclear security and nuclear safety are two key concepts used in the context of application of nuclear technologies, management of nuclear materials, nuclear facilities and different aspects of nuclear activities. Likewise, these terms have a role in communication in reference to control and prevention of nuclear weapons proliferation (one of the greatest security threats in modern world, Stefanović, 2020), for the purpose of ensuring that nuclear technology and accompanying resources will be used for peacetime purposes and under controlled conditions. In some languages, there is only one term for both concepts, while in other languages which have two different terms, these terms are often used incorrectly and inconsistently. For example, in languages such as Uzbek and Hindi, the same word is used in both cases (Hirst, 2020). This can cause confusion and difficulty in understanding in international discussions, especially when it comes to nuclear security and prevention of spreading nuclear weapons and other weapons of mass destruction and creating nuclear safety measures. Therefore, it is important to understand the differences between them and to use correct terms in accordance with their meaning. When it comes to European countries, separate terms are used for both concepts, in the majority of cases. For example, in French, Italian and Spanish languages there is a clear distinction between these terms (Homanetal., 2022). In addition, in Serbian language there are two separate terms, but in official terminology in many areas, the notions of "safety" and "security" are often used as synonyms, alternately and in different connotations (e.g. security at work, food safety, social security, the Security Information Agency, etc.). In the field of radiation and nuclear safety and security in Serbia, which is primarily regulated by the Law on radiation and nuclear safety and security (*"The Official Gazette of the Republic of Serbia"*, No. 95/18 and 10/19), the terms safety and security are separated and clearly defined in accordance with international standards and recommendations in this field. Namely, the concepts of nuclear security and safety are established and defined in individual security standards and guides for nuclear security of the International Atomic Energy Agency.

Nuclear security under the auspices of the IAEA

Defining nuclear security can encompass measures and actions applied for the purpose of preventing unauthorized access to nuclear materials, facilities and technologies, as well as prevention of malicious use of nuclear materials and technologies for harmful purposes. According to the IAEA documents, nuclear security is defined as prevention, detection and response to theft, sabotage, unauthorized access, illegal transfer or other malicious acts involving nuclear material, other radioactive materials or facilities in reference to them (IAEA, 2004, 2013, 2019, 2020a, 2020b, 2022). The concepts of nuclear security are described by the IAEA in its thematic publications, in accordance with international legal instruments of nuclear security, and amended, such as the Convention on the Physical Protection of Nuclear Material and its amendments, the Code of Conduct on Safety and Security of Radioactive Resources, the United Nations Security Council Resolution 1373 and 1540, and the International Convention on Suppression of Acts of Nuclear Terrorism. The publication from the field of nuclear security (*nuclear security series*) are being published in the following categories: basics of nuclear security which contain goals, concepts and principles of nuclear security and provide the basis for security recommendations; recommendations which are proven to be the best practices which can be adopted by the member states when applying the basics of nuclear security; implementation guides which provide further development of recommendations in wider fields and suggest measures for their implementation. The publications of technical instructions comprise: relevant manuals with detailed measures and/or instructions on how to apply the implementation guides in certain areas or activities; training guides which cover the curriculum and/or manuals for the IAEA training courses in the field of nuclear security and service guides, which provide guidelines on management and scope of the IAEA advisory missions for nuclear security.

Therefore, nuclear security refers to the measures taken in order to prevent unauthorized access, thefts, sabotages and other malicious acts involving nuclear and other radioactive materials or facilities. That includes physical-technical protection, cyber security, personnel reliability (prevention of insider threats) and other measures for prevention of unauthorized access and ensuring security of nuclear and other radioactive material, in all stages of its use, storage or during transportation, and other connected activities, as well as the security of the facilities where the material is stored and used.

International legal framework for nuclear security and nuclear safety

Besides standards and recommendations by the IAEA, within international frameworks there is a large number of legal documents which regulate the fields of nuclear safety and security, and where the distinction is being made between these two concepts. A wide range of topics is being regulated by international conventions and

legal agreements, starting from nuclear security, nuclear safety, protection measures and non-proliferation of nuclear materials, as well as civic responsibility for nuclear damage.

International documents which regulate the issues of nuclear security, prevention of acts of terrorism, as well as spreading of the weapons of mass destruction are as follows:

- The Convention on the Physical Protection of Nuclear Material, CPPNM. The CPPNM was adopted on 26th October 1979 and came into force on 8th February 1987 (amended in May 2016). Nowadays it is a main international legally binding document in the field of physical protection of nuclear materials and nuclear facilities used for peacetime purposes. The Convention was additionally amended and it is relevant for all the signatory states, not only for those which possess nuclear facilities or active nuclear programmes.
- The Convention Amendments from 2005 broaden the scope of the original agreement onto physical protection of nuclear facilities and nuclear materials which are used for peacetime purposes in domestic use, storage and transportation. Also, it additionally criminalizes criminal acts regarding illegal trade and sabotage of nuclear materials or nuclear facilities, and it stipulates strengthening and widening the scope of international cooperation, such as assistance and exchange of information in case of sabotage. The Convention Amendments are of the utmost importance for nuclear security globally speaking, and have huge influence on reducing the vulnerability of the signatory states from nuclear terrorism.
- Primary legal instruments under the auspices of the United Nations:
- The International Convention for the Suppression of Terrorist Bombings from 1997 and the International Convention for the Suppression of Acts of Nuclear Terrorism.
- The International Convention for the Suppression of Acts of Nuclear Terrorism came into force on 7th July 2007 and it is an international criminal law instrument defining certain acts as criminal acts, it binds the signatory states to establish their jurisdiction for such criminal acts and make them punishable in accordance with their domestic legislations. The abovementioned Convention also stipulates the introduction of extradition or prosecution of suspected criminals in accordance with the principle *aut dedere aut judicare* (Latin for “either extradite or prosecute”), which refers to legal obligation of states, in accordance with international public law, to prosecute the persons who committed serious international crimes when no other state has requested extradition.
- The UN Security Council Resolutions, adopted in accordance with Chapter VII of the Charter of the United Nations: The UN Security Council Resolution 1373 from 2001 and the UN Security Council Resolution 1540 from 2004. The UN Security Council Resolution 1373, adopted unanimously on 28th September 2001 as counter-terrorism measure, was adopted after the terrorist attack on the USA on 11th September 2001. After the UN Security Council debate on the weapons of mass destruction on 22nd April 2004, and in order to once again confirm unequivocal condemnation of the attack, and establish wide, comprehensive steps and strategies and establish comprehensive regime of the war

on terror, the UN Security Council Resolution 1540 was adopted unanimously on 28th April 2004, which stipulates that all the countries shall not support any non-state actors trying to procure, use or transport nuclear, chemical or biological weapons and their delivery systems. The UN Security Council Resolution 1373 (2001) and the UN Security Council Resolution 1540 (2004) were adopted in accordance with the Chapter VII of the Charter of the United Nations and therefore are binding for all states.

- Legally non-binding instruments under the auspices of the IAEA:

Nuclear Security Recommendations on Physical Protection of Nuclear Material and Nuclear Facilities (INFCIRC/225/Revision 5); The Code of Conduct on the Safety and Security of Radioactive Sources and the Guidance on the Import and Export of Radioactive Sources. The abovementioned legally non-binding instruments under the auspices of the IAEA are significant guidelines and codes which influence raising of the standards in the field of nuclear security and safety.

Legally non-binding instruments under the auspices of the UN:

- The United Nations Global Counter-Terrorism Strategy (A/RES/60/288). This is a comprehensive strategy for the war on terror aiming at strengthening states' capacities and the role of the UN system for preventing terrorism and the war on terror, simultaneously promoting human rights, as well as the rule of law.
- The Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons is an international agreement with the aim to prevent further spread of nuclear weapons and to stimulate disarmament. The Treaty is crucial legal framework in the field of nuclear security and non-proliferation. The Treaty was adopted in 1968, and so far it has been ratified by 191 state, including Serbia. The Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons laid the basis for the IAEA to create and implement the system of safeguards which is a set of measures used to control nuclear material and its application in the signatory states. By signing the Agreement on Safeguards, as well as the Additional protocol accompanying the Agreement, the signatory states are obliged to keep records on nuclear material, as well as non-nuclear material and accompanying activities connected to nuclear fuel cycle. In addition, they are obliged to submit the records to the IAEA, which, on the other hand, reserves the right over inspection supervision over the states' nuclear programmes and accompanying activities which include the application of nuclear weapons for peacetime purposes.
- These legal instruments and conventions have the aim to promote international cooperation in the field of nuclear security, as well as in application of nuclear technologies in general and establishing common framework for understanding and risk prevention connected to nuclear materials and facilities. Also, they provide legal platform which obliges the signatory states to harmonize their standards and make joint efforts to prevent nuclear terrorism and ensure secure and safe use of nuclear technologies.

International documents and conventions regulating the issues of nuclear safety are as follows:

- The International Convention on Nuclear Safety obliges the signatory states which manage civilian nuclear programme to maintain high level of safety by establishing basic safety principles.
- The Convention on Early Notification of a Nuclear Accident – The Early Notification Convention, and the The Convention on Assistance in the Case of a Nuclear Accident or Radiological Emergency – The Assistance Convention. The Early Notification Convention and the Assistance Convention were adopted right after the Chernobyl disaster in 1986. The aim of these Conventions is to ensure a mechanism for exchange of information on nuclear accidents as soon as possible for the purpose of minimizing their over-limit radiological repercussions.
- The IAEA Safety Standards are a set of guidelines and requirements developed by the IAEA in order to assist the member states to establish effective measures of nuclear and radiation safety.
- The Joint Convention on the Safety of Spent Fuel Management and on the Safety of Radioactive Waste Management established safety standards for the management of spent fuel and radioactive waste.

The abovementioned legal instruments and Conventions have the aim to establish common understanding of the risks regarding the application of nuclear technologies and radioactive materials for peacetime purposes, as well as to ensure that the abovementioned activities are implemented safely and responsibly.

Nuclear safety and security in Serbia

The activities related to use of nuclear and radioactive materials in the Republic of Serbia are regulated by an umbrella legal act the Law on Radiation and Nuclear Safety and Security ("*Official Gazette of the Republic of Serbia*", No. 95/18 and 10/19), as well as accompanying by-laws. The Republic of Serbia is also a signatory to all international agreements and conventions (listed in the previous part of the paper) in the field of safety and security, whose provisions were transferred into domestic legislature or the conventions themselves were fully adopted as legally binding acts. Also, the field of radiation and nuclear safety and security has been completely harmonized with the IAEA standards and recommendations. By implementing the concept of clear distinction between the terms safety and security in this field, established and adopted by the IAEA, but also by other international organizations, these terms are defined in the same manner in domestic legislature, as well as in practical application when carrying out radiation and nuclear activities.

The Law on Radiation and Nuclear Safety and Security defines radiation and nuclear safety as a set of measures taken for the purpose of meeting certain conditions for carrying out radiation and nuclear activities, preventing the occurrence of an emer-

gency and diminishing its consequences for the purpose of protection of the workers, the population and the environment from harmful influence of ionizing radiation. Radiation and nuclear safety imply a set of prescribed organizational and technical-technological measures which ensure optimum planned exposure and optimum risk of possible exposure to ionizing radiation due to the use of radiation source, also including radiation protection measures, measures for preventing emergencies and measures for diminishing consequences of an emergency if one occurs. Radiation and nuclear security comprises measures for prevention, detection and response to cases of theft, sabotage, unauthorized access, illegal transportation, abuse or other criminal acts involving nuclear or radioactive materials, as well as connected facilities and activities. Also, the legislature framework, in all its provisions which regulate the field of nuclear and radioactive materials application, places the emphasis on integrated application of both safety as well as security measures in practice.

Holistic approach to the concepts

Holistic approach to nuclear security and safety implies taking into account all the aspects of application of safety and security measures in an integrated and comprehensive manner, for the purpose of adequate use of nuclear and other radioactive materials, as well as the protection of the mentioned materials and the facilities in which they are used, as well as the connected activities. This is a comprehensive approach which recognizes that the measures of nuclear security and nuclear safety are unbreakably interconnected and that they must be observed, applied and solved together, in order to create an efficient nuclear and radiological risks management system. Operators have a task to integrate security-safety interface into basic operational work. Security and safety measures must be implemented in the operation of a certain facility during its every phase – starting from designing and construction, exploitation, to decommissioning and dismantling (Gandhi & Kang, 2013). Taking into account that nuclear security refers to the measures taken in order to prevent unauthorized access, theft, sabotage, or other malicious acts involving nuclear materials or facilities, whereas nuclear safety, on the other hand, refers to the measures taken for the purpose of preventing accidents or incidents which could lead to uncontrolled spread of radioactivity, therefore holistic approach, in this respect, should imply integration of these two aspects of radiological risks management into one comprehensive framework dealing with all potential threats and risks. Therefore, while designing a security system it is important to take into account both safety measures implemented during the facility designing phase, protection from radiation during regular operation, preparedness for emergency situations and other measures ensuring safe facility operation, as well as the measures of physical-technical protection of nuclear facilities and materials, insider and cyber threats, and other measures for preventing unauthorized access and unauthorized activities.

Many authors clearly emphasize that there should be a synergy between nuclear security and safety, and that integrated approach between these concepts should be

adopted (Gandhi & Kang, 2013; Sandersetal., 2015; Suzuki, 2018; Vasmant, 2009; Zakariya & Kahn, 2015). Terrorists, whose aim is sabotage of nuclear facilities and uncontrolled radiation release, cannot easily get access to information on nuclear facilities security systems, including the information on vital systems of the facility itself such as power sources or cooling systems. Such information is not easy to obtain, but well prepared terrorists, especially those who can establish connections with people who work within nuclear facilities, would probably succeed in doing so (Kim & Kang, 2012).

According to the IAEA, nuclear security measures and nuclear safety measures should be prescribed and implemented in an integrated manner in order to develop synergy between these two fields, but also in a way that security measures do not jeopardize safety, and that safety measures do not jeopardize security (IAEA, 2022). In that regard, measures of security and safety culture which are prescribed, adopted and obeyed in all relevant organizations also have an important role. Actually, it can be said that only the organization where security and safety culture are in harmony is able to identify obstacles for security and safety improvement, and to create more efficient interaction between these two domains (Khripunov, 2023).

In the past, it was considered that security systems can interfere with safety practices and vice versa. For example, when speaking about nuclear security measures, it is necessary to prevent access to nuclear material and all the information referring to its protection systems. On the other hand, when it comes to nuclear safety, it is necessary to post warning signs, such as radiation hazard signs or signs warning about increased radioactivity levels due to the presence of nuclear or other radioactive material, as well as to provide free evacuation routes without strong bars or barriers, which are an indispensable element of physical protection system in the field of nuclear security. From that point of view, it can be concluded that apparently these are two completely different (even opposing) concepts. Nevertheless, nuclear security as well as nuclear safety, have the aim to protect people and the environment from being endangered due to exposure to radioactive radiation. Therefore, they share the common end goal and certain characteristics, but general approaches and specific security and safety measures are different. It is important to mention that safety standards and nuclear security guidelines have developed separately until recently, starting from different bases, and they were published in different IAEA documents. Thus, there was a possibility for confusion in the use of specific terminology, especially in reference to the terms used in the publications dealing with connected aspects of safety and security (IAEA, 2022).

Besides, holistic approach should include organizational, legal and regulatory measures in order to ensure that nuclear and other radioactive materials, as well as accompanying facilities, are used safely and securely. Also, the engagement of all the interested parties is very important, as well as to build public trust into the system of nuclear and radiation safety and security, both in the country and on international level. This requires transparency and openness in communication, as well as active inclusion of local communities and other interested parties in the process of making decisions referring to nuclear and radiation security and safety.

Conclusion

Taking into account the significance of application of nuclear technologies for the world community, precise definition and understanding of the terms nuclear security and safety is a key aspect of the utmost importance in achieving proper communication and adequate approach to these fields. Even though there are linguistic differences and confusion in the use of these terms in different languages, it is the most important to emphasize their mutual connection and the significance of holistic approach. Nuclear security and nuclear safety together make up the essence of efforts for controlled application of nuclear materials and technologies, and must be considered and applied in a comprehensive protection system. Besides, nuclear and radiation security and safety share a common universal goal which refers to protection of individuals, population, property and the environment from harmful influence of radioactive radiation. Nevertheless, there are certain areas between them where requirements for meeting a satisfying level of security and safety can be contradictory. Therefore, in order to achieve synergy between nuclear safety and nuclear security it is necessary to identify the contradictory requirements. It should be established whether it is the field of culture, the way of reacting in emergency situations, control of access and transportation of nuclear materials, etc. Solving of such potential conflicts between nuclear security and nuclear safety should be observed through a prism of minimizing overall risk to people and the environment. Therefore, it is important that both concepts are observed as two connected subjects which mutually strengthen and integrate each other. Security measures, as well as safety measures, should be designed and implemented in an integrated manner so that their implementation protects the wellbeing of people and the environment. Therefore, holistic approach to nuclear security and safety is of the utmost importance for ensuring secure and safe use of nuclear technologies and preventing accidents and other hazards, regardless whether they are the consequence of technical-technological processes, human errors or malicious acts. Such approach is of the utmost importance for safe management of nuclear material and technology, because different aspects of security and safety are overlapping and must be addressed as a whole, not only separately.

Thus, considering all the aspects presented in the paper, it can be concluded that holistic approach to these concepts is a key for achieving optimum level of protection of both people and the environment from potential radiological risks.

It is important that the Republic of Serbia continues to harmonize national legal regulations with international standards in the field of nuclear security and safety, and to continue to improve them constantly. This is the only way for the national system of nuclear and radioactive risks management to be coordinated with the highest international standards.

Literature

- [1] Gandhi, S., & Kang, J. (2013). Nuclear safety and nuclear security synergy. *Annals of Nuclear Energy*, 60, 357–361.
- [2] Hirst, R. (2020). Writing, in English, for publication in science and technology, and policy: The example of nuclear security. *Journal of Technical Writing and Communication*, 50(3), 252–288.
- [3] Homan, Z., Shaban, Y., & Rane, S. (2022). The Language of Nuclear Security: Language Diversity in Open-Source Internet Searches. *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence*, 1–22.
- [4] IAEA (2013). NSS No. 20. *Objective and essential elements of a state's nuclear security regime*. International Atomic Energy Agency.
- [5] IAEA (2019). NSS No. 34-T. *Planning and Organizing Nuclear Security Systems and Measures for Nuclear and Other Radioactive Material out of Regulatory Control: Technical Guidance*. International Atomic Energy Agency.
- [6] IAEA (2020b). NSS No. 41-T. *Preparation, conduct and evaluation of exercises for detection of and response to acts involving nuclear and other radioactive material out of regulatory control: Technical guidance*. International Atomic Energy Agency.
- [7] IAEA. (2004). *Code of Conduct on the Safety and Security of Radioactive Sources*. International Atomic Energy Agency.
- [8] IAEA. (2020a). *Preventive and protective measures against insider threats*. International Atomic Energy Agency.
- [9] IAEA. (2022). *Nuclear Safety and Security Glossary, 2022 (interim) Edition terminology used in nuclear. Safety, nuclear security, radiation protection and*. International Atomic Energy Agency.
- [10] Indić, D. R., & Filipović, V. R. (2018). Model snaga ABH službe za otklanjanje posledica primene radiološkog oružja u terorističke svrhe. *Vojnodelo*, 70(4), 259-281.
- [11] Khripunov, I. (2023). Bringing Safety-Security Culture into Harmony. In *Human Factor in Nuclear Security: Establishing and Optimizing Security Culture* (pp. 83–97). Springer International Publishing.
- [12] Kim, D., & Kang, J. (2012). Where nuclear safety and security meet. *Bulletin of the Atomic Scientists*, 68(1), 86–93.
- [13] Sanders, K., Pope, R., Liu, Y., & Shuler, J. (2015). *Interfaces among safety, security, and safeguards(3S)Conflicts and synergies*. 17, 150–155.
- [14] Stefanović, V. R. (2020). Uzroci proliferacijenuklearnogoružja - slučaj Srednjegistoka. *Vojnodelo*, 72(1), 23-40.
- [15] Suzuki, M. (2018). Integrated risk assessment of safety, security, and safeguards. *Risk Assessment*. Ed. Svalova, Valentina. Pub. InTech, 133–151.
- [16] Vasmant, A. (2009). International legal instruments promoting synergies in nuclear safety, security and safeguards: Myth or reality? *Nuclear L. Bull.*, 84, 81.
- [17] Zakariya, N. I., & Kahn, M. (2015). Safety, security and safeguard. *Annals of Nuclear Energy*, 75, 292–302.

Summary

The subject of this paper refers to scientific description of the terms nuclear security and nuclear safety, with the emphasis on achieving the necessary holistic approach to these concepts in practice. There is confusion and inconsistent use of the previously mentioned terms both in domestic and foreign literature, thus the aim of this paper is to precisely describe them and point to the similarities and differences in terminology.

In addition, the aim is to enable correct understanding and use of these terms in scientific and professional context, and the application of holistic approach in practice. The main aim of both concepts is protection of people and the environment from radioactive hazards, but the difference between them lies in the ways this goal is achieved. The key is to design and implement security and safety measures in an integrated way so that they do not jeopardize each other.

Nuclear security and nuclear safety are two concepts which are often used together, but they have different meanings and applications. Nuclear security refers to the measures and practices applied for the purpose of preventing unauthorized access to nuclear materials, facilities and technologies, as well as preventing abuse of nuclear materials or facilities for harmful purposes, while nuclear safety refers to the measures taken in order to ensure safe operation of nuclear facilities and prevent accidents or incidents.

The IAEA defines the concepts of nuclear security and safety in its documents and publications. The IAEA documents describe the concepts of nuclear security as prevention, detection and response to theft, sabotage, unauthorized access or illegal transportation of nuclear materials or facilities referring to them. The difference between these two concepts comes from different requirements and priorities set up for the purpose of achieving nuclear security and nuclear safety.

The importance of holistic approach for these concepts implies that the measures for their implementation must be observed, applied and solved together in order to create efficient nuclear and radiological risks management system. Holistic approach implies that these concepts are inter-connected and that they must be observed within a comprehensive system.

Key words: *nuclear security, nuclear safety, nuclear law, terrorism, security*

© 2023 The Authors. Published by Vojno delo (<http://www.vojnodelo.mod.gov.rs>). This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

THE IMPORTANCE OF MEDIA LITERACY FOR MEMBERS OF THE MILITARY*

Nebojša P. Kljajić**

Достављен: 06. 07. 2023.

Језик рада: Енглески

Кориговано: 03. 09., 09. 10. и 27. 11. 2023.

Тип рада: Прегледни рад

Прихваћен: 07. 12. 2023.

DOI број: 10.5937/vojdelo2304046K

Abstract: The phrase “media literacy” is becoming ever more present in daily communication. The importance of media literacy is a significant guide for the orientation of members of the military in contemporary media arena dominated by a pronounced dichotomy in the field of effects of media content. New media have given numerous advantages to the life of a modern man. On the other hand, the hyperproduction of false news, fabricated information and interpretations, which often mix fragments of truth and falsehood, have created information disorder in the public sphere having a powerful potential to adversely affect decision-making process, combat morale, reputation and the system of values of soldiers and military leaders. Every day, mass communication media produce narratives which have become a powerful weapon for the production of meaning and reality construction. Media literacy should not be observed solely as a defensive paradigm and a shield against harmful effects of media content, but as a powerful mechanism to recognise and use all those benefits offered by modern digital technologies. The aim of this work is to point out the need to raise awareness of the importance of media literacy as an important competence of members of 21st century military.

Key words: *the military, media literacy, digital technologies, false news, new media, social media.*

* The fundamental elements of the work were orally presented at the Scientific conference of military sciences “VojNa 2023”, organised by the Military Academy of the University of Defence in Belgrade, in the period from 16th to 17th May 2023, but the final version has been significantly expanded and modified in comparison to the said presentation.

** The University of Defence in Belgrade, Military Academy, Belgrade, the Republic of Serbia, nebojsa81.bg@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-2567-3178>

Introduction

The development of digital technologies, which was strongly encouraged by demands of military-industrial complex, made the life without the use of new media unthinkable. Charlie Gere points out that digital technologies have changed our present world of media, and stresses that their power lies in the fact that they change not only our world but us too, as well as the way in which we understand ourselves (Gere, 2008: 10). “New media is defined as modern information and communication technologies and their associated social contexts, and specifically their infrastructures with three components: the devices used to communicate or convey information; the activities and practices in which people engage to communicate or share information; and the social arrangements or organizational forms that develop around those devices and practices” (Lievrouw & Livingstone, 2006:2). Natalija Trivić agrees with this determination, pointing out that, today, new media are at the same time devices, platform for interactive communication, and a tool for the production of media content for mass communication. “When we say that, we primarily refer to computers, mobile telephones and tablets as devices, the Internet as a platform for two-way communication and use of applications for the production of photo and video content, which are, again, distributed to mass audience via the Internet and their forms of communication” (Trivić, 2019: 118).

New media have brought numerous possibilities that permeated all segments of our daily life making it easier and more efficient, but they also enabled us to do something that we could not imagine before. However, it is also required to underline all those harmful aspects of our omnipresent information disorder in the public sphere caused by new technologies, which can have devastating consequences for members of the military. It has been a long-known fact that the language of media is not neutral possessing a great power to construe reality. Critically observing the dominant role of contemporary media discourse, Stanojević notes that “being an intermediary in presenting the reality by introducing new communication practices, and selectively offering certain content and notions, the media interpret the reality in accordance with their standards, whether they are ideological or commercial, thus creating a new version that is presented to the audience as representative one (Stanojević, 2019: 9). Military profession is particularly sensitive to information that is not timely, complete and accurate. Media intermediated and intentionally fabricated twisted reality, woven from a highly *explosive cocktail of truth and lies*, possesses a potential to negatively reflect on the decision-making process, combat morale, reputation and the system of values of members of the military, and undermine the confidence of citizens in the system of defence.

Cultivating and developing media culture and continuous advancement of knowledge and skills of media literacy represent a powerful shield for members of the military against false news and all other associated manipulative occurrences of modern media industry. In addition, it should be stressed that media literacy should not be perceived solely as a defensive paradigm, but as a powerful tool in the fight for reputa-

tion, image, acquisition of new knowledge and enlargement of capital of citizens' confidence in their military. In that regard, the ability to recognise this highly pronounced dichotomy in the field of effects of media content, and permanent development of the competence for the appropriate use of the media represent the essence of medial literacy.

Determination of the notion and essence of medial literacy

The concept of media literacy has existed since '70s of 20th century. Even then, in the era of traditional media, UNESCO (The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation) was pointing out the significance of media in daily life of people, and initiated ideas on raising the media competence of mass communication participants to a considerably higher level. In that regard, in 1982 this organisation passed a Declaration on media literacy that underlined the necessity of its introduction in education.

The notion of media literacy was for the first time officially defined at a conference on media literacy held in 1992 in USA (the National Leadership Conference on Media Literacy), as the "ability to critically access, analyse, evaluate and deliver messages by means of the media" (Rašević, 2014: 149). A contemporary media theoretician and Communication Professor at University of California, James Potter, defines media literacy as "the set of perspectives from which we expose ourselves to the media and interpret the meaning of the messages we encounter" (Potter, 2008: 47). By analysing the effects of mass communication media and recognising the need for the acquisition of knowledge and skills of media literacy, Rančić points out that "a media literate person has to possess sufficient knowledge and skills to recognise potential manipulation, analyse media messages, decode them and recognise fake news" (Rančić, 2022: 250). In the context of modern social media features and predictions for their further development, to this deliberation we should add the fact that, apart from appropriate reading, it is extremely important for today's media literacy to possess knowledge and skills on the production and distribution of media content that users of Internet platforms daily create, send, share thus actively participating in the public sphere.

Exploring the significance of media literacy, Potter indicates that "in a present situation where the media shower us with thousands of messages on any topic, it is the most important to make a good choice" (Potter, 2011: 28). He vividly compares his position on the importance of developing the ability to make a right choice with going to a supermarket and the necessity to choose what is needed and sufficient in a multitude of the offered: "If we imagine our reality as one big supermarket, and we need 25 articles that we intend to buy in a pile of some 40,000 products, we turn the autopilot on and decide not to take 39975 articles thus selecting 25 decisions about the choice of the products that we are buying" (Potter, 2011: 28).

Numerous authors of scientific and professional literature have highlighted the plurality of media literacy. According to Kellner and Share “media literacy is the ability of people to use media intelligently, assess media content, critically differentiate between media forms, explore media effects and the use, and construe alternative media” (Kellner & Share, 2005: 372). Reljić separates out five elements of media literacy: “understanding of how media influence society, what media content is, how media industry makes its products, *level-headed* and critical understanding of the society we live in, good assessment of personal power and knowledge, and being able to continuously advance them” (Reljić, 2018: 11). Art Silverblatt, Professor of Communications and Journalism at Webster University in St Louis, highlights seven elements of media literacy: „media literacy as the promotion of the skill of critical thinking that enables people to make independent choice, understand mass communication process, the awareness of the influence of media on individuals and society, developing strategy to analyse and scrutinise media messages, the awareness of media content as a text that enables insight into our present culture and ourselves, the acknowledgement and gratitude for the thing in media content that increases pleasure and understanding, the possibility to create effective and accountable media messages” (Reljić, 2018: 232-233).

What is new in New Media?

Back in '60s of 20th century, a media theorist Marshall McLuhan had a visionary conception of media as a message and the world as a global village in which media have become the extensions of our senses, body and mind. However, not even the predictions of that time, which were neo-vanguard for that time and belonged to the domain of science fiction, could anticipate the reach of new media effects that have opened one completely new media horizon, the boundaries of which cannot be delineated. The emergence of the Internet has brought about a media metamorphosis, so today, we live in a dramatically changed world of communications in comparison to the time of traditional media.

McLuhan claims that “we live with a rearview mirror view of own world, because of the invisibility of any environment during the period of its innovation, man is only consciously aware of the environment that has proceeded it” (McLuhan, 2012: 19). In that regard, Charlie Gere in his book *Digital Culture* notes: “If we were capable of understanding the changes around us, then they would not truly be changes, but merely developments of the present situation.” Gere pessimistically concludes that “all we can do therefore is to map the changes we see in the hope of maintaining our grasp on our rapidly changing situation” (Gere, 2008: 11). Snježana Milivojević notices that the changes in media that took place before and that are taking place now are beyond comparison. She founds this claim on that fact that it took more than 150 years from the invention of Gutenberg’s printing press in the middle of 15th century to

the emergence of the first contours of modern printing media, but on the other hand, in less than thirty years, the Internet traversed the path from its creation, when people believed in its Enlightenment role, to the present coordinates where false news and unverifiable information clutter the public sphere (Milivojević, 2021).

Eric Schmidt, former President of Google's Board of Directors, testifies to this omnipresent media infodemia pointing out that in 2003 it took 5 exabytes to digitally record all surviving human cultural legacies and information created between the dawn of time to 2003. In 2010, people created as much information every two days, and in 2012 the quantity of information generated on You Tube doubled with respect to 2010, reaching the quantity equal to the format of 180,000 feature-length films per week. In other words, according to the data from 2012, in less than seven days You Tube generated more content than all the films and television programmes that Hollywood has created throughout its entire existence" (McChesney, 1995: 37).

The said indicators confirm that social media have become highly fertile ground for the production and dissemination of fake news. Hunt & Gentzkow define fake news as "different forms of manipulation and deceptions, misinformation, as well as poor journalism based on journalists' mistakes (Hunt & Gentzkow, 2017: 223). Considering the fake news phenomena, Bulatovićs state that "the span of fake news is wide, moving from parodic and satirical memes (which perhaps are not intended to cause damage, but can potentially deceive), through sharing content with completely fake contextualisation of tabloid headlines and editing which have nothing to do with the text they accompany, the content intended to deceive - the most often with fake source, incorrect and incomplete use of information, diverse manipulative content such as conspiracy theories, and finally utterly false content" (Bulatović & Bulatović, 2022: 3472).

Conceptualising this phenomena, scientific and professional literature identify three most significant groups of fake news: disinformation, misinformation and malinformation (Wardle & Derakhshan, 2017: 5). "Disinformation is created and distributed with the intention to deceive the public for the benefit of a person that created them. On the other hand, misinformation is also harmful content since they contain false or misleading information, but the people who create and share them do not recognise them as such and have no conscious intention to cause damage. Malinformation is information rooted in reality, but used to inflict damage to a certain person, organisation or state" (Nenadić & Vučković, 2021: 5).

Modern media considerably impact people's views, habits, beliefs and the system of values. In his book *Communication Power*, Manuel Castells notes that today's society, which he calls *the network society*, enables media content to shape - frame the mind of media consumers. Castells introduces the notion of time narrowing which he designates by the phrase *timeless time*, where time is not a cycle, interval or a change gradually notices, but is reduced to a moment measured by seconds, which is actually the time required to access virtual reality with *one click* (Castells, 2014: 77). Social media have brought about one very alarming paradox of the network society. Namely, research results show that "the emergence of Facebook and other social

networks coincides with the increased feeling of loneliness and alienation in society” (McChesney, 2013: 32).

In her article *What is new in the New Media*, Snježana Milojević singles out fundamental features of new media: convergence, concurrence, mobility and interactivity. Convergence means that one medium sublimates the content of different media sources. Today, we can use mobile telephones to read the print, watch television and exchange messages; in fact, all services are integrated in this gadget. Concurrence is the feature of social media which enables the production of media content with momentary livestreaming, which does not imply the employment of the equipment and technology of television production. Mobility means that users no longer need to go to an editorial office or a television station, but they have the opportunity to actively participate in the public sphere, instantaneously at their very location. Interactivity is the ability of all social media users to actually participate in the public sphere with their responses, comments and production of media content, thus being the first to transmit news and inform the public (Milivojević, 2017).

A public opinion research conducted in 2021 by the Centre for Free Elections and Democracy (CeSID) supported the fact regarding the measure to which today's new media are omnipresent and all-pervading in modern society, and the measure to which the audience of traditional media in fact emigrated to the world of social media without developing sufficient knowledge and awareness of their negative effects. “The results show that the citizens of Serbia, besides personal contacts, inform themselves predominantly through social networks - 67 per cent, and then via Internet portals and sites - 64 per cent. In total, as much as 97 per cent of the citizens stated that they used the Internet. The most popular social media are Instagram, You Tube and Facebook, while Tik Tok network records a permanent growth. The highest percentage of the citizens of Serbia does not pay attention to sources of media information (news authors and media-agency that released them). Collectively, 51 per cent of the citizens of Serbia never or hardly ever pays attention of information source. Asked where they see negative media content, even 47 per cent of them did not know to name the concrete media. Particularly concerning is the fact that among the citizens who knew to nominate the media where they recognised negative content, only 8 per cent recognised negative content on social networks, while 4 per cent of the citizens saw them on Internet portals and sites” (CeSID, 2021).

Media literacy and military profession

Ever since the emergence of mass communication, the media have become a devoted companion of armed conflicts, and quite actively partook in the production of fake news and unverified information. “The media are not merely critics, or passive observers of events, but their creators and interpreters, particularly in case of wars” (Omaljev, 2001: 109). In fact, before every fired bullet, there is always the firing of

words, and this practice is applied unabated event during combat actions. As early as in 19th century, Carl von Clausewitz stated that “great part of information obtained in War is contradictory, a still greater part is false, and by far the greatest part is of a doubtful character” (Popović, 2006: 8-9). “The most obvious beginnings of large media deceptions were visible in the so-called *Hearst War*, a conflict that started on the wings of media propaganda of the magnate Randolph Hearst. Owing to media manipulation forged in Hearst’s newspapers, false texts facilitated the Spanish American War in Cuba in 1898” (Milojević & Kulić, 2020: 180). This practice paved the way for fake news in media discourse and it continued to exist in the present. Mitrović and Perić note that the development of the media followed the development of war, and they point out that each phase in the development of the media maintained and enhanced the level achieved in the previous phase (Mitrović & Perić, 2021: 98).

Unlike the familiar world of traditional media, social media enabled every mobile telephone user to momentarily broadcast events in real time so it is no longer necessary to employ complex television equipment and production. Therefore, today, all social media users are in fact the producers of media content. In such environment, new media have created an information disorder which allows of huge porousness for fake news and unverified information.

Analysing effects of media content on social networks and their repercussions for contemporary wars, Savković and Terzić state that “owing to the great porousness of information on the Internet, the usage of social networks has made impact on all security aspects of a country dangerously threatening them: diplomatic activities, intelligence and counter-intelligence measures, the exchange of information and cooperation in the field of security and defence at regional and international level, psychological-propaganda and reconnaissance activities, certain cyber space actions and protection against cyber space attacks, strategic information protection, information and strategic communication, protection of economic and energy capacities, strengthening of national and common values (the development of primary cells of the society through education, cultural growth and promotion of common values), critical infrastructure protection, civil-to-military cooperation at a local, regional and national level, conventional combat activities (from infantry to counter-terrorist actions), special operations and other activities” (Savković & Terzić, 2018: 328). The authors also illustrate their considerations with the analysis of the conflict in Syria which, as they state, represents a flagrant example of a dominant use of social networks during the conflict preparation, as a powerful instrument in provoking the growing international tensions and launching false information. In the preparatory phase of the conflict, western countries’ intelligence services played a decisive role in the field of technical and technological achievements, primarily by instigating spying activities at key decision-making positions, establishment of intelligence- operative work, and setting-up target groups on social networks (Savković & Terzić, 2018: 330). By implementing the method of gradual people’s mindset burnout, western countries’ intelligence services managed to inspire nationalism by means of social networks, not only with leading politicians, but on a mass scale among the population, reminding them of previous

historical conflicts and social contradictions in the Middle East area (Savković & Terzić, 2018: 330).

The war in Ukraine confirms the extent to which today's media have shaped a new world of communication. According to Milojević, "a television camera has been replaced by a mobile telephone, and traditional media reporting by social network posts, if nothing else then in terms of quantity" (Milojević, 2023). This conflict has become a flagrant example of a digital battlefield on social networks. Srbinovski stresses that disinformation and fake news about the war in Ukraine are predominantly disseminated on Tik Tok social network, stating that this war is also dubbed the first Tik Tok War (Srbinovski 2023). When constructing an appearance of reality one manipulates images, photographs, sounds, texts, video-recordings produced through the distortion of facts. "By using intense multimedia content, a viewer is directed to receive a version of a certain dramatic act subjectively, without the opportunity to realise whether the recording indeed represents the said event. Thus, the media, creating a desired response of the public, make a transition from an informative and objective discourse to a domain of public relations management and quite often manipulation (Mitrović & Perić, 2021: 98).

Doing their research of the war in Ukraine, Danilova and Zaolotnaja note that the placement of fake news is additionally enabled by the engagement of all digital resources of the allies - the great powers, and they underline that the advantage in the digital arena determines to a large extent the final winner in modern warfare (Данилова & Заболотная, 2023). Castells also speaks about the importance of predominance in the digital battle field for contemporary military operations. "According to Castells's explanation, technological electronic breakthroughs have facilitated a warfare where new technology provides considerable advantage over the enemy, so well-equipped professional military replaces the wider participation of citizens in war efforts, while media control enables information selection and public opinion manipulation" (Starčević & Milenković, 2023: 4). Timely, complete and correct information are a constant need of soldiers and military leaders. The era of post-truth, a trend that emerged on the wings of development of modern digital technologies, where "objective facts become less important when shaping important public opinion that influences emotions and personal beliefs" (Martinoli, 2017: 43), possesses a strong capacity to create doubt about right choices, which can negatively impact the system of command and management in the military. In that context, Milojević observes that we have gained access to free and easily available information, but we pay this benefit brought by new media by losing confidence and growing uncertainty that are dramatically confirmed in crisis situations (Milivojević, 2021). Omaljev points out that, in the modern world, information and information governing are equal to possessing resources. He also notes that media misuse of information where information is distorted has a huge impact on all spheres of social life and work (Omaljev, 2001: 111).

Furthermore, by means of a construed media reality, one of goals of conflicted parties is to weaken combat morale of the adversary. Thus, the media are becoming a weapon to conquer soldiers' hearts and souls. Mijalkovski and Ajzdeković under-

line potential highly detrimental effect of fake news on combat morale of soldiers, supporting it with a study that explored the effect of this phenomena on the Serbian military at the time of Thessaloniki front. Following quite exhaustive analysis of enemy propaganda, spread as spoken words, leaflets, pamphlets, letters and newspapers, the authors conclude that the success of efficient suppression of enemy propaganda contributed to the largest degree to the preservation of the morale of Serbian military soldiers. (Mijalkovski & Ajzdeković, 2018). As fake news were present even during the Great War with a strong potential to influence the belief in victory and liberation of the fatherland, we can unequivocally conclude that modern mass communication media have incomparably expanded their span and capacity to produce their devastating effect on combat operations. Omaljev stresses that in modern armed conflicts, the media intend to influence people's consciousness and devalue ideas and motives as internal drivers of their activities (Omaljev, 2001). "In a media war, the people are crazed by the whirlwind of truth and lies, the moral and immoral, good and evil" (Omaljev, 2001: 111).

Active participation of social media users in public discourse enables members of the military to produce and distribute media content. That is why media illiteracy can lead to the undermining of the reputation and image of the military, and to a leakage of classified military information. The case of Edward Snowden and his testimony are yet a confirmation as to how easy it is today with just one click to monitor the content that we post on social networks and other Internet platforms. Every record on social media is visible, and it is a permanent trace of our cultural pattern, habits and activities. That is why we should stress the fact that Robert McChesney warns us about in his book *Digital Disconnect*, in which he quotes the data from the Economist magazine according to which "in 2021 Google received at least ten thousand requests from law enforcement and national security bodies for the release of information, and Google owners admitted to having agreed to fulfil 93% of the government's requests" (McChesney, 2013: 112). Hence, media literacy is also in service of the preservation of the reputation and security culture of members of the military.

Today, the media have become a very powerful intermediary in construing the system of values and cultural patterns. Large world companies hold monopoly in the ownership of main communication nodes and channels, and they function according to the principle of political economy of communications, and laws of consumer society that establish the system of values whose core consists of commercial and entertaining content. Postman explores quite critically the political economy of communications underlying that there is a huge industry at the core of technologies that uses all available symbols to promote the interests of trade by devouring consumers' psyche. (McChesney, 2013: 99). Omaljev concurs with such thinking when he states that "in a media war, the media are put at the service of altering people's consciousness and their spiritual subjugation (Omaljev, 2001: 110). That is why media literacy represents an important building material in building soldiers' resilience to enforced media discourse of contemporary business conglomerates in the struggle to foster and develop spiritual capital and system of values upon which soldiers' profession rests. In addi-

tion, it should be emphasised that information circulating the social media by principle of traffic governed by quantity not quality, spectacular and sensational headlines and commercial interests have become the instrument in service of distracting the attention and free time of the young, members of the military certainly being among them. McChesney sharply criticises the influence of the Internet and the intention to influence the manner in which our brains function. He also points out that Google, guided by commercial imperatives, almost literally deals with the business of attention distraction (McChesney, 2013: 99).

On the other hand, one should stress all the benefits of the modern mass communication media. New forms of communication make everyday life easier, and business organisations more efficient. New media have enabled the enhancement of existing knowledge by making appropriate choices. Media literacy is in service of adequate promotion of military profession and creating campaigns for the enrolment on military schools, because there is a question that is raised for a reason today as to how, in a time of dramatically changed system of values, military profession can be made likeable and attractive to young people. This new environment of highly aggressive and trivial communication is not favourable to military profession and entails permanent harmonisation of communication strategy with the tempo of intensive changes in media culture. At the same time, it should be particularly emphasised that the imperative of the military profession is to preserve military professionalism and ethics of the military profession. That is why the public relations policy in the system of defence is extremely important, which, as Blagojević states, “consists of harmonising and guiding different public opinion views, so that the views and activities of the outside factor are integrated and harmonised in a satisfactory manner with internal policy of defence system (Blagojević, et. al., 2015: 144). Randelović confirms the importance of public relations in the military noting that “in the media space such as ours, the military, regardless of undoubtedly being one of the pillars of the state, cannot count on previously obtained support of the majority of the media, so it has to win the support of the public, primarily by promoting true values of the military organisation and its social significance” (Randjelović, 2003:6).

This strongly pronounced dichotomy in the field of effects of media content in the public sphere is confirmed by Popović as he claims that “in a positive context, the power of modern highly advanced media can be compared to nuclear energy, but in a negative sense, to a nuclear bomb” (Popović, 1996: 11-12). In other words, new media have brought numerous advantages under condition that they are used in the right way, otherwise, they get a negative prefix with rather devastating potential.

Conclusion

Just like in today's society it does not suffice to leave a thumbprint on paper as a signature and be functionally literate, it is required to further raise awareness of members of the military of the fact that, today, a thumbprint on a remote control and mobile

phone is not enough for us to be media literate. Media literacy is not a new kind of literacy anymore, so it is important to incorporate its content in teaching plans and training programmes at all levels of command and management. The spectrum of knowledge and skills of media literacy should enable a soldier to understand elementary logic of digital media functioning, and to gain required critical and interpretative knowledge. We live in times when every man becomes media. Hence, it is important to raise awareness of members of the military, as active participants in the public sphere, of all negative implications that generating media content can have if they do not contain the knowledge and skills of media literacy. Soldiers should, through practical examples, be informed about most significant fake news indicators and techniques to deconstruct hidden messages of multimedia records in the right way. In addition, it is important to rightfully present all the advantages offered by new media that can assist military personnel in their daily lives and professional tasks. That is why, it is important to inform them about relevant media sources that they will use for information and acquisition of diverse and useful knowledge. In development of media literacy particular attention should be paid to experiences from contemporary military operations where new media show all their potential for destructive effects. It is also needed to develop standard operating procedures for the use of mobile telephones during the execution of combat actions, since the present practice shows that only *one click* can be fatal to combat units. It should be stressed that conducting an analysis of the index of media literacy of Serbian Armed Forces members would be highly valuable, and its results should be used to produce plans and programmes for media education. Media education and instruction are vital for making the right choice and getting from the media the best that they have to offer.

Literature

[1] Blagojević, S., Zogović, M., Pajović, M. (2015). Politika odnosa sa javnošću u sistemu odbrane. *Vojno delo*, 5, 133-145.

[2] Bulatović, Lj., Bulatović, G. (2022). Mapiranje izazova novinarske profesije u savremenom medijskom ekosistemu, *In Medias res*, 11(21), 3469-3485.

[3] Centar za slobodne izbore i demokratiju (CeSID). (2021). Istraživanje građani-mediji: Izvestaj iz istraživanja javnog mnjenja 2021, Preuzeto 15. jula, 2023., sa <http://www.cesid.rs/da-li-znate/istrazivanje-gradani-mediji-izvestaj-iz-istrazivanja-javnog-mnjenja-2021/>

[4] Данилова, Е., Заболотная Е. (2023). Технологии политического PR в информационного войне РФ и Запада в рамках военно-политического конфликта на Украине: вызовы и новые возможности для России. *Власть*, 31 (2), 56-63.

[5] Gir, Č. (2008). Digitalna kultura. Klio.

[6] Hunt, A., Gentzkow, M. (2017). Social Media and Fake News in the 2016 Election. *Journal of Economic Perspectives*, 31(2), 211–236.

[7] Kastels, M. (2014). Moć Komunikacija. Klio.

- [8] Kellner, D., Share, J. (2007). Critical media literacy is not an option , *Learn Inquiry*, 1, 59-69.
- [9] Lievrouw, A. L., Livingstone, S. (2006). *The Handbook of New Media: Social Shaping and Social Consequences of ICTs*. The London school of economics and political science.
- [10] Martinoli, A. (2017). Fake news-medijska produkcija i kriza novinarstva u doba post-istine, *Zbornik fakulteta dramskih umetnosti*, 43-60.
- [11] Mekluan, M. (2012). Elektronski mediji i kraj kulture pismenosti. *Karpas*.
- [12] Mekčesni, V. R. (2013). Digitalna isključenost – kako kapitalizam okreće internet protiv demokratije. *The new press*.
- [13] Mijalkovski, M., Azdejković, M. (2018). Neka obeležja neprijateljeve propagande protiv srpske vojske na Solunskom frontu, *Vojno delo*, 2, 542-558.
- [14] Milivojević, S. (2021). Medijska pismenost i lažne vesti. Centar za antiautaritarne studije, Preuzeto 14. jula, 2023., sa <https://www.youtube.com/watch?v=9Jwk8aK-H9U&t=1712s>
- [15] Milivojević, S. (2017). Šta je novo u novim medijima. Peščanik. Preuzeto 03. avgusta, 2023., sa <https://pescanik.net/sta-je-novo-u-novim-medijima/>
- [16] Milojević, M. Lansiranje lažnih vesti i pravih raketa – godinu dana rata u Ukrajini. RTS. Preuzeto 04. jula, 2023., sa <https://www.rts.rs/lat/vesti/ratu-u-ukrajini/5133516/lansiranje-laznih-vesti-i-pravih-raketa--godinu-dana-rata-u-ukrajini.html>
- [17] Milojević, S. J., Kulić, M. (2020). Lažne vesti ili dezinformacije (samo)regulatorni oblik i izazovi u praksi, *Srpska politička misao*, 1, 177-204.
- [18] Mitrović, M., Perić, N. (2021). Rat i mediji – povezanost, uslovljenost i evolucija fenomena. *Vojno delo*, 2, 85-104.
- [19] Nenadić, I., Vučković, M. (2021). Dezinformacije, edukativna brošura i vježbe za razumevanje problema dezinformacija medijske pismenosti. Brošura za medijsku pismenost. Preuzeto 10.05.2023., sa: <https://www.medijskapismenost.hr/wpcontent/uploads/2021/04/brosura-Dezinformacije.pdf>
- [20] Omaljev, J. (2001). Medijski rat. *Vojno delo*, 1, 106-114.
- [21] Popović, N. (2006), Rat i medijski rat. *Vojno delo*, 1, 7-23.
- [22] Poter, Dž. (2018). Medijska pismenost. *Klio*.
- [23] Rančić, J. (2022). Uloga digitalnih medija u socijalizaciji dece. *Communication and media*, 17 (2), 239-261.
- [24] Randjelović, S. (2003). Uvod u informisanje, *NIC Vojska*.
- [25] Rašević, D. (2014). Medijska kultura i medijska pismenost. *Markos*.
- [26] Reljić, S. (2018). *Bukvar medijske pismenosti*. Akademski knjiga.
- [27] Savković, R., Terzić, M. (2018). Upotreba društvenih mreža u hibridnom ratovanju. *Vojno delo*, 7, 318-334.
- [28] Srbnovski, D. (2023). Prvi Tik Tok rat lažnih vesti i video snimaka na svetu besni. Demostat. Preuzet: 07. septembra, 2023., sa <https://demostat.rs/sr/vesti/edukacija/prvi-tik-tok-rat-laznih-vesti-i-video-snimaka-na-svetu-besni/1659>
- [29] Stanojević, D. (2019). Mediji i život bez smisla. *Klio*.

[30] Starčević, S., Milenković, M. (2023). Instant rat u teoriji umreženog društva, *Vojno delo*, 3, 1-12.

[31] Trivić, N. (2019). Mediji i komunikacijska revolucija. *Politeia, naučni časopis Fakulteta političkih nauka u Banja Luci za društvena pitanja*, 18., 115-135.

[32] Wardle, C., Derakhshan, H. (2017). Information disorder: Toward an interdisciplinary framework for research and policy making. *Strasbourg, Council of Europe*, Vol. 27., 1-107.

S u m m a r y

The development of digital technologies, which was strongly encouraged by demands of military-industrial complex, made the life without the use of new media unthinkable. New media have given numerous advantages to the life of a modern man. On the other hand, the hyperproduction of false news, fabricated information and interpretations, which often mix fragments of truth and falsehood, have created information disorder in the public sphere having a powerful potential to adversely affect decision-making process, combat morale, reputation and the system of values of soldiers and military leaders. The importance of media literacy is supported by contemporary military operations with which the social media got deeply intertwined thus opening a new digital battlefield. Unlike the familiar world of traditional media, new media have enabled every mobile telephone user to momentarily broadcast events in real time so it is no longer necessary to employ complex television equipment and production. Therefore, today, all social media users are in fact the producers of media content; in such environment, new media have enabled huge porousness for fake news and unverified information.

The changes of modern mass communication media are ever faster, and it is ever more difficult to define the attributes of their future performance. The new media reality is not favourable for military personnel, because exposure to fake news and fabricated narratives in the public sphere is increasingly aggressive and destructive. The essence of media literacy of military personnel is developing the ability to make the right choice when using media and producing media messages. Cultivating and developing media culture and continuous advancement of knowledge and skills of media literacy represent a powerful shield for members of the military against false news and all other associated manipulative occurrences of modern media industry. In addition, it should be stressed that media literacy should not be perceived solely as a defensive paradigm, but as a powerful tool in the fight for reputation, image, acquisition of new knowledge and enlargement of capital of citizens' confidence in their military. In that regard, the ability to recognise this highly pronounced dichotomy in the field of effects of media content, and permanent development of the competence for the appropriate use of the media represent the essence of media literacy. It is no longer a new kind of literacy, so it is important to incorporate its content in teaching plans and training programmes at all levels of command and management. The spectrum of knowledge and skills of media literacy should enable a soldier to understand elementary logic of

mass communication media functioning, and to gain required critical and interpretative knowledge. Media literacy has become an important competence of members of the military of 21st century, while media education and instruction are becoming imperative.

Key words: the military, media literacy, digital technologies, false news, new media, social media.

© 2023 The Authors. Published by Vojno delo (<http://www.vojnodelo.mod.gov.rs>). This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

BASIC CHARACTERISTICS OF ALBANIAN STRATEGIC CULTURE

Veljko B. Blagojević*

Достављен: 06. 01. 2024.

Језик рада: Енглески

Кориговано: 17. 01. и 25. 02. 2024.

Тип рада: Прегледни рад

Прихваћен: 03. 03. 2023.

DOI број: 10.5937/vojdelo2304060B

Throughout history, Serbs and Albanians have had periods of co-existence and cooperation, but more often than not there have been periods of conflicts, with the long-standing one regarding the control over the territory of Kosovo and Metohija. Nevertheless, almost half a century since the appearance of the concept, there have been no significant efforts to define basic characteristics of Albanian strategic culture, which are evident shortcomings of Serbian strategic studies. This paper has the aim to initiate a process of systematic study of the above-mentioned research problem, with the aim to objectively and rationally obtain basic characteristics of Albanian strategic culture by applying almost all scientific methods, especially hypothetico-deductive method. The paper's main hypothesis states as follows: basic characteristics of Albanian strategic culture are predominantly "mercantile" approach towards diplomacy with strong support from diaspora, by which they seek to support persistent aspirations for the control over the territory with the majority of Albanian population, whereby they do not hesitate to use political violence, while the military force is engaged exclusively with previously provided support from great powers. Basic characteristics of Albanian strategic culture point to the necessity to reevaluate our strategic approach towards Albanians.

Key words: Albania, strategic culture, national values, foreign policy, national security, war.

* Institute of International Politics and Economics, Belgrade, the Republic of Serbia, veljko@diplomacy.bg.ac.rs, <https://orcid.org/0000-0001-6981-0560>.

Introductory observations

The key starting points of a prominent theorist Colin Gray regarding the observations of the significance of strategic culture point to the following arguments: 1) strategic culture is extremely useful for better understanding of others, ourselves and the way others perceive us; 2) cultural awareness can enlighten us, but also limit understanding and diminish possible options for solving problems and 3) insufficient and inadequate understanding of strategic culture of others can be very dangerous for international peace and security (Gray, 1984: 26–28).

Strategic culture is determined by those factors of national culture which are connected with security issues. Strategic culture is a certain expression of society culture, especially its political and security components, and it significantly influences strategic thinking, as well as formulation and implementation of key strategic affiliations of one people. Taking into account that this is an expression of national culture, understood in its broadest sense, immediate resources of strategic culture are complete historical heritage of one people, its tradition, beliefs, myths and legends, but also geostrategic, geopolitical and geoeconomic factors, as well as constant influences of different foreign political factors. Many theorists addressed the challenge of providing a comprehensive definition of strategic culture. For example, Ken Booth defines it as “national tradition, values, attitudes, habits, symbols, behavioral patterns, achievements, and uniqueness in the way they adapt to the environment and solve problems regarding threat or use of force”, while Colin Gray defines the abovementioned phrase as “long-term adopted social ideas, attitudes, tradition, mindset and predominant way of more or less specific relationship towards geographically-oriented approach of security community which has significant historical experience” (Blagojević, 2019: 167). It is of important to emphasize that geopolitician Milomir Stipičić defined it in the following way: “Serbian (military) strategic culture is a system of continuous and comprehensive understanding, thinking, behaving, defining, planning, institutionalizing and acting on the military security level for the purpose of achieving Serbian national interests, set in Serbian identity code” (Stipičić, 2019: 169).

Taking into account the abovementioned theoretical basis, and with the aim of defining key parameters of Albanian strategic culture, it is necessary to define the period and historical context of the formation of its specific characteristics. It seems that this is non-mistakenly the period from the beginning of the Eastern crisis to the period when Albania gained its independence. Therefore, the abovementioned period will be analyzed separately, so we would be in a position to look at specific historical circumstances which resulted in formation of, relatively constant determinants of strategic culture of Albanians. It is necessary to emphasize that the strategic culture analysis does not deal with issues regarding the historical accuracy of data on which values of one people are based (as it was mentioned, the myths are one their resources), but what is significant is that some of the beliefs are generally accepted by the whole society. From now on, principle of objectivity must be consistently applied to the greatest extent possible, because this is the only way to obtain reliable results of the analysis

of characteristics of Albanian strategic culture (Schwandner-Sievers, 2008: 47–64). When it comes to the analyzed period, the period of communist autocratic regime of Enver Hoxha will not be given much attention due to the very nature of his rule where strategic culture of Albanian people could not be expressed.

Formation of Albanian strategic culture

Even though Albanians had earlier fought for creating independent state, there is a relative consensus that the awakening of Albanians' national awareness can be traced back to the third decade of the 19th century when the movement Albanian Revival (Albanian: *Rilindja*) was founded. What is interesting is that it was not founded in the territory where Albanians were the majority, but it was founded by their diaspora who lived in the cities which are in the territory of present-day Romania, Bulgaria, Syria, Egypt, Italy, The United States of America and elsewhere (Bart, 2001: 12). The largest number of Albanians lived in Istanbul, approximately sixty thousand, while the largest city where the Albanians were the majority back at the time was Shkodër with the population of approximately forty thousand people. The movement Rilindja stood for cultural emancipation which would be implemented by introducing the Albanian alphabet, language and schools in their language. It is important to mention that the same name was used by the Kosovo Albanians' newspaper and publishing house during the period of communist Yugoslavia. It is common knowledge that this was not a coincidence and that for Albanian population it represented a symbol of continuous fight for emancipation, while for the non-Albanian population it was a less significant "coincidence". This is an illustrative example showing in what way the Albanian factor achieves continuity in their fight for their national interests, even in conditions of extremely unfavourable ratio of power potential. Certainly, these facts should not be "interpreted" as Albanians' ingenuity, but as an indicator of Yugoslav authorities' misunderstanding or disregard of reality.

The membership of the Movement strived to nationally emancipate their compatriots in homeland who "settled for" this way of living, because they did not know any better, due to lack of schools, poor economic situation and omnipresent bigotry. The policy of the Sublime Porte certainly contributed to such state by propagating general attitude that Arabic alphabet and Turkish schools were sufficient for all Muslim people (Draškić, 2000: 17-43). One cannot avoid more than obvious correlation with the events during the 1990s when diaspora had a huge role in strengthening the extremism of Albanians in Kososvo and Metohija, as well as in North Macedonia. It can be stated that the way of founding of the Rilindja movement points to one of the constants of Albanian strategic culture. It is about unique strategic approach and acting of diaspora and motherland regarding the implementation of national interests.

Compared to the other Balkan peoples, Albanians started the process of national awakening several decades later. There is an important "justification" for that. As predominantly Muslim people they enjoyed significant privileges within the Ottoman Empire, especially after Serbs supported Austrians in the war against the Sublime Porte

towards the end of the 17th century (Bart, 2001: 50-61; Blagojević, 2019b: 94-95). As a reminder, Serbian patriarch Arsenije Čarnojević made an agreement with Vienna and Serbs populated the area across the Sava River and the Danube River, thus initiating centuries-long process of emigration of Serbs from the territory of Kosovo and Metohija. It is important to mention that this depopulation of Kosovo and Metohija territory was a challenge for the Albanian factor and a chance to ensure control over fertile land they lacked. This fact should also be "justified" by "being restricted by great attachment to Turkish oligarch system" of Albanians (Borožan, 1995: 5). During this historical period Albanians show a new dimension of their own strategic culture, and that is certain commitment towards control and organization of their "national" territory, which is a significant constant of their foreign political and security acting. One should not forget the fact that the "attachment" of Albanians towards the Ottoman Empire can be seen from the point of view of their immediate strategic surroundings. Namely, they are completely surrounded by Greek and Slavic population, which implies different ethogenesis, language, culture and religion. All this resulted in somewhat understandable mistrust and conservative national policy.

Nevertheless, the process of national awakening of Albanians had relatively continuous development for several decades. The beginning of the Great Eastern Crisis, the Russo-Turkish War and the uprising of the Albanian Catholic tribe Mirdita in central Albania in 1878, sped up the process of formation of self-awareness of Albanian people. The provisions of the Treaty of San Stefano made Albanian pioneers to intervene to the Sublime Porte, because they thought that the part of national Albanian territories was wrongfully given to other nations. Taking into account that the spreading of Russian influence in the Balkans did not suit the Danubian Monarchy and Germany, shortly the Congress of Berlin was held whose aim was to revise the Treaty of San Stefano. Only three days before the beginning of the Congress of Berlin the so-called League of Prizren was founded on 10th June 1878 when Albanian pioneers gathered mainly from the territory of present-day Albania, Kosovo and Metohija and North Macedonia. Since the League was mainly composed of Pashas and Beys who were under great influence of Turkey, the Sublime Porte helped the League at the beginning, because it was believed that in this way they could mobilize Albanian population for fighting against the provisions of the Congress of Berlin. Within this context one should consider several memoranda issued by the League of Prizren to the Congress of Berlin, in which they stand for autonomy within the Ottoman Empire. However, in one letter sent to the representative of Great Britain Disraeli and Bismarck at the Congress of Berlin, Albanian pioneers stand for independence elaborating that one people with its own tradition, culture and language lives in territory from the Bojana River to Ioannina. In this Memorandum of Shkodër, formulated by Catholics, the independence of Albania is suggested. They state that gaining independence is not entrusted to the Sublime Porte, but they suggest the formation of international board which would implement that process. Also, they emphasize that they have nothing against the rights of Slavic peoples to form one or several states in the Balkans, but not to the detriment of national Albanian territories (Stojanović, Blagojević, 2017: 120-121).

The analysis of acting of the Albanian factor during the Eastern Crisis, several characteristics of Albanian strategic culture can be singled out. Firstly and certainly is togetherness which was manifested during the formation of the League of Prizren which was attended by 300 representatives of Albanian tribes and prominent people. That ensured great legitimacy of decisions made by Albanian population wherever they lived, but also their national affiliations in the long term. The act of sending two memoranda to the Congress of Berlin shows another characteristic of Albanian strategic culture, which can be briefly described as mature diplomatic action and awareness of strategic historic moment. As both Muslims and Catholics, Albanians only seemingly act divergently, but essentially they make efforts to obtain as many territories as possible in a very unfavourable strategic environment. They try to "trade" with the Sublime Porte offering self-government within the Empire which is certainly only a phase towards implementation of the final goal – creation of independent Albania. On the other hand, the "Catholic" Memorandum openly requests for independence, thus "increasing its value" in exchange for balancing Russian influence in the Balkans and Slavic factor. Of course, these suggestions were not seriously considered at the Congress of Berlin, primarily because the Albanian factor did not possess enough power potential. Nevertheless, the existence of two memoranda unambiguously points to "mercantile tendencies" of Albanian strategic culture in accordance with the principle "who offers more" for carrying out their national interests and with strategically justified maxim "never put all your eggs in one basket".

The League of Prizren, besides being politically organized, formed volunteer military formations. It is important to mention that Turkish army helped arming them and tolerated the refusal of young Albanians to serve in the Turkish military. The provisions of the Congress of Berlin additionally antagonized the relationship between Albanians and neighbouring Christian nations. These formations won victory over Montenegrin army in the battles for Plav and Gusinje in 1878 and 1879, thus preserving the control over the abovementioned territory and earned respect. As compensation for the abovementioned territories, Cetinje got Ulcinj thanks to the mediation of Italian diplomacy. Simultaneously engaged in border conflicts, the League of Prizren carried out persecution of Serbs from Kosovo and Metohija, in agreement with the Turks who also tolerated the formation of certain Albanian authorities in the territory of Kosovo vilayet. Nevertheless, the border issue being solved, Turkey had no intention of tolerating the actions of the League. The Sublime Porte sent army led by General Dervish-Pasha with the aim of destroying the League. He did it very efficiently by applying cruel methods in 1881 which also represents the end of the First League of Prizren (Stojanović, Blagojević, 2017: 121-122).

Map 1 – *The territory populated by Albanians circa 1900*
(Source: Bart, 2001: 13)

In the behavior and acting of Albanians during the period after the Congress of Berlin, one can observe the characteristics of strategic culture related to the circumstances and goals when they are ready to use military assets. It is clear that Albanians were late with diplomatic preparation for the Congress of Berlin; their provisions were adequate to the effort made and their power potential. Taking into account that they realistically estimated the strategic environment, Albanians simultaneously created political platform and started organizing military forces which would be engaged for the implementation of national goals. This is precisely one of the characteristics of Albanian strategic culture; they are predominantly “mercantile”-minded which means that they use political and economic assets to achieve their goals and interests. If they are not in a position to achieve their national interests peacefully, they would not hesitate to use violence, but only if they have support of great powers, as it was the case with violence against Serbs in Kosovo and Metohija with “tacit” support of Turkish authorities.

After the Congress of Berlin, the influence of Austria-Hungary is more prominent, with simultaneous attempts of the Ottoman Empire to make necessary reforms in its control over the Balkan territories, but also the efforts of Italy to strengthen its influence from the other side of the Adriatic Sea. On the other hand, the Balkan nations had already had their own national fervor, therefore, each one in its own way organized riots and uprisings against Turkish authorities. Albanians stood against Turkey in 1911 due to Turkish efforts to introduce obligatory military service again, and not bashi-bazouk as it was the case until then. During the Balkan Wars in 1912/1913 Albanians were mostly neutral, hoping that Slavs would free them from the Ottoman rule. Such estimates proved to be correct, but Serbian, Montenegrin and Greek military seriously threatened with complete takeover of Albanian territories during the war operations against Turkish army. This resulted in support of the Danubian Monarchy and other West European centres of power to creation of independent state of Albania. It can be said that Albania gained independence, among other things, thanks to the fear of Austria-Hungary, Great Britain, Germany and Italy from territorial expansion of Serbia and Montenegro, especially since Vienna always perceived this as Russian interest (Stojanović, Blagojević, 2017: 121-122; Popović, 1996: 197-206; Borozan, 1995: 39-60; Draškić, 2000: 85-89). It is important to emphasize the fact the United States of America also supported Albanian fight for independence, with American president Woodrow Wilson being very prominent in this matter. The support from Washington for Albanian independence was constant until 1920 when it became clear that there were no oil deposits in Albanian territory. Namely, it was conscious misinformation of Albanian diaspora in the USA with the aim of providing a motif for Washington to support Albania. After the stated period, the USA did not show any significant interest for Albania until the end of the Cold war (Silajdžić, 1991: 103-117).

This period is the most significant in the history of Albanians because they gained independence from the Sublime Porte without the use of military force but with a "wise" choice of neutral status which was in accordance with their "mercantile" approach towards foreign policy. This was also the result of objective assessment of one's own forces and strategic environment, that they did not have organised, ready and armed army for frontal conflicts of great extents. The importance of Albanian diaspora should also be emphasized, which made significant and mostly correct assessments of strategic development of events, from both the Ottoman Empire and the West. It is also a fact that in 1911 the uprising of Albanians was suppressed and that they did not have time to recover. It seems that gaining independence in such a way permanently influenced Albanian approach towards diplomacy, which can be definitely characterized as "mercantile" in accordance with the Eastern maxim "trade, but in a way that no one can buy you". Theoretically speaking, this is about classification of diplomatic negotiation by Harold George Nicolson which implies division into so-called heroic (warrior) and trade (mercantile) diplomacy. The first approach has key characteristics of war where there must be a winner and a defeated side. The mercantile approach towards diplomatic negotiation implies efforts to reach a compromise (Blagojević, 2017: 83-84).

Characteristics of Albanian strategic culture

Shortly after Albania gained its independence, the World War I broke out, and Albania, out of necessity, opted for neutrality again. Albania did not suffer great casualties like Serbia or Montenegro, and it was not interested in becoming closer with Slavs, with whom they came into conflict sporadically. Mostly, Albanians were engaged in ambush operations against lower military formations. Great powers unambiguously counted on the abovementioned antagonisms and used that for achieving their own interests in the region. The creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, later the Kingdom of Yugoslavia, greatly complicated Albanian actions towards unification of "national territories", primarily in reference to disproportion of powers of the two countries. However, Albanians in Kosovo and Metohija and Macedonia rose in rebellion which was suppressed by engaging active army (Tasić, 2008: 229-278; 395-469). Speaking of "doctrinal principles" of engaging Albanian military (paramilitary) forces, one can speak with great certainty about the formation of characteristics of strategic culture already in this period. Namely, due to "chronic" lack of organizational culture and efficient institutions, Albanians opted for the use of land properties by engaging relatively small, tribally organized military personnel for predominantly carrying out ambush and raid operations, relying on the local population and political (military) support of the motherland. This characteristic of Albanian strategic culture can be followed up to modern period as *modus operandi* of independent engagement of Albanian military personnel.

After Fascist Italy occupied Albania, Victor Emmanuel III became the King of Albania as well, which was part of its empire until 1943 (Bart, 2001: 215-218). Crash of Italian empire forced German military intelligence service to help the formation of the so-called Second League of Prizren towards the end of 1943 with the aim to compensate for the Italian exit from the War by engaging Albanian people, which is only one of the obvious efforts to use the project of Great Albania for the Nazi war efforts (Bart, 2001: 218-225). By adding personnel to the SS Skenderbeg Division and the SS Handschar Division, namely ballists who committed great atrocities against non-Albanian population shows the continuity in Albanian animosity towards Slavs. When the communists took over the rule in Albania in November 1944, the Second League of Prizren ceased to exist. Albanian national elite made a mistake again and strategically binded its destiny to the defeated forces in the World War II, as it did with the Ottoman Empire. A link to a failed project of the so-called League of Prizren, as a continuity of fight for unification of all Albanians into one country, only deepened the conflict with Slavic population (Borozan, 1995: 360-369; Stojanović, Blagojević, 2017: 125). Even though, at first glance, it could be said that in one period of the World War II Albanians had military organization which was able to engage in higher military formations and efficiently wage war in frontal combat, that was certainly not the case. Namely, it should be emphasized that these units were used in accordance with the operational procedures of the Wehrmacht and they were commanded by German officers. Even though disciplined, and warrior-minded, Albanians kept the "bashi-bazouk mentality"

because they had the awareness that they are waging war for someone else's empire, as it was during the Ottoman rule. Such "mental code" and acting of Albanian soldiers in German military formations only confirms the behavioral pattern.

After the World War II, the ballists initiated armed rebellion towards the end of 1944, as they did after the Great War, so the Yugoslav government introduced military administration in Kosovo and Metohija. The armed uprising lasted until June 1946 when it was suppressed, while the ballist movement in Macedonia was eradicated only in 1948. From the point of view of foreign policy, the communist Albania used to change its source of support starting from the SFR Yugoslavia, the Soviet Union, and since 1953 the People's Republic of China. Here, one can clearly see the continuity, persistence and orientation towards implementation of strategic goals of Albanian strategic culture. It can be said that the methods have been changing as well as the ways of goal implementation depending on the power ratio, but Albanians have never come to terms with the fact that someone else is controlling "their national territory". The second constant is, certainly and unambiguously, client relationship of Albanians towards great powers.

The post Cold War period of international relations brought the process of integration as a consequence of globalization, and to the Balkans it brought disintegration of the SFR Yugoslavia or smash-disintegration, as Miloš Knežević lucidly named it. Albania is going through a transformation process and from being the most closed European country, surrounded by bunkers, it is now becoming a "young democracy" facing all the challenges and problems same as other former communist countries (Bart, 2001: 233-270; Stutzman, 1996: 1; Doja, 2019: 24-55). Even though it has never built functional and efficient institutions of state administration, burdened with corruption and organized crime, Albania is turning towards the West and provides political and military assistance to the separatists from the territory of Kosovo and Metohija and North Macedonia. Albania joined the NATO aggression in 1999 and together with the rebels from Kosovo and Metohija formed land forces and provided intelligence and other support to the Alliance, engaging professional armed forces in the border area with the SR Yugoslavia (Daalder & O'Hanlon, 2000). Geostrategic area of Albania bordered by two seas, is significant for thalassocratic integration of the West, so after the period of "institution crisis" Albania joined the NATO after the Alliance Summit in Bucharest in 2008. Albania also has significant aspirations for the European Union membership, and since 2023 it has started the accession negotiation process showing that it has "one hundred per cent harmonized" its foreign policy with the common foreign and security policy of this organization (Edvana, 2015: 7-13).

Albanian strategic culture is not defined by new characteristics in the unipolar period of international relationships. We still speak about the society which has not built functional government institutions, nor has shifted from the mentality of "Turkish kasbah" regarding the relationship of the citizens towards the country. A change which can be classified as qualitative compared to the previous historical periods is the fact that Albanians have positioned themselves as a client society to global hegemony. Simultaneously, the disintegration of the SFR Yugoslavia and satanization of Serbian

people in international politics has changed the strength ratio in the Balkans and has given the opportunity for Albanians to achieve their own national interests (Zela, 2013: 637). Albanian strategic culture of clientelism and its “mercantile” foreign policy orientation has fitted well into the expectations of the USA regarding the way its allies and partners should behave. The crisis and armed conflict in Kosovo and Metohija has once more confirmed togetherness and active action of diaspora in terms of lobbying, political and economic assistance to the motherland, which is one of the basic characteristics of Albanian strategic culture (Ker-Lindsay, 2009).

Concluding observations

Geostrategic conditions under which Albanian strategic culture was formed during the Great Eastern Crisis were not in favour of Albanians. The people “privileged” in the Ottoman Empire during the period of the Empire’s power decline, in a certain way Albanians were destined the role of Turkish ally against Greek and Slavic population surrounding them. Such position has created a certain sense of constant vulnerability which resulted in lack of willingness for building alliance in close surroundings, and being “closed” on the foreign policy level.

Due to such situation in close strategic environment, Albanians were “forced” to seek protectors in great powers, starting from the Sublime Porte to the USA in modern times. Due to a great disproportion in power potential, it would be no exaggeration to say that we speak about “client relationship” which was being created between Albania and great powers in different historical contexts. From such objective “client relationship” which is a constant of Albanian strategic culture, it logically ensues predominantly “mercantile” approach in diplomacy, which is another characteristic of their strategic culture. In other words, the alliances with Albanians exist as long as their interests exist, as well as the power potential of their allies, but when it comes to Albanians being somebody’s ally, that is out of the question.

The key and unifying factor of all Albanians is their commitment to “control and administration of national” territory, which is a significant constant of foreign policy and security acting and the most significant characteristic of their strategic culture. The history of Albanian foreign policy and security engagement was marked by their efforts to control the territory they perceive as their own, thus subordinating their other national interests which are more important to other nations, such as people’s life standard, economic development, freedom and others. It is certain that Albanian diaspora contributed to such state, which has always had great influence on the events in the motherland, because diaspora does not have a sensibility for the quality of life in Albania. On the other hand, such and that very diaspora ensured significant support for the efforts to achieve national interests, primarily regarding creating relatively positive international image of Albania in the West, which led to Euro-Athlantic integration, as well as in the economic field, which is often a consequence of “money laundering” obtained thanks to their illegal activities, which they are also notorious for.

The activities of the First and Second League of Prizren, and some would even say the Third as well, is an embodiment of Albanian strategic culture. The First and Second League were binded to empires in decline, while the “Third” is relied on current global hegemony and Euro-Athlantic integrations and is incomparably in a better geopolitical position compared to the previous ones. For almost century and a half Albanians have demonstrated great persistence, consistency in their efforts and readiness to make sacrifices for the purpose of achieving national interests thus showing togetherness, not only during a crisis, but also for systematic and gradual strengthening of foreign policy positions in accordance with the already mentioned maxim “trade, but in a way that no one can buy you”.

The next characteristic of their strategic culture can also be synthetized from the example of the League of Prizren. It is about their approach towards the use of military assets, which we often emphasize as being primary in Albanian strategic culture. Nevertheless, with a more in-depth analysis of their foreign policy practice it can be stated that this is actually our stereotype. Namely, Albanian strategic culture is predominantly oriented towards diplomatic assets and making alliances by which they compensate for the lack of power potential. Only once they have support of powerful allies, Albanians are ready for military engagement, which certainly does not mean that their warrior tradition should be underestimated. Due to the undeveloped military professionalism of officers and constantly poorly built state institutions, they often use political violence of greater extents. This is another constant of their strategic culture, whose basics can be spotted in practice of Turkish bashi-bazouk until modern times. Unfortunately, Serbian population knows very well and remembers this characteristic of Albanian strategic culture and it does not require futher elaboration. On the other hand, maybe this factor of strategic culture is the place where we should look for the reasons due to which Albanian society has never built functional and efficient government institutions.

In the end, we should emphasize an important characteristic of Albanian strategic culture which is often forgotten. We speak about people who think and act strategically. The key evidence for this claim can be found in the fact that almost for a century and a half we can follow the implementation of one strategic goal – effective control of “national territory” by applying different assets, in different historical contexts and with different intensity. Only nations who have tendencies towards strategic thinking and acting can do this, which may be the consequence of imitating former occupator the Ottoman Empire which had significant tradition in that regard. This shows Albanians’ vital strength politically speaking, which enables survival and political and/or strategic persistence. The chronic lack of power is another issue, which has often led them into making wrong direction when it comes to choosing their allies, and those choices were forced more often than not, and not the product of their strategic choice, as it the case with the majority of small nations.

Literature

- [1] Барт, П. (2001). Албанци од Средњег века до данас. *Clio*.
- [2] Благојевић, В. (2017). Србија и изазови одбрамбене дипломатије. Институт за стратегијска истраживања и Медија центар Одбрана.
- [3] Благојевић, В. (2019а). Стратешка култура и национална безбедности. Зборник Матице српске за друштвене науке. LXX, № 170 (2). 163–178. <https://doi.org/10.2298/ZMSDN1970163B>
- [4] Благојевић, В. (2019б). Стратешка култура – студија случаја Србија. *Војно дело*. 71 (8). 93-117. DOI: 10.5937/vojdela1908093B.
- [5] Борозан, Ђ. (1995). *Велика Албанија, порекло – идеје – пракса*. Војноисторијски институт.
- [6] Daalder, I. & O'Hanlon, M. (2000). *Winning Ugly - NATO's War to Save Kosovo*. Brookings Institutions Press.
- [7] Драшкић, С. (2000). *Европа и албанско питање 1830-1921*. Српска књижевна задруга.
- [8] Doja, A. (2019). From the native point of view: An insider/outsider perspective on folkloric archaism and modern anthropology in Albania. *Studia Ethnologica Pragensia*. (2). 24-55.
- [9] Edvana, T. (2015). The European Union Future Enlargement: The Case of Albania. *European Journal of Social Law*, 2 (27). 7-13.
- [10] Gray, Colin S. (1984). Comparative Strategic Culture. *Parameters. Journal of the US Army War College*. XIV (2). 26–34.
- [11] Ker-Lindsay, J. (2009). *Kosovo the Path to Contested Statehood in the Balkans*. I.B.Tauris & Co Ltd.
- [12] Поповић, В. (1996). Источно питање – историјски преглед борбе око опстанка Османске царевине у Леванту и на Балкану. Службени лист и Балканолошки институт САНУ.
- [13] Стојановић, С., Благојевић, В. (2017). Стратешки изазови Косова и Метохије, Политика националне безбедности. 7 (2). 119-141.
- [14] Силајџић, Х. (1991). Албанија и САД кроз архиве Вашингтона. Ослобођење.
- [15] Степић, М. (2019). Геополитички темељи српске стратешке културе. *Војно дело*. LXXI (8). 166-180. DOI: 10.5937/vojdela1908166S.
- [16] Schwandner-Sievers, S. (2008). Albanians, Albanianism and the Strategic Subversion of Stereotypes, *Anthropological Notebooks*. 14 (2). 47–64.
- [17] Stutzman, L. (1996). To Win the Hearts and Minds: Evangelical Mission Activity in Albania as Global Culture War. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. George Fox University. 16 (3). Article 1.
- [18] Тасић, Д. (2008). Рат после рата - Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918-1920. Утопија; Институт за стратегијска истраживања.

[19] Zela, G. (2013). Strategic Culture of the Western Balkan States. *Mediterranean Journal of Social Science*. 4 (10). 636-639.

S u m m a r y

Albanian strategic culture was formed in specific circumstances in the period of disintegration of the Ottoman Empire in the Balkans. Albanians' national awakening was late compared to other Balkan peoples, because Albanians, as predominantly Muslim people, had privileges with the Sublime Porte. Due to different origin, language, religion and culture, it seems that Albanians have always been distrustful of their Greek and Slavic neighbours, which is one of the significant characteristics of their strategic culture. This is the reason they often sought protection of great powers outside the Balkans, when they created client relationships towards them. Even though Albanians are perceived as a people who solves their national issues by means of armed conflict, the results show that their preferred means of achieving national goals is "mercantile" diplomacy in accordance with the maxim "trade, but in a way that no one can buy you". Only when the goals cannot be achieved in this way they opt for political violence or the use of military assets, but only if they have support and assistance of great powers.

One of the significant characteristics of Albanian strategic culture is togetherness, but only when it comes to vital national interests, because when it comes to other goals of lower priority, they are often not capable of achieving consensus. When it comes to togetherness, it is not referred only to Albanian society, but diaspora as well, which has had significant role in Albania's foreign policy and economic development, from the period of formation of independent Albania until present time, especially in the role of "money laundering" illegally obtained in the West. This is the reason Albanians have never succeeded in creating strong government institutions.

The characteristics of Albanian strategic culture became more prominent during the post-Cold War period of international relationships. As it is the case with other nations who are clientelistic oriented towards great powers, Albanian society fits well in the expectations and efforts of global hegemony of how the allies and partners should behave. Of course, the disintegration of second Yugoslavia and satanization of Serbian people in international politics contributed to Albania's increasing ambitions and gave it the opportunity to achieve national interests.

Nevertheless, Albanian strategic culture, which found its expression in "mercantile" foreign policy orientation, has positioned quite well in the region. It is founded upon common interests of Albanians and former Yugoslav republics to suppress Serbian national interests, primarily regarding the status of Kosovo and Metohija. Nevertheless, even though the relationships between Albania and Euro-Atlantic powers are "idyllic", Albanian strategic culture is cautious and preserves the alternative when it comes to its actions on international level in accordance with the principle "never put all your eggs in one basket". Close relationship with Turkey, as an important regional

power, and its membership in the Organisation of Islamic Cooperation clearly confirm this characteristic of Albanian strategic culture.

© 2023 The Authors. Published by Vojno delo (<http://www.vojnodelo.mod.gov.rs>). This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

List of External Associates - Authors for Reviewing Papers for the Publication of the Journal *Vojno delo* in 2023

1. Full Professor Vladimir Cvetković, PhD, Faculty of Security Studies, University of Belgrade
2. Prof. Andrzej Krzak, PhD, Jan Dlugosz University in Czestochowa, Poland
3. Full Professor Mladen Vuruna, PhD, Faculty of Information Technologies and Engineering, University „Union – Nikola Tesla“ in Belgrade
4. Full Professor Jan Marček, PhD, Faculty of Business Studies and Law, University „Union – Nikola Tesla“ in Belgrade
5. Prof. Ole Boe, Ph.D., Norwegian Police University College, Oslo, Norway
6. Full Professor Božidar Forca, PhD, Faculty of Business Studies and Law, University „Union – Nikola Tesla“ in Belgrade
7. Prof. Rudolf Urban, PhD, Ambis University, Prague, Czechia
8. Full Professor Dragan Jovašević, PhD, Faculty of Law, University of Niš
9. Prof. Heinz Vetschera, LL.D, PhD, University of Vienna, Austria
10. Full Professor Marko Andrejić, PhD, Military Academy, University of Defence in Belgrade
11. Full Professor Miloš Šolaja, PhD, University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina
12. Full Professor Branko Tešanović, PhD, Faculty of Business Studies and Law, University „Union – Nikola Tesla“ in Belgrade
13. Full Professor Vladan Jončić, PhD, retired, independent researcher
14. Full Professor Mirjana Radović – Marković, PhD, University of Donja Gorica, Podgorica, Montenegro
15. Full Professor Zoran Dragišić, PhD, Faculty of Security Studies, University of Belgrade
16. Full Professor Boban Đorović, PhD, Military Academy, University of Defence in Belgrade
17. Prof. Danuta Gibas-Krzak, PhD, Institute of Political Science, University of Opole, Poland
18. Full Professor Ranko Lojić, PhD, Military Academy, University of Defence in Belgrade
19. Full Professor Milomir Stepić, PhD, Institute for Political Studies, Belgrade
20. Full Professor Božidar Banović, PhD, Faculty of Security Studies, University of Belgrade
21. Full Professor Goran Vučković, PhD, University of Criminal Investigation and Police Studies, Belgrade
22. Full Professor Miroslav Mladenović, PhD, Faculty of Security Studies, University of Belgrade

23. Full Professor Srđan Novaković, PhD, Faculty of Applied Management, Economics and Finance, University Business Academy in Novi Sad
24. Full Professor Saša Mijalković, PhD, University of Criminal Investigation and Police Studies, Belgrade
25. Full Professor Samed Karović, PhD, Faculty of Security Studies, Educons University
26. Full Professor Milan Milošević, PhD, Faculty of Business Studies and Law, University „Union – Nikola Tesla“ in Belgrade
27. Full Professor Dragana Mitrović, PhD, Faculty of Political Sciences, University of Belgrade
28. Full Professor Ilija Kajtez, PhD, Faculty of International Affairs and Security, University „Union – Nikola Tesla“ in Belgrade
29. Associate Professor Srđan Blagojević, PhD, Military Academy, University of Defence in Belgrade
30. Associate Professor Jovanka Šaranović, PhD, Strategic Research Institute, University of Defence in Belgrade
31. Associate Professor Marija Đorić, PhD, Faculty of Political Sciences, University of Belgrade
32. Associate Professor Jelena Petrović, PhD, Military Academy, University of Defence in Belgrade
33. Associate Professor Zoran Jeftić, PhD, Faculty of Security Studies, University of Belgrade
34. Associate Professor Ksenija Đurić - Atanasievski, PhD, Military Academy, University of Defence in Belgrade
35. Associate Professor Dragan Pamučar, PhD, Military Academy, University of Defence in Belgrade
36. Associate Professor Zlate Veličković, PhD, Military Academy, University of Defence in Belgrade
37. Associate Professor Filip Ejđus, PhD, Faculty of Political Sciences, University of Belgrade
38. Associate Professor Mihael Bučko, PhD, Military Academy, University of Defence in Belgrade
39. Associate Professor Nenad Putnik, PhD, Faculty of Security Studies, University of Belgrade
40. Associate Professor Marjan Marinković, PhD, Military Academy, University of Defence in Belgrade
41. Assistant Professor Ivan Vulić, PhD, Rector's Office, University of Defence in Belgrade
42. Assistant Professor Darko Božanić, PhD, Military Academy, University of Defence in Belgrade
43. Assistant Professor Vladimir Ajzenhamer, PhD, Faculty of Security Studies, University of Belgrade
44. Assistant Professor Dejan Inđić, PhD, Military Academy, University of Defence in Belgrade

45. Assistant Professor Miroslav Terzić, PhD, School of National Defence, University of Defence in Belgrade
46. Assistant Professor Saša Devetak, PhD, Military Academy, University of Defence in Belgrade
47. Assistant Professor Marija Popović - Mančević, PhD, University of Criminal Investigation and Police Studies, Belgrade
48. Assistant Professor Andrzej Piotrowski, PhD, University of Gdansk, Poland;
49. Assistant Professor Lela Marić, PhD, Military Academy, University of Defence in Belgrade
50. Assistant Professor Hatidža Beriša, PhD, School of National Defence, University of Defence in Belgrade
51. Assistant Professor Negovan Ivanković, PhD, Military Academy, University of Defence in Belgrade
52. Assistant Professor Aleksandar Milić, PhD, Military Academy, University of Defence in Belgrade
53. Assistant Professor Jelena Davidović - Rakić, PhD, Faculty of Philosophy, University of Pristina temporarily located in Kosovska Mitrovica
54. Assistant Professor Nenad Komazec, PhD, Military Academy, University of Defense in Belgrade
55. Assistant Professor Dejan Stojković, PhD, Military Academy, University of Defense in Belgrade
56. Samir Rawat, PhD, Military Mind Academy, Pune, India
57. Aleksandar Fatić, PhD, Principal Research Fellow, Institute for Philosophy and Social Theory, University of Belgrade
58. Milijan Milkić, PhD, Senior Research Associate, Strategic Research Institute, University of Defense in Belgrade
59. Vladimir Trapara, PhD, Senior Research Associate, Institute of International Politics and Economics, Belgrade
60. Srđan Korać, PhD, Senior Research Associate, Institute for Political Studies, Belgrade
61. Dalibor Denda, PhD, Research Associate, Strategic Research Institute, University of Defense in Belgrade
62. Dušan Proroković, PhD, Research Associate, Institute of International Politics and Economics, Belgrade
63. Nebojša Nikolić, PhD, Research Associate, Strategic Research Institute, University of Defence in Belgrade
64. Nebojša Vuković, PhD, Research Associate, Institute of International Politics and Economics, Belgrade
65. Miroslav Mitrović, PhD, Research Associate, Strategic Research Institute, University of Defence in Belgrade
66. Milan Igrutinović, PhD, Research Associate, Institute of European Studies, Belgrade.

Језички редактор
Добрила Милетић, професор

Преводацац на енглески језик
Оливера Даниловић, професор
Ана Ковачевић, професор

Техничко уређење
Драган Капор

Дигитализација, веб администрација
Никола Старчевић

ВОЈНО ДЕЛО је интердисциплинарни научни часопис Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране у Београду. Представља отворени форум за презентовање и стимулисање иновативног промишљања о свим аспектима и нивоима безбедности и одбране. Гледишта и ставови аутора изложени у ВОЈНОМ ДЕЛУ не одражавају нужно званичну политику или став Министарства одбране Републике Србије и Владе Републике Србије. Редакција ВОЈНОГ ДЕЛА задржава право редиговања текста.

CIP – Каталогизација у публикацији

Тираж 70 примерака

Штампа: ВОЈНА ШТАМПARIЈА БЕОГРАД, Ресавска 406